

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 4 (385)

E. Ü. S.-i ajalugu, rukkiiva elukäigu kujul: 25 aastase
alguse mälestuse piduks luuletanud H. Rosenthal, S-i
asutaja

Heinrich Rosenthal 579

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

Rein Ruutsoo 588

Ülestähendusi õiest esitusstiilis

Zeami 630

Tõlkinud Margit Juurikas

Teleoloogia ja bioloogia

Toivo Maimets 662

Maskide langemise aeg

Toomas Kiho 687

Vaim ja tõlgendus

Bruno Mölder 689

Arvustus: Hilary Putnam. *Kolmekordne lõng: Vaim, keha ja
maailm.* Tlk ja järelsõna Tiiu Hallap. (Avatud Eesti raa-
mat.) Tartu: TÜ Kirjastus, 2020. 310 lk.

Uku Tooming 721

Matemaatika tõsikindel alus ehk mõtisklusi *Gödeli tõestusest*. Ernest Nagel, James R. Newman. *Gödeli tõestus: koos Kurt Gödeli loenguga matemaatika alustest ja Tanel Tammeti järelsõnaga*. Tlk Märt Väljataga. Tallinn: EKSA, 2020. 142 lk.

Juhan Aru 728

Kui on must, näita kust. Olli Lagerspetz. *Mustuse filosoofia: Raamat maailmast, meie kodust*. Tlk Kati Karja, Jaan Pärnamäe. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 444 lk.

Leo Luks 732

Abstracts

..... 737

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXXIV

Herbert Normann 743

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused lk 587, 661, 686, 688, 720:

KRISTINA VIIN (1985) on lõpetanud Kõrgema Kunstikooli Pallas skulptorina 2010. aastal, õppinud Eesti Kunstiakadeemias 2011. aastal, töötanud eesti keele ja kirjanduse õpetajana Luunja Keskkoolis, avaldanud luulekogusid ja illustreerinud raamatuid. Ta on lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 2020. aastal ning on seal praegu magistriõppe üliõpilane.

E. Ü. S.-I AJALUGU, RUKKIIVA
ELUKÄIGU KUJUL

25 aastase alguse mälestuse piduks
luuletanud H. Rosenthal,
S-i asutaja

Kui põllul, pärast suve kuuma,
Jo vili jõudnud valmida,
Siis võetaks' jälle salvest tuuma,
Ja hakatakse külvama,
Kust rohket saaki põllumehed
Ka tulevikus loodavad,
Mis täita saab neil aidad, rehed,
Kui kasvamist nad ootavad. —

Nii, — pärast esimest ka laulupidu,
Kus avalikuks tõusis rahva vaim,
Kus nähtavale virgus kena idu,
Ja hiljem üleskasvis tugev taim, —
Sai Eesti üliõpilaste seas
Ka soov ja mõte pea tegevaks,
Et pidu ka veel tulevases eas,
Jääks mälestuses ikka elavaks,

Rahvusarhiiv, EAA.1767.1.93, l. 88–92. Avaldamiseks vahendanud Indrek Elling; luuletuse kirjaviis muutmata.

Kui õpetatud Eestirahva pojad
End ühendama kokku tõttaksid,
Ja südamed, kes nooruses jo sojad,
Ka rahva elust osa võtaksid. —
Küll oli veike esiotsa sugu,
Kes selle tarvis ennast ühendas.
Sääl seletati Kalev'poja lugu,
Ning lõbus jutt veel aega lühendas.

Kuid seemnetera mulla süles
Ei hinga kaua katte all,
Vaid tõuseb valgusele üles,
Ja kasvab suureks tuhinal.
Kõik põllud roheliseks lä'evad,
Ja rukkiaras haljendab.
Kui põllumehed seda näevad,
Neil süda põues hõisatab. —

Niisama meie külv ka ülestärkas,
Ja ajas kaunist' haljendavat kõrt.
Sest igapidi elu uueks ärkas,
Ja hakkas ilmuma ka mitmევõrt.
Me kogu Tarvastu ja Helme sõitis,
Ning kallist isamaast sääl pajatas;
Ta keele uurimiseks mehi võitis,
Ja "Kirjameeste Seltsi" rajatas.
Ka "Aleksandri kooli" asjus jõuti
Kõik takistused heita kõrvale;
Et asutuseks rahaohvrid nõuti,
Sai säätud korjanduse komitee. —
Nii saivad meie rahva ettevõtted
Me ühiskonna kätte jautud;
Sääl saivad ärakaalutud kõik mõtted,
Ja kindel lootus väljalautud.

Kuid talv jo hakkab tormi tooma,
Maapinda katab lumi, jää.
Kas ikaldust ei saa ta looma?
Kas lootus tühjaks siis ei lä'e?
Talv pitka kannatust küll nõuab,
Ei kahtle siiski põllumees;
Kui kevade kord kätte jõuab,
Saab näha kõik jo silma ees. —

Ka meie rukkiorast kangest sõitles
Nii lumetuisk, kui talve marutuul.
Me veike kogu vahvaste küll võitles,
Ta pääle kanti kaebdust laimusuul.
Sest "Kirjameeste Seltsis" tõusis kära,
Meilt võeti "Aleksandri kooli" töö;
Nii lõppes siis ka tegevus meil ära,
Ja kätte tuli pitk ja igav öö.
Küll katsuti veel parandada lahe,
Ja sääda jalale "Viroonia";
Ei saadud siiski kinnikatta vahe,
Ei tahtnud riid ja tüli lõppeda. —
Ehk torm küll jõudis mõne kõrre murda,
Ja mitme pääle langes muretusk:
Me vahvas kogu ometi ei kurda,
Sest kindel on ta tuleviku usk.

Ning kevade ka tuleb kätte,
Ja jää ning lumi sulavad,
Ning taevalt voolab sojus'läte,
Kõik taimed väljatulevad.
Ka rukkioras jälle sirgub,
Sest päike talle elu loob;
Ka põllumehe lootus virgub:
Vist suvi rohkelt saaki toob. —

Ka meie keskel kevadesed kiired
On elustanud soiku jäänud jõuu,
Sest uue töötusele rajas piired
Meil "Üliõpilaste Seltsi" nõu.
See Selts sai täielikult kinnitatud
Ka ülikooli valitsuse poolt;
Siis sai ka elu jälle äratatud,
Ja edenduse ette kantud hoolt.
Kõik mure rõhumised jäivad maha;
Noor Selts sai õnnistatud Otepääs.
Sääl sai ka asutatud "abiraha",
Et kasvamiseks tugi oleks käes.
Nüüd alles Seltsi elu rõõmu maitseb,
Ja jõudsal sammul edasi ta käib;
Ta püüdmist "Vilistlaste kogu" kaitseb,
Ja vilasaaki temalt loota täiib.

Ning kõrgemale päike sõuab,
Kõik loodus tunneb tema väe;
Ka rukis õilitseda jõuab,
Ja kõrrele kasvab pää.
Sääl sees jo tuum end teraks muudab,
Mis viljaks kord saab valmida.
Ka põllumehe suu nüüd suudab
Jo tänulaulu salmida. —

Ka meie Seltsil' on ta elukäigil
Jo õitsemise põli liginend,
Ja soja suvepäeva rõõmuläigil
On rohkest õnnelõbu siginend.
Jo "osakonna" asutus on näha,
Jo kätte tuleb kaunim aja järk,
Jo hiilg'vaid värvimütsa pannaks' päha,
Jo seina külles ripub õuemärk.

Sääl rukkipääd, mis paistvad mustal pinnal,
Ja kiri raamatus sääl tähendab,
Et tubli töö, mis palgehigi hinnal
On toimetud, kõik mured vähendab. —
Kui tõsist tööd me tahame siin püüda,
Ja saada rukkipäade sarnaseks,
Siis võime rõõmsast südamest küll hüüda:
Õnn, Viliensis, Sulle igaveks!

Kuid päike sagedast end peidab,
Ja taevalt välgub pitkse hoog;
Siis põlluvilja maha heidab
Ka raske vihmasau voog.
Kuid teradel' ei sünni paha,
Kui rukkist kurnan'd pole põud;
Et uuest torm ei lööks ta maha,
Tal kasvab valmimiseks jõud. —

Ka meie osakonna maharusus
Küll selgelt taevalt tulnud pitkse nool.
Mis kõikuma ta pani kindlas usus,
Ja kahtlaseks ta tegi igal pool.
Ei antud avalikuks eluks luba,
Ja uhke lipp jäi kinni kaetud;
Ning aja arutusel teist kord juba
Sai tühjaks läinud lootus maetud. —
Kuid kaua seekord leinajutt ei liigu,
Vaid pea on jo selge otsus käes:
Nad väljaspidist auu meilt ära viigu.
Eks kõrgem kasu seisa meie vääs.
Sest kõiki südameid on juba köitnud
Nüüd ühendaja osakondlik lõim;
See on ka vaimukindlust meile võitnud,
Mis läbi kasvab valmimise võim.

Veel tuleb valmind rukkist niita,
Ja rehel peksta, sõõluda;
Ei taha põllumees ka viita
Siis vilja jahuks jahvata'.
See saab siis astjasse veel pantud,
Ja taignaks läbi sõtkutud,
Ning ahju palavusse kantud,
Ja leivaks viimaks küpsetud. —

Ka Teie, armsad viljaterad, jäete
Veel mitme kimbatusse ilma pääl.
Sest eksami jo tehes Teie näete
Küll palavust ja vaeva higi sääl.
Siis tuleb elu võitluses Teil sõuda,
Ja vaenu hõelust käända kõrvale.
Kui edasi Te tahate siis jõuda,
Ei tohi Teie pöördä sörvale.
Siis meie värvilipp Teil' tuletagu
Veel meelega meie Seltsi püüdmisi,
Ning õuemärgi täht Teilt peletagu
Ka eemale kõik vale hüüdmisi.
Kui seda tulu Selts Teil' jõuab tuua,
Kui vaimukindlus saab Teil' päriseks,
Kui tubliks elule ta saab Teid luua,
Siis hüüdkem: Önn, Sull' Seltsil', igaveks!

SAATEKS

26. märtsil 1870. aastal kogunesid rahvuslikult meelestatud eesti üliõpilased Tartus esimest korda. See kuupäev tähistab nii Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) kui ka laiemalt rahvusliku haritlaskonna eesmärgipärast koondumist rahvuskultuurilistel, hiljem ka rahvuspoliitilistel eesmärkidel. Kooskäimise mõtte algatajaks oli teoloogiaüliõpilane Andreas Kurrikoff, kuid just peatselt Tartus meditsiiniõpinguid lõpetav Hein-

rich Rosenthal (1846–1916) oli see, kellest sai rohkem kui veerand-sajaks aastaks EÜSi tugisammas — esmalt aktiivse vilistlasena, alates 1884. aastast esimese “vilistlaste talitajana” ehk vilistlaskogu esimehe-na. Mõlemal korral, kui eesti üliõpilased püüdsid oma kooskäimisi üm-ber vormistada üliõpilaskorporatsiooniks (1881–1882 Vironia, 1890–1891 Fraternitas Viliensise nime all), toetas Tallinnas mereväearstina teeninud Rosenthal seda ettevõtmist. Muu hulgas pärineb Rosenthali sulest ka Viliensise lipulaul.

EÜSi 25. aastapäeva pühitseti 30. mail 1895. aastal Tartus seltsi pal-jude liikmete ja vilistlaste osavõtul. Pidulik koosolek peeti EÜSi toona-ses üürikorteris Peterburi ja Tallinna tänava nurgal. Rosenthal vilistlas-kogu esimehena esitas pärast seltsi esimehe Peeter Hellati tervitussõna-võttu oma luulevormilise EÜSi “ajaloo”. Kaunilt kalligraafilises kirjas ja sinimustvalgelt kujundatud luuletus oli torgatud ühe Rahvusarhiivis säilitatava EÜSi protokolliraamatu vahele ja on seetõttu jäänud eral-di arhiivaalina kirjeldamata. Rosenthal on valinud oma luuletuse põhi-kujundiks rukkiiva, sest just sõnast *vili* oli tuletatud korporatsiooni Fra-ternitas Viliensise nimi.

Luuletuse ajalukku vaatavas osas tuletatakse kokkutulnutele meelde nii 1869. aasta laulupidu Tartus, mis andis otsese tõuke nn Kalevipoja-õhtuteks. Edasi kirjeldatakse 1870. aasta suvist väljasõitu Tarvastusse ja Helmesse, kus pandi alus nii Aleksandrikoolile kui ka Eesti Kirjamees-te Seltsile. 1880. aasta algul tehti esimene katse asutada *Viru osakond* ehk eesti korporatsioon Vironia (mitte segi ajada 1900 Riias asutatud korporatsioon Vironiaga). Sellest ettevõtmisest pärineb nii sinimustval-ge sümboolika kui meie ajaloo esimene sinimustvalge märter. Vironia esimees Aleksander Mõtus, kes kandis Tartu tänavatel esimest korda Vironia sinimustvalget värvimütsi, saadeti burši- ja ülikoolikohtus üha lisanduvate kaebuste tõttu Tartust välja ning Mõtus asus vaimsalt mur-tud mehena elama Peterburi (“ehk torm küll jõudis mõne kõrre murda”). Edasi jõuab Rosenthal luuletuses senise poolpõrandaaluse tegevuse sea-dustamiseni ülikooli juures tegutseva teadusliku seltsi — EÜSina — ning seltsi sinimustvalge lipu õnnistamiseni Otepääl.

Kui Vironia asutamisele seisis vastu baltisaksa korporatsioonid, siis vahepealsete aastatega oli olukord sedavõrd muutunud, et Viliensise asutamiseks saadi baltisaksa korporatsioonide häälteenamuslik nõus-olek, kuid uue osakonna ehk korporatsiooni jättis ootamatult kinnitama-ta Riia õpperingkonna kuraator ehk Vene keisrivõimu esindaja siinsetes haridusküsimustes. Ehkki rahvusliku korporatsiooni loomine ebaõnnes-tus ka teisel katsel ning tegevust jätkati EÜSi nime all, andis teadmine, et baltisaksa korporatsioonid olid oma tunnustuse andnud, märgatava

tõuke meeste rahvusliku eneseteadvuse tõusule. Järgnevate aastate väl-
tel tegutseti EÜSi nime all *de facto* eksisteeriva rahvusliku korporat-
sioonina. Vastavalt buršide reeglistikule (*Allgemeiner Comment*) jätsid
korporatsiooni asutajad ehk toonased EÜSi liikmed endale õiguse nii
kinnitamata jäetud korporatsiooni nimele, vapile (*öuemärk*) kui ka vär-
videle.

1890. aastate esimest poolt, mis tipnes 25. aastapäeva tähistamise-
ga, võib pidada korporantlikkuse kuldajaks EÜSis. Heinrich Rosenthal
valiti samal 25. aastapäeva pidukoosolekul küll EÜSi teiseks auvilistla-
seks pärast Jakob Hurta, kuid tegelikult hakkab ta sel ajal järk-järgult
EÜSist kaugenema. Selle põhjuseks oli toonase seltsi enamuse soov
vähendada organisatsiooni sisemises elus korporantlikkust ja pühendu-
da rohkem eesti rahvuskultuurilistele eesmärkidele. 1900. aastast peale
Rosenthal enam seltsi üritustest osa ei võta ning kui 1907. aastal asutab
seltskond korporantlikumalt meelestatud eüslasi korporatsiooni Frater-
nitas Estica, lahkub koos nendega EÜSist ka vana burš Heinrich Ro-
senthal, jäädes ometigi elu lõpuni EÜSi auvilistlaseks.

Indrek Elling

KRISTINA VIIN. Me siin sõpradega niisama Instagramis selfit
üles laadimas (2021)

13. APRILL 1988: “MÕTLEME VEEL...”

Rein Ruutsoo

1988. aasta 13. aprilli õhtust, kui Eesti Televisiooni arutelusaates “Mõtleme veel...” algatati Rahvarinde loomine, on saanud Eesti lähiajaloo käsitluse kooliõpikufakt. Ometi pole sellest sündmusest kirjutatud ühtegi ülevaatlikku uurimust, küll aga levitatud väiteid, et nii selle kui ka teiste uute saadete algatamine oli ETV ajakirjanike ja võimurite koostöö tulemus:

On müütide purunemise ja uute loomise aeg. Kõige kiiremini reageerivad uuele olukorrale ajakirjanduses taas need jõud [konteksti järgi otsustades EKP, KGB, Rahvarinne — *R. R.*], kelle müüdid on hävinud (Lõhmus 1997: 1803).

Sedalaadi hinnangutes võrdsustatakse 1988. aastaks kujunenud ajakirjanduspoliitiline tegelikkus totalitaarset režiimi iseloomustanud väärdavalikkusega; ühtlasi põhistatakse nii ka väiteid, et perestroika kujundatud “võimaluste struktuure” sammhaaval avardanud poliitilise elu uuendamisalgatused olid Kremli salakavalad “projektid”. Poliitilise arengu ühte tollast keskset moortorit ajakirjandust kujutakse lavana, millel nihutati esile uusi, režiimitruid juhte:

Nende tihti NLKP alamatelt astmetelt ja KGBst võrsunud juhtide tekitamine end igati kompromiteerinud nomenklatuursete tegelaste asemele toimus kogu aeg ajakirjanduse vahendusel (samas: 1802).

Manipulatsioonide areeniks said

Eesti Raadios ja Eesti Televisioonis alanud (lavastatud ja kontrollitud, kindlate ning usaldusväärseks peetavate osalistega) otsesaa-
ted (samas),

nagu seda oli ka “Mõtleme veel...”. Iseäranis tähtis roll antakse eriliselt valitud parteilistele ajakirjanikele, kelle

kohuseks on tekitada mulje avalikkusest ja spontaansusest. Saatejuhtidele usaldatakse ka ülesanne leida sobivaid esinejaid ning äraütlemispõhjusi ebasobivale esinejale (samas).

Rahvarinde algatamisest saab nii režiimi käsikutest ajakirjanike järjekordne lavastus:

Kohe esimeses telesaares “Mõtleme veel...” (13. IV) tuleb Edgar Savisaar välja Rahvarinde loomise mõttega. Nii saab ETV uue otsesaate sari kohe Rahvarinde ideoloogia kandjaks. Vaevalt on see juhuslik kokkusattumus (samas).

Manipuleeritava ajakirjanduse abiga “tekitatakse rahva hulgas usk Rahvarinde juhtidesse” (samas: 1803).

Saatejuhtide meenutused ja muud allikmaterjalid sedalaadi konstruktsioone Rahvarinde sünni selgitustena aga ei toeta, pealegi alustas saatesari “Mõtleme veel...” juba 1987. aasta oktoobris. Autoritaarse tõerežiimi kiire murenemine, milles oli keskne osa just ajakirjanikel, algas ETVs aga juba 1987. aasta esimesel poolel (Järlik 2011: 352–373). 1988. aasta kevadeks oli ajakirjanduse “aparaadikeskse” ohjeldamise suutlikkus juba väga piiratud (Lauristin, Vihalemm 1993: 223–224).

13. aprilli saate kavandamine ja kulgemine, seda juhtinud ajakirjanike osa, Rahvarinde deklaratsiooni sünd jm on allikate põhjal hästi jälgitav. Saate sünniloo tõepärasemaks käsitlemiseks peatume 13. aprilli õhtuga seoses peamiselt kolmel küsimusel: 1) kuidas suhestusid Edgar Savisaare ettepanekus kavatsuslikkus ja spontaansus; 2) tõik, et Savisaar ei teavitanud oma kavadest kedagi, isegi mitte oma sõpru; 3) kuidas haakub vandenõuteooriatega tõsiasi, et nomenklatuursed saatekülalised jäid üldjuhul hirmunud-vaikivateks kõrvaltvaatajateks? Vastustest neile küsimustele võiks kujuneda üks toetuspunkte Rahvarinde tekke tõepärasele käsitlelusele.

KUIDAS MÕISTA KODANIKUALGATUST?

13. aprilli saate fookuseks seatud küsimus määras niihästi stuudiokülaste elukutselise kui ka poliitilis-maailmavaatelise esindatuse, külaste kutsumisel peeti silmas otstarbekust. Peamiseks tingimuseks oli avaliku esinemise oskus. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna komsomolisekretäri ja ENSV Üliõpilasnõukogu liikme Kalev Vilgatsi soovitanud saatesse Indrek Tarand, kes oli eelmises saates ise osalenud (Vilgats 2008), töörahvast esindanud elektromehaaniku Ustav Oja ja sõnaka inseneri Vello Saatpalu soovitanud saatesse tollane Eesti Telefilmi kolleegiumi liige Vello Pohla¹. Kodanikualgatuse õiguslikku mõtestamist oodati Tartu ülikooli õppejõult Raul Naritsalt ja juristilt Lembit Koigilt (Koik 2004: 11). Koik oli tuntuks saanud loomeliitude tunni raadiosaateist. Akadeemilist maailma esindasid fosforiidisõja käilakuju Endel Lippmaa ja parteibürokraatia kriitikuna tuntuks saanud Viktor Palm. Loomeliitude pleenumi üks korraldajaid kunstnik Heinz Valk ja ajakirjanik Ott Kool olid juba tuntud võitlejahinged. Väikeettevõtlust tagant tõuganud psühholoogi Jaak Tamme pakkus välja Renita Timak.² Eesti Raadio ja ETV saadetes tuntust kogunud filosoof Edgar Savisaar oli kutsutud kui “ärksa mõtlemisega ja ütlemisega noorem inimene”, kui üks väheseid “aktiivseid sõnastamisvõimelisi inimesi” (Ammas 2013a).

Saates osalesid ka ENSV Ülemnõukogu saadikud Madis Tamik ja Peep Tarre (ühtlasi EKP Tartu rajoonikomitee I sekretär), samuti Haapsalu rajooni rahvasaadikute nõukogu täitevkomitee esimees Lea Tuusov. Tollase poliitilise spektri esindatust saates saab muidugi kritiseerida. Muinsuskaitstjate puudumise põhjus — äsja Tammsaare pargis Tallinnas sõnavõtuga silma paistnud Trivimi Vellistet ei õnnestunud leida — ei ole selge. Nädalapäevad varem algatatud läbirääkimised Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) osalemiseks ETV otsesaa-

¹Vello Pohla kiri Rein Ruutsoole, 21.01.2020. Rein Ruutsoo valduses.

²Feliks Unduski kiri Rein Ruutsoole, 10.11.2019. Rein Ruutsoo valduses.

detes ei kandud vilja. Vastandlikudki poliitilised leerid ja režiimikriitilised vaatenurgad olid stuudios ometi esindatud.

Saatejuhtideks olid Eesti iseseisvuse ja demokraatia eest seismisega endale nime teinud Rein Järlik, Hagi Šein ja Feliks Undusk. Hagi Šein sõnastas saate eesmärgi:

Me üritame täna kõnelda siis ennekõike ja peaausjalikult vahetust demokraatiast, me käsitame kodanikuinitsiatiivi kui ühiskondliku omavalitsuse erilist tüüpi, mis on demokraatlikule ühiskonnale loomulik ja paratamatu (Ammas 2013b³).

Küsimuseasetus osatas tõsiasja, et avalikustamise ja organiseerumismvabaduse krampplikust lahus hoidmisest oli saanud perestroika pudelikael.

Saatesarja temaatika oli arenenud selleni, et meil on õigus rääkida ja oma mõtteid avaldada, seega peame saama ka õiguse osaleda ja otsustada,

on meenutanud Rein Järlik (Lõhmus 2003). Tema sõnul vajas vastust küsimus, “kuidas saaksime oma õigusi ellu rakendada” (samas). Hagi Šeini küsimusele viimase aja kodanikuinitsiatiivi avaldumise positiivsete külgede ja probleemide kohta reageeris esimesena ja ainsana Edgar Savisaar:

Võib-olla positiivse poole pealt ma näen seda, et kujunemas on esimesed niisugused survegrupid, kes nende sotsiaalsete koosluste nimel, kelle huve nad esindavad, nende nimel avaldavad arvamust, püüavad mõjutada ühiskonnaelu ja nihutada ühes või teises suunas valitsuse poliitikat. Praegu on selge märk sellest, et niisugused esimesed survegrupid on meil kujunenud (Ammas 2013b).

Rein Järliku repliik “Kas survegrupp demokraatlikus ühiskonnas iseenesest, juba see sõna ei kõnele millestki demokraatia väli-

³Saate salvestust vt Vaata... 2018; sealsete sõnavõtude tsitaadid siinses artiklis pärinevad artiklist Ammas 2013b (saate salvestuse järgi veidi redigeerituna). Vt ka: “Mõtleme veel: 10 aastat hiljem”, režissöör Reili Vello, saatejuht Sulev Valner, saates Rein Järlik, Hagi Šein ja Feliks Undusk, esmaetris 13.04.1998, arhiiv.err.ee/vaata/motleme-veel-10-aastat-hiljem. *Toim.*

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

sest?" andis võimaluse jätkata arutelu "survegrupi" kui parteidiktatuuri valitsedes lausa kriminaalse kõlaga nähtuse üle. Savisaar õigustas võimu survestavate gruppide loomist:

Ei, ma ei ütleks. Üldiselt eristatakse kahte mõistet: kodanikuinitsiatiiv ja survegrupp. Survegruppi loetakse kodanikuinitsiatiivi kõrgemaks vormiks. Ütleme, kodanikuinitsiatiiv seisneb selles, et kui kodanikud ootavad tükk aega, aastaid näiteks, et linnavalitsus ehitaks silla, ja ei ehita ega ehita — üks aasta pole limiiti ja teine aasta pole ehitajat, kolmandal pole fonde. Lõpuks inimesed võtavad ise kokku, teevad kooperatiivi ja ehitavad valmis. See on kodanikuinitsiatiivi näiteks. Survegrupiga oleks siis tegu sel juhul, kui mitte ise ei ehitata silda, vaid ikkagi sunnitakse linnavalitsust oma lubadusi täitma (samas).

Saatejuhtide pingutused suunata arutlust küsimusteni, mis on kodanikualgatuse kammitsetuse põhjusteks, jäid vastukajata. Taas käidi läbi Eestile olulised teemad (EKP aparaadi eufemistlikus sõnakasutuses "valupunktid"), nagu Virumaad ähvardavad ohud, pidurdamatult jätkuv sisseränne, eesti keele kaitse seadustamine jt. Saate esimese tunni kulgemisega polnud rahul ei ajakirjanikud (nt Urmi Reinde ja Allar Viivik) ega saatejuhid ning külalised (Lembit Koik, Jaak Tamm, Kalev Vilgats jt). Põhjust nähti selleski, et

pärast loomeliitude pleenumit, kus kaamerate ees öeldi ära pea-aegu kõik, mida seni oli arutatud ainult väikestes seltskondades ja sageli poolel häälel, oli raske millegagi üllatada (Järlik 2011: 399).

See polnud aga sugugi nii. Veebruari-märtsi nn tänavapoliitika valguses sisaldas rahvaalgatuse küsimus juba saatuslikke konflikte. 1988. aasta veebruaris jõustunud ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi määrus, mis kandis Arnold Rüütli allkirja, oli sisuliselt keelanud avalikud kogunemised. Kodanikualgatuse eneseorganiseerimiseks vajaliku õigusruumi küünilisest amputeerimisest oli saanud peamine probleem. Just selles muutus saate jooksul nähtavaks õiguspoliitilise "keele" sovetlik pärsitus. Avalikustamise toetatud "kõnetead" olid kommunistlikku (stalinlikku) tõerežiimi murendanud, arutlusmallid, mille toel sõnastatakse demokraatia

põhiküsimused, s.t õiguste ja vabaduste alusprobleemid, jäid aga kättesaamatuks. Just algatusi võimustava, avalikku ruumi vaja-va praktika nappusest oli saanud probleem. Heinz Valku, nagu ta seda tagasivaates rõhutab, nõrritas tõik, et saates ei arendatud edasi loomeliitude pleenumi tekitatud rahva lausa kibelemist “mingi organiseeriva jõukeskme tekkimise ootuses” (2010: 286). Mitme stuudiokülalise ettevaatlikkus oli olnud piinlik: “Arglikud esinejad hiilisid teemast üldse kõrvale” (samas). See oli ka põhjus, miks käredam osa stuudiokülalistest läinud vaheajale “väga nadi enesetundega” (samas).

Kell 20.30 alanud päevakajalise “Aktuaalse kaamera” ja kohustuslikult transleeritud venekeelse propagandasaate “Vremja” edastamisest tingitud ligi tunnine puhkepaus osutus viljakaks. Rahulolematuil tekkis võimalus saate edasist kulgu nüüd juba omavahel kooskõlastada. Heinz Valgu meenutusel pidanud ta nõu Edgar Savisaarega, see vestlus olnud üldse nende esimene kohtumine (samas). Savisaar tutvustanud end ja pahvatanud:

See asi nii ei lähe. Saade vajub ära. Mis te, Valk, arvate, kui teeks kohe pärast vaheaega rahvarinde ära. Ilma sellise ühendava jõuta jääb meie võitlus toppama. Kas te toetate mind, kui ma rahvarinde loomise ettepanekuga välja tulen? Lepin saatejuhtidega kokku, et nad mulle esimesena sõna annaksid ja selle järel suunaksin jutujärje kohe teile (samas).

Heinz Valgu väitel kuulnud ta rahvarinde sõna üldse esimest korda: “Aga kuna nimi oli kõlaliselt selline, mis eeldas ikkagi võitlust — rinne ja rahvas seal juures. . .” (1996: 327). Kuigi ettepaneku täpsem sisu jäänud ähmaseks, mõjunud Savisaare pakkumine talle innustavalt:

Ta mõjus, jah, minule virgutavalt, ja ma mõtlesin, et seda just praegu Eestis vaja ongi — midagi niisugust, mis pleenumil öeldu järel rahva tõelisele tegutsemisele viiks. Meil polnud ju tollal mingit suurt organisatsioonilist vormi. [---] Ja ma ütlesin Savisaarele, et teeme ära, ma toetan! Savisaar pühkis kohe minema, läks Šeini ja Järliku juurde kokku leppima, et nad annaksid saate teises pooles esimesena sõna temale (samas).

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

Savisaar palunudki Šeini ja Unduskit, et talle saate algul sõna antaks ja teine stuudio tema mõtet toetaks (Undusk 2018: 230). Savisaar on meenutanud, et tal olnud Valguga kokkulepe, et pärast märgusõna “Mida sina, Heinz, sellest asjast arvad?” võtaks Valk toetavalt sõna, välistamaks kellegi teise sekkumist ja teema võimalikku muutmist (Vestlusring... 1990: 5). Hagi Šeini meenutusel oli Savisaar talle öelnud, et tahaks saate teise poole alguses kohe sõna saada (Ammas 2013a). Jaak Tamme arvates Hagi Šein teisi osalisi siiski teavitas: “Ja vaheajal ütles Hagi Šein meile, et andke nüüd Edgar Savisaarele ka natuke võimalust, et tal on üks päris vahva idee, mingi rahvarinne, ta tahaks selle välja öelda” (1996: 294). Mitme saatekülalise väitel polnud neil aimugi, millest Savisaar rääkida kavatseb.

Üsna pika ja sisuka saate lõpus anti veel sõna filosoofiakandidaad Edgar Savisaarele. Sealtsi “pomm” tuligi. Ta esitas ühtäkki idee: asutagem uuenduspoliitika toetuseks rahvarinne. Toonases ühiskondlikus olukorras oli selline ettepanek tõesti nagu plahvatus (Koik 2004: 11).

Ettepaneku ootamatust kinnitab ka akadeemik Viktor Palm (2004: 71). Üksnes Valku teavitades pani Savisaar üsna palju, kui mitte kõik, n-ö ühele kaardile.

Mis siis ikkagi innustas saatejuhte ja ka Heinz Valku isegi siis, kui Savisaare ettepaneku sisu neile esialgu hämaraks jäi? Feliks Unduski arvates “midagi olulist ja vajalikku pidi see ikka olema, mistõttu kõik kolm nõus olid” (2018: 230). Valk on täpsustanud, et teda motiveeris kohe rahvarinde mõtet toetama ettepaneku ilmnene Karl Vaino režiimile vastanduv poliitiline suunitlus:

Rahvarinne?! Selles nimes oli ahvatlust. Rahvarinne Eesti NSV-sse. Vaino vastu. Partei ainuvõimu vastu. Ma ei mõelnud kaua. Andsin nõusoleku (2010: 286).

Hagi Šein mäletab, et talle oli “see rahvarinnete asi” põhimõtteliselt teada, “filosoofilises kirjanduses oli seda puudutatud ja kui Savisaar seda rääkima hakkas, siis mingisugust ahhaa-efekti see minus ei tekitanud” (Ammas 2013a). Pealegi mäletab Šein, et ta oli juba lugenud Boriss Kurašvili artiklit ajalehes *Moskovskije novosti*, mis tõstatas rahvarinde loomise küsimuse: “Selles mõttes ei

olnud see idee mulle päris uudiseks.”⁴ Marju Lauristini nendingu kohaselt oli “rahvarinne” kui sõna juba loomeliitude pleenumi ajal ilmselt õhus ja ka keelel (1996: 590).

Kell 21.40 algas saate teine pool. Heinz Valk seadnud end talle sisukana tundunud Savisaare idee toetamiseks vaimus valmis:

Algas saate teine pool. Mõnulesin ootusärevuses, sest see, mis nüüd juhtuma hakkas, oli ju midagi ainulaadset. See pidi olema esmakordne juhtum maailma ajaloos, kus riigivõimule vastandumiseks kavandatav poliitiline ühendus luuakse otse riiklikus ja võimu poolt eriti rangelt kontrollitavas telepildis, sadade tuhandete vaatajate ja ka võimulolijate silme all! Mu huvi Savisaare vastu tõusis järsult. Sellise üllatava riukaga väljatulek kinnitas tema erilist poliitikuannet. Kõik läkski meie pisivandenõu kohaselt (2010: 286).

Nagu kokku lepitud, andis Hagi Šein saate teise tunni algul — kolmandal minutil — jutujärje Edgar Savisaarele. Šein:

Niisiis me arutame edasi vahetu demokraatiaga seotud küsimusi, tema toimemehhanisme, otsime valupunkte. Ja ilmselt igauhel teist on see kõige valusam enda jaoks sõnastatud (Ammas 2013b).

Šeini küsimuseasetus suunas stuudiokülalised taas keskenduma demokraatia toimimise eelduste analüüsile ja küsimusele, mis siis lämmatab perestroikat ja takistab rahvaalgatusel Karl Vaino režiimile vastu astumast. Savisaar haaras härjal sarvist ja deklareeris:

Minu arvates on praegu ikkagi põhiline küsimus, millest tuleb lähtuda ja mis tuleb üles tõsta — see on rahvarinde loomise küsimus perestroika toetuseks (samas).

Oma sõnavõtu lõpus pöörduski Edgar Savisaar Heinz Valgu poole küsimusega, “mida meie kultuuriintelligents arvab sellest mõttest” (samas). Valk sõnastab Savisaare ettepanekule hoogu andnud kaasamineku väga värvikalt:

⁴Hagi Šeini intervjuu Rein Ruutsoole, 7.01.2016. Rein Ruutsoo valduses.

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

Panin oma sõnaratsul kohe kappama. Andsin möödaminnes nähva oma lemmikpeksupoisile Vainole, sarjates tema vastutegutsemist rahva taatele [---]. Suur mäng oli läinud käima! (2010: 286.)

MILLEKS EESTILE RAHVARINNE?

Rahvarinde loomise edasilükkamatuse põhjendamisel toetus Savisaar eelkõige kahele argumendile:

Esimene põhjus on selles, et praegu ikkagi tuhanded inimesed, kes ühelt poolt on väljas komsomolieast, kes ei ole samal ajal parteiliikmed, aga nad tahavad ikkagi näidata initsiatiivi poliitikas ja riigiasjade ajamisel, on valmis ühinema uutmise ümber. See on üks põhjus (Ammas 2013b).

Seega esimese, n-ö valveretoorilise põhjendusega vältis ta loodava ühenduse lihtsat vastandumist režiimilojaalseile organisatsioonidele. Põhjendus, miks enamik inimesi on jäänud poliitika tegemisest kõrvale, oli ülekaalukalt perestroikameelne argument. Teine argument oli poliitiliselt hoopis strateegilisem. Rahvarinde loomise muutvat hädavajalikuks, nagu Savisaar seda rõhutas, perestroikavastaste veebruaris-märtsis alanud avalik kampaania stalinistlikku tüüpi režiimi taastamiseks. Savisaar tõrjus illusiooni,

nagu oleks võimalik pidurdusmehhanismist jagu saada ratsaväärinnakuga. Sellepärast et konservatiivid on ikkagi esimesest ehmatuses toibunud, nad on ridasid koondanud ja asunud vasturünnakule (samas).

Savisaare osutus äsja lahvatanud ja ajakirjanduses tavatuks kokkupõrkeks võimendatud võitlusele NLKP kõrgeimas juhtkonnas oli poliitiliselt tugev käik. Aleksandr Jakovlevi 5. aprillil 1988. aastal ajalehes *Pravda* avaldatud vastulöögiga Nina Andrejevale muudeti nähtavaks sügav lõhe NLKP tippude hulgas. Jakovlevi poolt Ligatšovi-Andrejeva afääri avalikustamisel oli vähemalt kaks eesmärki. Esiteks sõnum "aparaadile" — stalinism ei lähe läbi! Veelgi ootamatum oli aga teada andmine, et perestroika edukäigu jätkumine vajab avalikkuse organiseerumist. Kulissi-de tagust käteväänamist jätkus Kremli ja mujalgi võimuaparaa-

dis veel mitmeks kuuks. Stalinismi taassünni vastustajate avaliku kutsumisega n-ö barrikaadidele avati aga poliitilisele aktivismile ainulaadne “võimaluste struktuur”.

Üleskutsel Mihhail Gorbatšovi algatusi toetava rahvarinde loomiseks, s.t “perestroika toetuseks”, oli väga päevakohane ja kindel poliitiline kaal ka Eestis. Oli ju avalik saladus, et ENSV Riikliku Julgeolekukomitee esimees Karl Kortelainen, aga ka Karl Vaino olid NLKP Keskkomitee sekretäri Jegor Ligatšovi käepikendused Eestis. Tänapäeval teame, et Kortelainen oli Ligatšovi vandenõus tema otsene käealune. ENSV Riikliku Julgeolekukomitee polkovniku Vladimir Pooli meenutuste järgi käskinud Kortelainen kaks päeva enne, kui Nina Andrejeva kurikuulus artikkel “Ma ei saa põhimõtetest taganeda” 13. märtsil 1988 ilmuda jõudis, oma allumatel osta ajalehe *Sovetskaja Rossija* alles trükki minev number. Seda käsku vahendanud KGB parteiboss öelnud, et see “määrab täpselt kindlaks partei ja riigi edasise poliitilise liini” (Pool 2018: 316). Pooli sõnul toetanud

enamik [Eesti NSV KGB] töötajaid seda seisukohta — lõpuks siis ometi! Kuid oli ka neid, kelles see kutsus esile pettumust (samass).

Neostalinismi pealetungi avalikuks jultunud märgiks oli KGBs valminud, Karl Vaino heakskiidu saanud ning Eesti Telegraafi-agentuuri vahendatud “õiend”, mis avaldati 20. märtsil ja õigustas 1949. aasta märtsiküüditamist (Klassivõitlus... 1988). Neostalinistliku pöörde algusest Eesti NSVs oli seega saanud avaliku poliitika fakt, nii nagu ka konservatiivide vasturünnakust muutustele üle kogu Nõukogude Liidu. Nagu Savisaar saates kinnitas, oli tekkinud

otsene vastuseis, see on kurnav kaevikusõda, kus otsustav on ikkagi see, kellel on parem positsioon, kes on sihiteadlikum, kes on paremini organiseeritud. Ja ilmselt just sellest jääb praegu perestroika toetajatel puudu. On toetajate grupikesed, nad on hajutatud mitmesugustesse initsiatiivrühmadesse (Ammas 2013b).

Ettepaneku sisuks perestroika kui partei “põhiliini” kaitsmiseks massiliikumise loomisega oli üleskutse (Antonio Gramsci sõnu kasutades) minna “kaevikusõjalt” üle initsiatiivi haaramist

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

võimaldavale “manööversõjale”. Rahvarinne, kinnitas Savisaar, “oleks organisatsioon, kes partei *kõrval* [minu rõhutus — R. R.] kõige laiemates massides teostaks perestroikat Eesti NSVs” (samas). Poliitikateaduse põhitõdesid on, et üks peamisi muutuste eeldusi on võimueliidi lõhenemine. “Eesti olude” all pidas Savisaar silmas juba sündinud lõhet, alternatiivse eliidi ja vastuhegemoonia tekkimist. Nüüd vajati veel selle avalikku poliitiseerimist. Ettepanek survestas kohaliku parteiaparaadi üht osa n-ö poolt valima. Rahvarinde loomise peamine oht režiimile ei olnud seega mitte rahvahulkade liikvele saamises. Oht režiimile peitus eelkõige parteis juba alanud lõhestumisele uut hoogu andva institutsioonilis-organisatsioonilise toetuspunkti loomises. Rahvarindest, eeskujulikult pakendatud “kingitusest”, mida oli keeruline n-ö käigult tõrjuda, kujunes kommunistlikule parteile saatuslikuks saanud omalaadne Trooja hobune. Paraku on Rahvarinde loomise senised käsitlused selle sünni ajaloolise konteksti analüüsile eelistanud päevapoliitilisi silte. Silmapaistvat oskuslikkust, kuidas 1988. aasta märtsis-aprillis Kremlit raputanud poliitilist maavärinat kasutati Eesti poliitilise maastiku revolutsiooniliseks ümberstruktureerimiseks, on pisendatud Moskvaga kaasajooksikluseks või lihtsalt parteile mingi käepikenduse tekitamiseks.

Katkestanud saates oma monoloogi, tõttas Savisaar mobiliseerima võimalikke toetajaid n-ö korraldavas võtmes, mis tõstis ta juba omalaadsesse saatejuhi rolli. “Ja ma nimetasin siin kultuuri-nõukogu — mida meie kultuuriintelligents arvab sellest mõttest?” pöördus ta Heinz Valgu poole (Ammas 2013b). Valk vajutas peadaali põhja:

Mõte on väga ilus. Sest asi on ju selles, et kodanikualgatus saab toimida edukalt koostöös riigivõimuorganitega ja vastastikuse usaldusega, kuid nagu senine perestroika kulg Eestis on näidanud, meil selline koostöö ja usaldus puudub (samas).

Seejärel tõstis Valk arutelu keskmesse põhimõttelise küsimuse Eestimaa Kommunistliku Partei võimu õiguspärasusest: “Nii et minu arvates võib esitada ka niisuguse küsimuse: kas meil üldse on rahvalavalitsus või on meil iseavalitsus?” Sõnajärje lõpetuseks

toetas ta Savisaare ideed täielikult: “Ja selle tõttu Savisaare ettepanek rahvarinde loomiseks, mis mobiliseeriks kõik meie jõud, on ainult niisugune, millele võib aplodeerida” (samas). Rahvarinde loomise ideed järgmistes sõnavõttudes paraku edasi ei arenatud, tähelepanu koondus demokraatia üldisemat laadi küsimustele, nagu need olid kerkinud juba loomeliitude pleenumil. Valk oli näitlikustanud usaldamatuse väljendamist ja kodanikualgatuse allasurumist EKP tsensuuriga pleenumi lõppdokumentide avaldamisel:

Kes saab keelata *Rahva Hääles* ja *Sovetskaja Estonijas* avaldamist? Siin selles seltskonnas ma ei näe ühtegi niisugust inimest — järelikult saab see olla ainult nende ajalehtede peremees partei keskkomitee eesotsas Karl Vainoga (samas).

Valk rõhutas, et loomeliitude ühispleenumi üheks väljundiks pidi olema Gorbatšovi poolt 1988. aasta juuniks kavandatud NLKP XIX konverents, ning tõmbas seejärel — ilmselt Karl Vainole väga valusalt — liistule EKP juhtkonna kui perestroika saboteerija:

Need probleemid, mis me seal [loomeliitude pleenumil] üles tõstisime, need haakuvad küllaltki suures osas Gorbatšovi poolt pakutud tema poliitilise liiniga. Ja lisaks sellele me teame ju, et meie perestroika algas tipust, ja mitmel korral on Gorbatšov ju rõhutanud, et oleks vaja, et perestroika võtaks alt ka hoogu. See, mis meie tegime, on üks niisugune võimalus alt hoo võtmiseks. Ja see, et meie otsuseid ignoreeritakse, siis näitab see, et EKP juhtkonnal ei ole soovi NLKP juhtkonnaga perestroika tegemises kaasa minna (samas).

“Mõtleme veel. . .” saate edasine kulg näib kinnitavat “võimaluste struktuuri” loogikat. Mõttevahetuse n-ö teemas püsimine ja eelkõige Savisaare algatuse toetamine sõltus suuresti saatejuhtide mõttekaaslusest. Hagi Šein täitis tekkinud mõttepausi ettepanekut toetava demonstratiivse käetõstmisega: “Kodanikuna tõstan käe Savisaare ettepaneku poolt ja toetan ka Heinz Valku” (samas). Feliks Unduski suunav küsimus toetuse kohta rahvarindele jäi paraku õhku. Ainult Kalev Vilgats kinnitas, et üliõpilaskond kohe kindlasti toetab Savisaare algatust rahvarinde loomiseks (samas). Mis aga peamine: Savisaare mõttearendused jäid ka vastulöögita.

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

Avaramat protestimeelsust toetavate valupunktide meenutamine jättis n-ö mõtlemisaja võtmise mulje. Hagi Šein näeb arutluskäigu tõuse ja mõõnasid loomulikuna: “Diskussiooni saates ei tekkinud — pigem oli see üks paljudest selle saate ideedest — perestroika oli juba päris kaua kestnud, loominguliste liitude pleenum äsja lõppenud ja kõik olid hästi julged igasuguseid ideid rääkima” (Ammas 2013a). Valk tähtsustab tõika, et mõte käidi välja kõigile ootamatult: “Ülejäänud seltskonnale oli asjade selline käik jahmata” (2010: 286). Viktor Palmi järgi aga “[e]namus kohalviibijaist tabas lennult, millest jutt on” (2004: 71). N-ö mõtlemisaja võtmisel oli mitu põhjust. EKP “aparaadi” esindajate vaikimises peegeldunud Valgu arvates hirmunud peataolek: “Muidugi — mõned stuudios oljad ei julgenud sõna “rahvarinne” suhuka võtta” (1996: 328). Savisaar ise on suhtunud stuudios valitسنud ebalusse mõistvalt, sest edasi tuli minna samm-sammult:

Ka inimesi endid tuli edasi viia neile vastuvõetavas tempos. Kes toda aega mäletavad, teavad, et minu isegi sellises sõnastuses tehtud avaldust peeti liiga revolutsiooniliseks, ka sellisele avaldusele polnud kaugeltki kõik stuudios olnud inimesed valmis alla kirjutama (Tootsen jt 2018: 51).

Tõsiasi, et Savisaare ettepanekust ei saanud arutelu ega edasiarenduste teemat, seletavad nähtavasti ka kognitiivsed barjäärid. Kuigi Rahvarinde idee olevat olnud juba õhus, oli võim suutnud arutlushorisonte ja ühiskonnaelu mõtestavaid arutlusmale rängalt kõndistada. Ilmselt ei täitnud mitte kõik avalikkuses silma paistnud režiimikriitikud neile pandud ootusi. Saatesse kutsutud juristide Lembit Koigi ja Raul Naritsa väga nappi panust teemaarendusse võib pidada repressiivse režiimi sündroomide ja kinnistunud rollide mõttes kõnekaks. 1988. aasta kevadel, kui kodanikuõigustest ja -vabadustest rääkimine polnud enam “dissidentlik”, kui valimis- ja osalusdemokraatia küsimused olid juba saanud keskseks kõneaineks, jätsid nad kasutamata needki võimalused, mida gorbatšovlik “sotsialistliku õigusriigi” retoorika pakkus.

Savisaarel kui professionaalsel sotsiaalfilosoofil, Isemajandava Eesti (IME) ühel autoril ja terava sulega publitsistil oli poliitiliste projektide visioneerimisel märgatav edumaa. Tema ette-

paneku poliitiline ulatus, nagu osalised ise on meenutanud, raputas publiku esialgu sõnatuks. Tulevane aktiivne rahvarindlane Jaak Tamm on meenutanud, et “Edgar ütles selle [Rahvarinde idee] hästi ja väga võimsalt ja veenvalt välja” (1996: 294). Rein Järlik tõstab esile, kuidas Savisaar ühelt poolt “ütles seda vaikselt, nagu jutu sees, igasuguse bravuuri ja aplombita, otsekui oleks seltskonnale meelde tuletanud, et kuna toas on umbseks läinud, peaks vist akna lahti tegema” (2011: 399). Samal ajal mõjunud see nii, “nagu oleks lagedasse kõrbesse äkki pilvelõhkuja püsti pandud” (samas). Ettepaneku mõjususe saladus oli korraga nii selle revolutsioonilisuses (Mereste 2004: 552) kui ka mingis endastmõistetavuses. Uno Mereste kinnitusel võis saate jälgijatele jääda mulje, “nagu oleks Rahvarinde loomise mõte sealsamas spontaanselt tekkinud ja nagu oleksime meie kõik, kaasa arvatud ka telesaate vaatajad, olnud selle mõtte tekkimisel pisut nagu kaasosalised” (samas: 552–553). Sedalaadi mulje tulenes tõigast, et ettepanek täitis mitmeti need rahva ootused, nagu neid on meenutanud Heinz Valk. Plahvatuslik toetusavaldis Rahvarinde asutamise ideele kinnitas, et erinevalt neist ajaloolastest-poliitikutest, kes on väitnud, et Savisaar eesmärk oli kommunistlikule parteile uue käsiku loomine, oskas eesti rahvas poliitilisi tekste hästi lugeda. Väga täpselt adusid Rahvarinde loomise ettepaneku poliitilisi eesmärke nii Vaino-meelsed kui ka parteis kujunev reformikommunistlik siseopositsioon. Juba tehtud valikuid 1989. aastal hindavas intervjuus on Savisaarel seega kuhjaga alust käsitada perestroikaga avanenud võimaluste ärakasutamist Eestis alanud murrangute ühe peamise mootorina (Savisaar 1990: 173). Perestroikaga avanenud tegutsemisvõimalusi olid tunnustanud avalikustamise ja demokraatia toetamiseks ka Gorbatšovi ukaasidega laagritest vabanenud meelsusvängid, Hirvepargis toimunud miitingu ja MRP-AEG liikumise algatajad (23. augustil. . . 1998: 14). Soome ajaloolase Seppo Zetterbergi järgi “sai kommunistlik partei, kellel oli võimumonopol, [---] enda kõrvale võistleva uueudusliikumise, millel pealegi oli osavust näidata, et toetab Nõukogude impeeriumi juhi uuenduspoliitikat” (2009: 580).

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

MÖTTEST PROGRAMMILISE ETTEPANEKUNI

Rahvarinde algatamise puhul on üheks küsimuseks liikumise alusideede küpsemine kuni nende programmilise sõnastamiseni ETV saates. Nagu öeldud, ei aimanud saate osalised enne, kui Savisaar oma ideele toetust küsis, mis laadi ettepanek võiks üldse kõneks tulla. Rein Järlik kinnitab, et tema erinevalt Hagi Šeinist "üleskutse-kavatsusest ette ei teadnud", lisades aga, et "samas oli selge, et ta oli selle varem välja töötanud ja ette valmistanud, see ei sündinud lausa kohapeal" (Lõhmus 2003). Saatejuhid kinnitavad, et Savisaar tegi oma ettepaneku abimaterjale kasutamata. Uno Mereste arvates oli aga

peaaegu usutamatu, et see mõte võis saate ajal Savisaarele pähe turgatada. Küllap tal see oligi varem läbi mõeldud (2004: 552).

Edgar Savisaar oli rahva poliitilise organiseerimise vajadusest Rein Veidemannile kõnelenud juba 1988. aasta 13. jaanuari paiku,⁵ nimetades seda liikumiseks, mis on mõeldud "partei ülemvõimu murdmiseks ja rahva koondamiseks IME toetuseks ja sealt alternatiivse rahvaliidumise kujundamiseks" (Veidemann 1996: 346). 2013. aastal on Savisaar meenutanud, et kindlama kuju omandas Rahvarinde kava 1988. aasta märtsi lõpul (*Tõusuvesi*... 2013). Savisaar kirjutas vahetult enne 13. aprilli kalendermärkmikusse:

Ajaleheveergudel käib jutt laiaulatusliku Rahvarinde loomisest perestroika toetuseks. See tähendab poliitilise elu taassündi meie maal (Savisaar 2008: 167).

Samas leidub teinegi oluline sissekanne 10. aprillist: "Vahepeal, kell 13.00, astusin üles Matkamajas geograafia seltsis ning muu jutu sees tõmbasin paralleele 1905. aastal loodud esimeste nõukogude kui rahvaesindusorganite ja kaasaegsete "roheliste" survegruppide vahel, kes samuti püüavad võimu informaalset survestada" (samas: 166). 13. aprillil Rahvarinde loomise kava

⁵Jaanuarikuud on nimetatud ka filmis *Tõusuvesi*... 2013; teisel on selleks ajaks kirjas 1988. aasta veebruar. Vt Ernits 2013.

esitamise seob ta tagasivaates üsna selgelt saatesarja “Mõtleme veel...” otsesaate võimalustega (Tootsen jt 2018: 49). Et ta saabus ETV stuudiosse juba üsna kindlate kavatsustega, seda aimub sõpradele ja mõttekaaslastele saate eel tehtud vihjetest, et “midagi on oodata”. Nende täpsem sisu jääb küll hämaraks, põhjuseks ilmselt nõukogude ajale iseloomulik konspireerimine. Savisaare sõber juba kooliajast ja saate ajal Tartu ülikooli üldajaloo kateedri õppejõud Aadu Must on meenutanud, et 13. aprilli eelõhtul sai ta Tartus mitu kaugekõnet Tallinnast. Savisaar soovitanud tal saadet kindlasti vaadata, kuid ei avaldanud selle põhjust isegi lähimale sõbrale (Jarne 2018). Savisaar otsis kontakti ka Rein Veidemanniga, kellega oli juba talvel jaganud poliitilise liikumise algatamise mõtteid, kuid Veidemann oli sel ajal Moskvast (Veidemann 1996: 346). Isegi tollal kõige lähedasemale inimesele, Vilja Laanarule ei avanud Savisaar saate eel kaarte:

Saatesse minnes ei öelnud ta mulle midagi muud, kui et peaksin õhtul seda saadet kindlasti vaatama. Sellel õhtul “muutus maailm” (Toomast 2018: 254).

Seda, et Edgar Savisaar olnud saatesse minnes pinges, seletab ta sellega, et too Savisaar “ise ka ei teadnud, kas tal tuleb see välja või ei tule” (Ernits 2013).

Enne saadet pidanud Edgar Savisaar siiski telefonitsi nõu Marju Lauristiniga:

Peaaegu keegi ei teadnud enne saadet sellest midagi. Helistasin päeval Lauristinile ja mainisin, et midagi sellist peaks tegema, aga päevane jutt jäi siiski ebamääraseks (Vestlusring... 1990: 5).

Heinz Valgu oma nõusse saamise kõrval otsinud ta isegi veel saate vaheajal kontakti Lauristiniga. “Helistasin vaheajal ka Marju Lauristinile, kes vaatas saadet Tartus, aga andsin ka temale vaid ebamääraseid vihjeid” (Savisaar 2008: 168). Veerand sajan-dit hiljem toimunud mõttevahetuses Heinz Valguga möönab ka Lauristin, et sedalaadi telefonivestlus oli “täiesti võimalik” (Ajalooline... 2013). Lauristin kinnitab aga sõnaselgelt, et Rahvarinde ideega väljatuleku lepet ei olnud: “Me puutusime Savisaarega küll IME ja fosforiidiga seoses juba tihti kokku, aga mingit

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

niisugust kokkulepet, et Rahvarinne seal saates tehakse, ei olnud” (1996: 591). Vastuseks ajakirjaniku küsimusele, kellega ta oma ideed arutas ja kui palju oli ta etteasteks valmistunud, selgitas Savisaar, et “[e]ga arutanudki” ja et otsus “idee just niisugusel kujul välja käia” sündis “eksprompt” (Viivik 2008). Lauristini järeldus oli siiski see, et Savisaar oli oma ratsukäiguks tõsiselt valmistunud:

Nii palju kui mina Edgar Savisaarega Rahvarindes kokku puutsin, siis tema loomuses pole tegelikult improviseerimine. Ilmselt oli ta selle enne juba vähemalt enda jaoks selgeks mõelnud (2010: 23).

Rahvarinde alusdokumentide üks koostajaid Eenok Kornel on rõhutanud, et Savisaare tugevaks küljeks olid just ekspromptaktisioonid, millega ta oma oponente rabas (2011: 142). Nähtavasti liitusid 13. aprilli õhtul otse-eetris tehtud ettepanekus juba mõnda aega küpsenud ideed ja poliitilist õhkkonda täpselt hinnata lubanud intuitsioon, mis andsid koguni kolm korda otsustavust püüda ületada (kui mitte murda) stuudiokülaliste mõttemaailma kammitsenud inertsit.

Vaino-Kortelainen tandemi jõhkrust arvestades oli Savisaare ettevaatlikkus läbinägelikum, kui vähese poliitilise kogemuse ja vaistuta inimesed aimata oskasid. Rahvarinde loomise idee vähegi sihistatum propageerimine andnuks võimaluse selle avaliku arutamise algatamine tsensuuri tugevdamise, saatejuhtide ähvardamise jms abil kohe sulustada või siis idee ennakult “kaaperdada” (selliseid hilinevad katseid ka tehti). 13. aprillil päevikusse kirjutatule, et õhtul on reserveeritud aeg saatele “Mõtleme veel...”, on Savisaar selle avaldamisel lisanud märkuse:

Ideest kuulutada välja Rahvarinne ei teadnud saates osalejatest ega ka ajakirjanikest mitte keegi ja ma arvan, et nii oli ka õige. Pole teada, kuidas oleks reageeritud. (Mul oli üks halb kogemus — enne IME ettepaneku avaldamist rääkisin sellest majandusinstituudi direktori Rein Otsasoniga, kes kohe teavitas sellest telefoni teel mõningaid inimesi kompartei juhtkonnas, eeskätt Toomet.) (2008: 167–168.)

Nüüd teame sedagi, et loomeliitude pleenumi eelõhtul survestas KGB selle keskseid korraldajaid mitmel viisil kuni jultunud nõudmiseni, et pleenum tuleks üldse ära jätta (Fjuk 2003).

Tagasisivaatavas kommentaaris tollastele kirjalikele ülestähendustele 13. aprilli saate kohta annab Savisaar oma taktikale poliitilise võitluse loogikal põhineva selgituse. Esimene reegel käsivat hoida initsiatiivi, suruda vastaspool kaitsepositsiooni. Vastaspool “võib siis sinu teemaasetusega nõustuda või mitte, aga iga tema vastuväide ainult võimendab sinu seisukohta” (Savisaar 2008: 168). Sedalaadi võimendava kajaefektiga arvestasid ilmselt ka EKP ja KGB nõustajad, sest kaheks nädalaks seati Rahvarinde teemale totaalne tsensuur. Teise reeglina sõnastab Savisaar tõdemuse: “Initsiatiiv saavutatakse avalikkuse tähelepanu ärata-des” (samas). “Mõtleme veel...” oli Savisaare vaatenurgast just selline “eluline saade, mida vaadati meeleldi ja massiliselt ning mis võis saada, ja saigi, tänuväärseks katapuldiks Rahvarinde moodustamise ideele” (samas). Kolmanda tõdemuse järgi:

Initsiatiivi õnnestub haarata juhul, kui esmasusefekti käest ei lasta. [...] Seepärast ei tohi anda vastasleerile võimalust sinu initsiatiivi ennetada, see üle lüüa. Mistõttu on targem mõned asjad viimse hetkeni vaid oma teada hoida. Sellist ettevaatust võidakse mõnikord tõlgendada usaldamatuse, umbusuna. Aga see on üks kõige loomulikumaid võitlusreegleid. Ei nõua me ju maletajailt, et nad mängu ajal taktikaid septsedes valjusti, kõigi kuuldes mõtleksid! (Samas.)

Tõdenud, et televisiooni või raadio otse-eetri ärakasutamine võib võimuvõitluses anda olulisi eelised, nendib ta samas ka sellega kaasnevaid suuri riske. Polnud ju välistatud, et kaasamõtlejaid-toetajaid tema ideele ei leidunukski:

Saates osalejad asjast ei teadnud, aga võtsid idee hästi vastu. Õhukond oli soodne (Viivik 2008).

Savisaar osutas saate eelõhtul 8. ja 9. aprillil ajalehes *Rahva Hää*l ilmunud Aleksandr Jakovlevi programmilisele artiklile “Mõtlemise ja tegutsemise revolutsioonilisus” (Jakovlev 1988). Just sel suunisartiklil, mis mitte ainult ei ennustanud poliitiliste jõudude vahekorra otsustavat muutumist (ja seda ka Eestis), vaid tunnustas

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

kodanikualgatust demokratiseerimise keskse mootorina, oli keskne osa Rahvarinde mõtte avalikul algatamisel ja raskustes, millele EKP ettepaneku tõrjumisel põrkas.

KURAŠVILI “JÄLJEST” RAHVARINDE SÜNNIS

Boriss Kurašvili (1925–1998) sulest 1988. aasta 6. märtsil ajalehes *Moskovskije novosti* ilmunud arutlus “Kas rahvarinnet on vaja?” tuli esimest korda Eesti ajakirjanduses kõneks alles 13. aprilli saate käigus. Seejärel on aga püütud ka väita, nagu oleks Boriss Kurašvili kutsunud üles looma “rahvaliidumist” ning seda järginud Rahvarinde algatajad oleksid viinud ellu selle loomise taga olnud NLKP Keskkomitee salapoliitikat (vt Ruutsoo 2018: 73–76). Kurašvili ja Savisaare mõttearenduste vahele on lihtsalt pandud võrdusmärk, ilma et oldaks neid analüüsivalt kõrvutanud. Ja seda hoolimata tõigast, et rahvarindeliidumise kesksed eestvedajad on korduvalt kinnitanud, et Kurašvilile ei võlgne meie Rahvarinne midagi: näiteks Edgar Savisaare järgi andnud Kurašvili artikkel vaid “fooni ja ideoloogilise õigustuse”, Marju Lauristini sõnul polnud sel artiklil aga “meile mingit mõju” (Vestlusring... 1990: 4–5). Sedalaadi väljamõeldised toetuvad peale selle, et Kurašvili konstruktsioonides polnud kohta “liikumistel”, veel vähemalt kolmele ekslikule eeldusele. Esiteks, Nõukogude poliitilise süsteemi vähegi kaalukate uuendamiskäsitluste ainsateks foorumiteks vähemalt kuni 1988. aasta suveni võisid olla üksnes NLKP Keskkomitee poolt vahetult kureeritud väljaanded. Kurašvili arutlused pääsesid esimest korda laiema avalikkuse ette aga Moskva populaarses linnaleshes, kuna NLKP poliitikat kujundanud-mõjutanud väljaannetes (*Pravda*, *Izvestija* jt) jäid tema mõlgutused vähimagi tähelepanuta. Ehkki mitte päris tundmatu sotsiaalteadlase, kuid stalinisti mainega juristi ideed ei leidnud kaasamõtlejaid isegi Moskva ja Leningradi sotsiaalteadlasi koondanud nn perestroikaklubi-des. 1987. aasta sügistelvel õnnestus tal imekombel Eestis oma ideid ka tutvustada, enne kui KGB ja EKP Keskkomitee poolt “parteiaparaadi” terminoloogia järgi “läbiraputatud” toimetused väljaannete veerud talle sulgesid (Ruutsoo 2012: 80–81). Tei-

seks, NLKP programmilise poliitilise joone uuendusi propageerisid ajakirjanduses partei kõneisiku staatusega nomenklatuursed autoriteedid, sh NLKP KK aparaadi ametlikud nõustajad. Nende kooskõlastatud tekstid said väga autoriteetse heakskiidu. Kurašvilil ei olnud NLKP aparaadis mingit staatust, ta ei osalenud ka ühegi NLKP KK juures tegutsenud nõukoja töös. Eesti trükisõnas ka KGB kindraliks “ülendatud”⁶ Kurašvili oli töötanud KGBs 1953–1972 analüütilis-informatsioonilise keskuse konsultandina ning oli seejärel NSV Liidu Riigi ja Õiguse Instituudis teadustööl (sama: 74–75). 1987. aasta sügisel Eestit külastades ta meie sotsiaalteadlaste ja demokraatlike liikumistega ühendust ei otsinud, küll aga sai 1988. aasta maist hoo sisse tema koostöö EKP aparaadi ja impeeriumimeelsete (nn intrite) ühendustega. Ühiseesmärgiks seati meie Rahvarinde “nõukogudevastasuse” ja “natsionalismi” paljastamine. Kolmandaks, õhku jääb rippuma Indrek Toome ettevaatlik-kahtlevalt sõnastatud väite, nagu oleks Rahvarinde sünni ja Kurašvili vahel võimalik leida seost (Toome 1996: 293), üldsõnaline võimendamine (Laar jt 1996: 291). Toome on väidet, et KGB asutas rahvarinded, korduvalt eitanud (vt Toome 2007: 30–31) ja kommenteerinud nii:

Rahvarindel oli teatud mõttes niisugune maik juures küll. Ma olen näinud materjale, mille on koostanud Moskva juuraprofessor Boriss Kurašvili. Moskva inimesed on rääkinud, et see tema rahvademokraatia arendamise mudel uuenduskursi toetava rahvarinde näol olevat välja töötatud koostöös NLKP Keskkomiteega ja võibolla ka NLKP KK nõuandja KGB kaudu. Mul ei ole ühtegi tõendit, mis näitaks, et see niimoodi oli. [...] Ja kui tal ka olid kellegi teise ideed taga — kui Kurašvili Moskvast selle asja välja käis —, siis meie vabariigis sai ta tõeliseks rahvaliidumiseks. Ma olen veendunud, et selle taga vähemalt meie vabariigis ei olnud ei EKP Keskkomiteed ega KGB-d. [...] Muidugi, EKP KK büroo arutas mitu korda, kuidas sellesse [s.t Rahvarinde sünni] suhtuda. Leiti ja analüüsiti üht kui teist materjali — näiteks Kurašvili oma.

⁶1980. aastail oli ta enda sõnul KGB erupolkovnik. Vt Валентин Мануйлов. Борис Курашвили: реформатор по заданию? — Улица Московская, s.a. Vt ym-penza.ru/analitika/rossiya-poiski-puti/item/1194-boris-kurashvili-reformator-po-zadaniyu. *Toim.*

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

Aga Rahvarinde sünni aktsept tuli büroo tasandil suhteliselt valutult (Toome 1996: 535–536).

Ja teisel on kirjeldatud 16. aprillil Karl Vaino juures toimunud parteijuhtide nõupidamist, kus Indrek Toome kasutas Kurašvilit ja selle artikleid n-ö positiivse tausta loomiseks, selgitades

parteiiliidritele toimunut, poliitilise pluralismi poole astunud sammu mõtet, et rahvarinne pole mitte kohalike natsionalistide väljamõeldis, et taolise mõtte sünnitasid tuntud-teatud Moskva teadlased ning jagas selle kinnituseks professor Kurašvili artiklite koopiaid kohalolnud büroo liikmetele. Ei, rahvarinde näol pole tegemist uue parteiga, mis igatseb asendada olemasolevat. [...] Nii saab see kaheldamatult ka nüüd Eesti NSVs olema (Graf 2008: 293, vt ka 415).

Nagu mitmed teised saanud Savisaar Kurašvili kirjutistest teada alles aprilli algul (Savisaar 2008: 167). Savisaare eespool viidatud päevikumärkmed annavad alust oletada, et Kurašvili artikkel võis saada üheks kaalukeeleks, miks ta otsustas 13. aprilli ETV otsesaates Rahvarinde loomise kavaga avalikkuse ette tulla. Seltside, ühenduste jt organiseeritud jõuks liitmisele oli loomeliitude pleenumil peetud kõnes kutsunud üles Ignar Fjuk. Väideteks, nagu kuuluks Eestis rahvaalgatusliku liikumise loomise idee Kurašvilile või kellelegi teisele (mõnikord on seda omistatud koguni Ülo Mäele⁷), pole aga alust. Küsimus Rahvarinde idee autorsusest pole ju mitte üldisemalt tuntud keelendi "rahvarinne" kasutamises, vaid selle, Eestimaa Rahvarinde nime saanud poliitilise "projekti" sisustamises. Eestimaa Rahvarinde idee kui poliitilise projekti arendamisel Kurašvilile mingigi sisulise rolli andmine kõneleb peale kõige muu ka asjatundmatusest.

⁷Seda on tollane Žiguli teeninduse asedirektor Ülo Mäe väitnud enda kohta ja kinnitanud ka Heinz Valk; Edgar Savisaar sõnul aga "[v]õidul on ikka palju isasid". Vt Maarius Suvis-
te, "Kas Rahvarinde idee sündis Žiguli teeninduses?". — *Õhtuleht*, 13.04.2013, www.oh tuleht.ee/516988/kas-rahvarinde-idee-sundis-ziguli-teeninduses. Vt ka Kalev Vilgats, "Kuidas Rahvarinde idee idanema pandi". — *Pärnu Postimees*, 23.09.2010, parnu.postimees.ee/316703/kuidas-rahvarinde-idee-idanema-pandi. *Toim.*

Savisaare ja Kurašvili ettepanekute eesmärgiline vastandlikkus avaneb nõukogude ühiskonnakonna probleemide ja pere-stroikapoliitika olemuslikult erinevas käsitluses. Sellest tulenevalt olid ka kavandatavate uute ühenduste ellukutsumise aluseel-dused ja eesmärgid põhimõtteliselt vastandlikud. 13. aprilli saates ja selle järel valminud deklaratsioonis esitatud Rahvarinde loo-mise ettepaneku ning Kurašvili deklaratsioonide retoorika ja mõ-nede ettepanekute sõnastuslikud sarnasused on kõrvalised. Kinni-tus, et loodav “organisatsioon töötab NLKP juhtimisel” (Ammas 2013b), kordab NSV Liidu konstitutsiooni norme järgivat litur-giat, kuid “juhtimisele” antud sisu on täiesti erinev. “Sotsialis-mimaade eeskujule” osutamine (rahvademokraatiate nn rahvarin-nete roll on kõrvutamatu) jääb retooriliseks dekoratsiooniks. Ku-rašvili taotleb kõigest hingest NLKP võimumonopoli säilimist, Savisaarele ei ole aga Rahvarinne “mitte parteitute partei, selle-pärast et ta hõlmaks nii parteiliikmeid kui ka parteituid” (Ammas 2013b). Perestroikaaja retoorilisele poliitika tegemise praktikale iseloomulikult pidasid Kurašvili ja Savisaare sõnastuselt läheda-sed deklaratsioonid silmas erinevaid eesmäärke; Savisaar ja dek-laratsiooni koostajad püüdsid ennakult vältida Rahvarinde tee-le seatavaid vormilisi tõkkeid.

Nii Kurašvili kirjatöodes kui ka Savisaare ettepanekus (ja ka saate järel koostatud deklaratsioonis) nimetatakse loodavat ühen-dust organisatsiooniks, kuid erinevate rõhuasetustega. Kurašvili artiklis, mida ekslikult esitatakse kui *rahvarindelikumise* mõt-te algatajat, ei ole juttu kodanikualgatuslikust liikumisest. Sõ-na “rahvarinne” kasutatakse 6. märtsil avaldatud tekstis vaid üks kord ja sedagi pigem metafoorina; Kurašvili teistes kirjatöodes sõnu “liikumine” ja “rahvarinne” ei leidu. Kurašvili eesmärgiks oli panna alus jäigalt keskendatud hierarhilisele katusorganisat-sioonile. ETV saate järel allkirjastatud deklaratsioonis on samuti juttu “organisatsiooni” loomisest, kuid seda sõna kasutatakse üld-mõistena. On üsna selge, et Rahvarinde kodanikualgatusliku loo-muse rõhutamine juba saates ähvardanuks vastuseisuga. Sovetli-ku õiguskorra Prokrustese sängis polnud liikumistel kohta. Pol-nud välistatud, et n-ö varest sõnast kinni haarates saab EKP vor-milise ettekäände kogu ettepaneku sulustamiseks — sedalaadi ar-

gumente püüti kasutada muinsuskaitseks kui seltsi loomise pidurdamiseks. Neli-viis päeva hiljem koostatud Rahvarinde loomise üksikasjalikus töökavas (projektis) seatakse ühemõtteliselt eesmärgiks juba kodanikualgatusliku rahvaliidumise loomine.

Kurašvili ja Savisaare visioonide keskseks kohaks ja samas põhimõtteks lahkumispunktiks on suhtumine NLKP võim monopolis. Kurašvili eitab sotsiaalsete lõhede ja poliitiliste vastasseisude olemasolu, kuid tema eeskava alltekst kõneleb paanikast, et NLKP/KGB on kaotamas kontrolli ühiskonna üle. Uue katusorganisatsiooni ülesandeks ongi partei pudenevate "veorihmade" tugevdamine (Kurašvili 1988). Rahvarinde loomise lähte-koht, nagu Savisaar selle ka saates sõnastas, on vastupidine. Süvakriisist haaratud ühiskond on ühtlasi poliitiliselt lõhenenud. Stalinistide ja antistalinistide vastasseisu süvenemist prognoosides seab ta Rahvarinde eesmärgiks koondada tagurlaste vastu "kõiki neid, kes toetavad perestroikat" (Ammas 2013b). NLKP võim monopoliga riigis oli delikaatseim ja samas Rahvarinde tuleviku seisukohast keskne küsimus Rahvarinde ja võimupartei vahel. Savisaare ettepanekus Rahvarindele antud staatus kui poliitiline massiorganisatsioon partei juures jätab liikumise ja NLKP seose lahtiseks. Perestroika oli seadustanud "mitteformaalsete" klubide, huviringide jt tegevuse, neid sai registreerida "nõukogude juures". Savisaar rõhutab aga, et Rahvarindel peaks olema "oma poliitiline nägu, oma autoriteet, iseseisvad otsused" ja "ta peaks olema ühiskondlikult autonoomne" (samas). Savisaare ettepanek saab tuge sõnastuslikust tasakaalukunstist, sest ta väidab, et Rahvarinne tegutseb partei "juhtimisel", kuid samal ajal on tal "oma poliitiline nägu" ning ta teeb iseseisvaid otsuseid. Gorbatšovlik retoorika oli parteilis-poliitilist hullusärki lõdvendanud, perestroika oli "parteilisele juhtimisele" juba andmas seda "administreerimisele" vastandavat sisu. Õigus iseseisvaks otsusteks, eriti kui need seonduvad ka oma "poliitilise näoga", kui seda sõna-sõnalt võtta, vähemalt 1988. aasta kevadel aga veel hästi perestroika seatud raamidesse ei mahtunud.

Kurašvili kavade ja Savisaare eesmärkide põhimõtteline vastandlikkus saab täiesti selgeks ühenduste puhul, mida "katus" peaks koondama. Kurašvili kavandatava katusorganisatsiooni

tuumiku pidid kujundama partei “veorihmad”: kommunistlik noorsooühing, ametiühing, töökollektiivid, ALMAVÜ (Armee, Lennuväe ja Merelaevastiku Abistamise Vabatahtlik Ühing) jt. Kurašvili väidab otsesõnu, et “mitteformaalide”, s.t kodaniku-algatuslike ühenduste kaasamise eesmärk on juba ähvardava anarhia lõpetamine, seega kodanikualgatuse tasalülitamine. Savisaar seevastu näeb Rahvarinde eesmärki režiimikriitilise kodanikualgatuste koondamises rusikaks. Ta rõhutab, et Rahvarindesse “võiksid olla ühinenud need organisatsioonid, need isikud, kes juba kolme aastaga on ennast näidanud perestroika toetajatena, alates siin [loomeliitude] kultuurinõukogust, lõpetades muinsuskaitse seltsiga; kooperatiiviliikumine, mis selgelt läheb progressiivses suunas” (Ammas 2013b). Ehkki sõnastatud perestroika toetamise retoorikana, on Rahvarinde loomise praktilis-poliitiline eesmärk vaieldamatult selge: rahvuslikult meelestatud ühenduste kandepinna laiendamine ja nende koostööd toetava struktuuri kujundamine.

Poliitika tuumaks on küsimus võimust. Rahvarinde ideeks ei saa olla pelk sõnakasutus, vaid üksnes praktiline võimuprojekt. Perestroika üks uuendusi oli mitme kandidaadiga valimiste juurutamine, mille kurašvililik rahvaalgatust tõrjuv võimuprojekt aga välistas. Savisaar seevastu näeb valimistes mehhanismi juba tekkinga poliitilise pluralismi seadustamises:

Ma kujutan ette, et selle organisatsiooni funktsioonid võiksid olla sellised, et ta võtab osa ettepanekute väljatöötamisest riigielu tähtsamates küsimustes, projektide arutelust, saadikukandidaatide ülesseadmine oleks tema käes oluliselt, valimiskampaaniate läbiviimine (samas).

Sedalaadi valimised muutnuksid Rahvarinde tõrjumatult poliitiliseks subjektiks. Savisaare algatuseks oli Rahvarinne kui EKPga võistlev võimuprojekt. Hästi teades, et näiteks loomeliitude kultuurinõukogust oli juba kujunenud “variparlament”, taipasid nii vaatajad-kuulajad kui ka EKP aparaat, mis juhtub võimuga, kui Rahvarinne peaks saama võimaluse oma kandidaate üles seada. Just selline tulevikuväljavaade oli üks põhjusi, miks Rahvarinde algatamise ettepanek kui Eesti poliitilise arengu üks nurgakive pälvis rahvahulkade toetuse. Kohe pärast Eestimaa Rahva-

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

rinde algatamist vallandas Kurašvili kõigis Baltimaade partei-listes häälekandjates selle avalikult stalinistlikest positsioonidest lähtunud ja mitu aastat kestnud "paljastamiskampaania" (Ruutsoo 2012: 91–94). Kurašvili raevukuse põhjus oli ilmselge: arusaama-des demokraatiast seisis sõna "rahvarinne" oma tekstides vaid mõni kord kasutanud Kurašvili neostalinist Andrejevaga samal pool barrikaadi.

SAVISAARE KOLMAS, OTSUSTAV ÜLESKUTSE

Saate käigus oli Savisaar juba kaks korda püüdnud suunata mõtte-vahetust Rahvarinde loomise radadele. Teda toetasid ka saate-juhid, kes püüdsid studios olijaid julgustada. Ehkki Heinz Val-gu katsed ettepanekule toetajaid leida jäid vastukajata, polnud ka neid, kes oleksid Savisaare ettepaneku seaduspärasuses avalikult kahelnud. Hagi Šeini ja Feliks Unduski mäletamist mööda oligi saatesse helistamine esimesel poolel väga intensiivne. Teise saa-tetunni algul tegi Hagi Šein neist kõnedest vaatajaile ka lühikese, eelkõige arvulise kokkuvõtte. Saatejuhtidel ei ole aga meeles, et saate jooksul oleks studiosse tehtud kõned Rahvarinde loomise ideed arendanud või oleks neis kõnedes väljendatud seisukohti saates kasutatud.⁸

Vaatajatelt tulnud mõtteavaldusi oleks [saate meeskonna poolt] hiljem ära kasutatud selleks, et anda ideele võimude silmis kaa-lukust. Seda ei tehtud, järelikult niisuguseid mõtteavaldusi ei ol-nud.⁹

Saate teises pooles, kui Savisaar Rahvarinde ideed arendas, olnud helistajaid vähe. Rein Järliku arvates vaataja ilmselt ootas, kuidas niisugust "jalust rabavat ideed lahti rääkima hakatakse, enne kui

⁸Hagi Šeini kiri Rein Ruutsoole, 22.03.2019; Feliks Unduski kirja-vahetus Rein Ruutsooga, 22.03., 8.04., 10.11.2019. Rein Ruutsoo val-duses.

⁹Rein Järliku kiri Rein Ruutsoole, 23.03.2019. Rein Ruutsoo val-duses.

ta omalt poolt midagi pakkuda sai”.¹⁰ Üldisemat nõutust arvestades oli üsna suur seegi võimalus, et pärast saate lõppu minnakse lihtsalt laiali.

Saate lõpul haaras Savisaar veel kord härjal sarvist:

Mulle näib, et aeg hakkab meil otsa saama. Ma tahtsin enne seda ühe ettepaneku teha. Tähendab, mul on niisugune mõte, et need tänasest saatest osavõtjad, nii esimesest kui ka teisest stuudiost, kes tundsid, et see Rahvarinde loomise idee neile on südamelähedane ja nad selle ideega tulevad kaasa, et need pärast saadet ei läheks mitte laiali, vaid jääksid siia. Ei läheks laiali enne, kui me oleme moodustanud initsiatiivgrupi selle Rahvarinde loomiseks (Ammas 2013b¹¹; Undusk 2018: 231).

See oli kolmas ja tõepoolest murrangulise kaaluga pöördumine, et Rahvarinde loomise idee arendamine käima lükata. Savisaar on hiljem meenutanud, et mõttes seadis ta oma ettepaneku selgelt dramaatiliste muutustega ajaloolisse konteksti: “Mäletan, et kui kuulutasin välja Rahvarinde loomise ja ütlesin, et me ei laiku siit telemajast enne, kui oleme moodustanud algatusrühma, siis meenus mulle analoogia ajaloost — 1789. aasta generaalstaadid Prantsusmaal, kus rahva esindajad, kolmanda seisuse saadikud, kogunesid Versailles’ lossi pallimängusaali ja kuulutasid end Rahvuskoguks, millest kasvas välja Asutav Kogu” (2008: 168).

Pärast saate lõppu stuudios valitsenud meeleolu on samal õhetul valminud ajaloolise dokumendi koostajad ka talletanud. Hagi Šeini meenutusel “tekkis natuke konspiratsiooni tunne, mida süvendas hiline kellaaeg” (Ammas 2013a). Lembit Koik tajus stuudiosse jäänuid vallanud ebakindlust, mis nõudnud Savisaare veelkordset ärgitavat sekkumist:

Kui saade lõppes, oli tükk aega vaikust. Siis küsis Savisaar laua tagant püsti tõusnud seltskonnalt: “Noh, kas teeme ära?! Kui nõus-tute, panema kohe ka deklaratsiooni kirja” (2004: 11).

¹⁰Samas.

¹¹Saate lõpulõiku pole salvestuses Vaata. . . 2018, küll aga leidub see saates “Mõtleme veel: 10 aastat hiljem”. *Toim.*

Savisaare "no teeme siis ära"-stiilis pöördumine tõstnud enesekindlust. Pärast saate lõppu kogunenud "suure elevusega" ühte koridorisoppi, enne kui telemaja saali edasi mindi (Valk 1996: 328). Saatekülalistest jäid dokumenti koostama rohkem kui pooled — kaheksa inimest. "Tuppa kogunes ligi 15 inimest kõige erinevatelt elualadelt, televisioonitöötajad kaasa arvatud, et hakata ideed ellu viima" (Palm 2004: 71). Deklaratsiooni viimistlemine venis ja valmis sai see alles pärast südaööd. Mitu stuudioküalist pidi veel samal õhtul koju Tartusse sõitma; neist ainsana soovis valmivat dokumenti toetada Rein Järlik. Komsomolijuht Kalev Vilgats, kes oli deklareerinud, et üliõpilaskond toetab Savisaare ettepanekut (Laanaru 1998: 7), Endel Lippmaa, Peep Tarre, Lea Tuusov ja Raul Narits lahkusid rohkem või vähem kiirustades.¹² Mõni lahku oli aga ilmselt paanikas. "Ja ma nägin," meenutab Valk, "kuidas mingi rajoonikomitee sekretär [s.t Peep Tarre — R. R.] põgenes plaginaga mööda telemaja koridori ilmse õnnetundega, et ta sellest [allkirja andmise] karistusest pääses" (1996: 328). Järgmisel päeval Rein Järliku ja ilmselt hirmunud olekuga Peep Tarre mõttevahetust võib pidada vandenõuteooriate usaldusväärsuse üheks mõõdupuuks. Parteijuht rutanud Tartu telestuudiosse ajakirjanikult küsima, "et mida ta peaks vastama, kui Karl Vaino, kes vähem kui tunni aja pärast Tartusse saabub, tema kui saates osalenu käest pärima hakkab, mis Rahvarinnet seal eile siis õige moodustati" (Järlik 2011: 402). Järlik ei olnud ka de nõu andma: "Soovitasin tal Vainole öelda, et rahvast kutsuti Gorbatšovi algatatud perestroikat toetama" (samas). Raske oluks välja mõelda Vainole valusamat ja samas ka tõesemat vastust. EKP aparaaditöötaja üleelamised ja tegutsemisjoonis ei sobi aga kuidagi vandenõuteooriatega. Rein Järliku kommentaar selistele teooriatele on hävitav: "Kui Rahvarinde sünd oluks partei initsiatiiv, oleks rajooni parteikomitee sekretär Peep Tarre mulle,

¹²Kalev Vilgats: "Sel puhul vastu võetud pöördumisel minu allkirja ei ole ja väga lihtsal põhjusel. Tartlasi oodanud "kutsika" (nii neid Riias toodetud RAF-busse kutsuti) juht oli hilise aja tõttu üsna karsitu ja kiirustas ärasõiduga. Keda tollaste sidevahenditega oli lihtsam kätte saada, need andsid Tartust oma allkirja tagantjärele [s.t Rein Järlik]" (2008). *Toim.*

mitte aga mina temale pidanud seletama, mis 13. aprilli hilisõhtul Tallinna telemajas sündis” (samas: 403).

Enamikule täiesti ootamatus ja vaevalt et varem kogetud olukorras joonistus välja asjaosaliste läbielamiste, tulevikuvisionide, hirmude ja protestimeele kombinatsioonide keerukas muster. See sai tuge telemajja kogunenute väga erinevast elukogemusest, aga sellestki, kui palju olid 1988. aasta kevadel ühiskonda ja meelsust raputavad poliitilised maavärinad juba kedagi kaasa tõmmata jõudnud. Reformikommunismi kalduva Viktor Palmi ja antikommunist Heinz Valgu tegutsemistahtes peegeldus nii võitlejaloomus kui ka elukogemus (Palm 2004: 71–73). Valgu pettumuseks oli kiirlahkujate hulgas

isegi terava ütlemisega akadeemik Lippmaa. Kas käis nii äkiline algus neil üle jõu? Või tundsid nad jalge all oleva aprillijää haprust? (2010: 287–288.)

Teisal on Valk kirjutanud:

Ma ei tea, mis põhjusel tema [Lippmaa] seda tegi, aga igatahes läks ta oma väärtusliku portfelliga väga nobedasti, ise veidi kühusus, nagu see talle iseloomulik on, mööda koridori serva minema (1996: 328).

Savisaare väitel põhjendanud Lippmaa ühele saates osalejale oma lahkumist sellega, et tema “poliitikaga ei tegele” (Savisaar 2008: 168). Paraku on Lippmaale omistatud väide, et rahvarinnete “peaaegu üheaegne teke üle Nõukogude Liidu oli inspireeritud KGB poolt” (Eessõna. 1996: 12).¹³ Rahvarinde asutamiskong-

¹³1996. aastal avaldatud intervjuus nimetab Endel Lippmaa siiski ainult enda “alati mõningase ettevaatusega” suhtumist Rahvarindesse: “Mind tegi ettevaatlikuks see, et kõik rahvarinded loodi üle Nõukogude Liidu praktiliselt üheaegselt. See tundus mulle kuidagi küsitavust äratava asjana. Et kellel neid siis ikkagi vaja on? [...] Nojah, ja ma ei astunud liikmeks. Mulle tundus, et ta oli kuidagi. . . Noh, kui mingi asi tekib üleliiduliselt, kaasa arvatud nendes kohtades, kus mingit rahvaliidumist demokraatia või iseseisvuse heaks tegelikult ei toimu — nagu Kesk-Aasias tol perioodil —, siis tundub see mulle kuidagi kahtlane.” Vt “Endel Lippmaa: [Intervjuu Maris Makkole]”. — Mart Laar, Ur-

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

ressil ettekande pidanud Lippmaa hindas oma tollastes kirjutistes Rahvarinnet väga kõrgelt (nt Lippmaa 1989: 22).

Eesti lähiajaloo üheks pöördepunktiks saanud dokumendi koostamise käigust on teateid napilt, kuid selle arutelu oli olnud pingeline. Paari järgnevat tundi, mille jooksul koostati "avaldus-üleskutse Eesti Rahvarinde (RR) loomiseks (perestroika toetusks)", on Viktor Palm iseloomustanud kui midagi unustamatut (2004: 71). Rein Järlik on meenutanud, et deklaratsiooni koostamine, mille sõnastuse läbikaalutusest sõltus ju kõik, "väga kiiresti ei läinud" (2011: 400). "Paari unustamatu kesköise tunni" sündmustest on Viktor Palmile meelde sööbinud ka Feliks Unduski korduv hüüatus

"Aga suhe 60 protsenti 40le!" (loomulikult pidas ta silmas eestlaste ja venelaste suhet). Eestlasi on suhteliselt lihtne veenda, ent mitte-eestlasi? (2004: 71–72.)

Seega aduti juba Rahvarinde esimese dokumendi koostamisel, et umbes 600 000 mittekodanikku on piisav jõud, et meie iseseisvuspüüdlusi nurjata. Heinz Valgu mäletamist mööda oli tähtsaim programmdokumendi täpne poliitiline fookustamine:

Ja leidsime kohe, et niisugust asja nagu Rahvarinne tasub luua ainult siis, kui ta saab ametliku tunnustuse poliitilise organisatsioonina. Ja kuna meie kaugem eesmärk on komparteilt võimu ülevõtmine, siis see saab sündida ainult legaalsest võimust osa võttes, milleks peame saama osaleda oma kandidaatidega järgmistel valimistel. Umbes sellest vaimust lähtudes koostasimegi oma esimese lühikese dokumendi, mille põhiline tekstitegija oli Edgar Savisaar (1996: 328).

Savisaar on esile tõstnud algatuse eesmärkide mitmekihilisust. Poliitilis-ideoloogilised dekoratsioonid lisati tekstile alles lõppversioonis. "Maskeeringuks otsustati asi looritada perestroika-ustavusega ja Gorbatsõvi poolt lubatud demokratiseerimissooviga, millele olnuks EKP-l raske vastu hakata" (Valk 2010: 288).

mas Ott, Sirje Endre (koost.). *Eeslava. "Teine Eesti". Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991: Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid*. Tallinn: SE & JS, lk 183–192, siin 190–191. Toim.

Siiski ei maksa üleskutse teksti rituaalset külge, perestroika toetamist näha üksnes retoorikana (Lauristin 1996: 592–593).

Rahvarinne loodi otseselt demokraatlike muutuste toetuseks ja nii mõistis seda ka rahvas. Liikumise sündi ei tohi toonase ajastu kontekstist välja rebida, arvates, et keegi enam midagi ei mäleta,

kinnitab Edgar Savisaar (Tootsen jt 2018: 52). Siinkohal osutab ta ajaloolastele, kes historismi nõudeid eirates lahutavad Rahvarinde sünni ja poliitika kindlatest ajaloolistest tingimustest. Praktilis-poliitilisi valikuid käsitatakse teadlikult eesmärgilis-taotluslike-na (vt Kaevats 2013: 244–245). Praktilistes valikutes, kui Balti riikide staatuse probleeme nähti maailmas üksnes ohuna Gorbatšovi reformidele, võis panuse teha eelkõige perestroika jätkumisele ja tegutseda režiimi haarde nõrgendamise võtmes. Eesti iseseisumisväljavaates kahtlesid veel 1989. aasta sügisel ka kõige tulisemad patrioodid.

Kaugemaid eesmärke teenivaid režiimi murendavaid protsesse oli aga võimalik võimendada. Edgar Savisaar:

Eesti iseseisvumiseks oli kõigepealt vaja suur totalitaarne riik — impeerium — demokratiseerida. Alustuseks oli vaja luua uus organisatsioon, mis senises üheparteisüsteemiga riigis jala maha saaks. Rahvarinde idee teenis just seda eesmärki. Vähemat kui avalikult organiseeritud rahvaliidumist ei olnud mõtet luua, rohke-mat — avalikku ulatusliku toetuspinnaga parteid — polnud veel võimalik luua. Seega sobis Rahvarinde vorm hästi. Rahvarinde ja teiste Balti rahvaliidumiste tähtsus seisis selles, et sel moel avalikustati massilise opositsiooni olemasolu. Loodi vorm, kuidas opositsioon võis organiseeruda ja inimesed omavahel solidaarsuse leida, minemata samal ajal otsesesse vastasseisu valitseva võimuga (Tootsen jt 2018: 52).

Nii nagu Heinz Valk kinnitab ka Feliks Undusk, et “[d]eklaratsiooni põhiteksti kirjutas kokku Savisaar (ilmselt mingi osa sellest oli tal juba varem kirja pandud), kuid tehti ka mõned parandused ja täiendused” (2018: 231–232). Dokumendi esimesed töövariandid pandi paberile käsitsi ja alles lõplik tekst valmistati kirjutusmasinaga, dokumendi vormistas Savisaar. Talle toodi “kirjutusmasin ja sealsamas telemajas sai pärast keskööd kirja rahvarinde loomise deklaratsioon” (Koik 2004: 11). Rahvarinde loomise

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

ettepaneku tekst valmis keskööks ja kell 00.30 kirjutas sellele alla 15 inimest. Tartusse kiirustanud Järlik kinnitas järgmisel hommikul soovi oma nimi deklaratsioonile lisada (Järlik 2011: 400). Koos saatejuhtide Rein Järliku, Hagi Šeini ja Feliks Unduskiga kirjutasid deklaratsioonile alla saates ja saatemeeskonnas kaasa teinud inimestest Edgar Savisaar, Heinz Valk, Lembit Koik, Vello Saatpalu, Jaak Tamm, Maare Keiman, Ott Kool, Merike Marastu, Uno Oja, Viktor Palm, Madis Tammik, Mare Viljarand ja Renita Timak; Eestimaa Rahvarinde algatusrühm oli moodustatud. Valgu hinnangul ei olnud kuusteist allkirja "tollastes oludes sugugi vähe" (2010: 288). Rahvarinde loomise ideed toetanud mõttekaaslastest, n-ö sõnateost oli sündinud murrangulise kaaluga praktiline tegutsemisjuhend, algatusrühmast sai aga eeskuju tekkivaile tugirühmadele.

SILMITSI HIRMUKULTUURIGA

Bolševistlik režiim rajanes hirmukrambi süsteemsel taastootmisel. EKP ideoloogiasekretär Indrek Toome on nentunud, et 1917. aastast üles ehitatud süsteem oli vaimu mahasurumise süsteem, "kõik oli väga peenelt välja töötatud selle nimel, et ehitada üles hirmumehhanism" (2011: 122). Saatest kujunes üks loomeliitude pleenumiga vallandunud hirmubarjäärade ületamise murdepunkte. Hirmureflekside maharaputamisel juba rahvahulkadelt said Rahvarinde algatused edaspidi keskse rolli (Lauristin 2010: 322–323). Üleskutse koostamise käik muutis nähtavaks alateadvusse surutud ja saateosalisi kammitseenud hirmud. Just hirmud, mida ka seekord saates kõne alla ei võetud, olid üheks keskseks teguriks, mis kodanikualgatust, mille ahistatust saade mõtestada püüdis, ikka veel ahelais hoidis. Valikute ees pörkusid ja põimusid kaks väga vastandlikku emotsiooni. Vääramatu jõuga tajuti seda, mis ülendas ja vedas kaasa, aga oli samas kaasneva määramatuse plahvatusliku kasvuga ähvardav-ohtlik.

Meeleolu oli ülev. Kõik mõistsid, et sündimas on midagi, mida nad varem pole elus kogenud,

on tollased ülevad äratundmised kokku võtnud Feliks Undusk (2018: 232). Ometi vallanud Heinz Valku tunne, “et nüüd hakkab minu elus toimuma midagi niisugust, mida ma enam üldse kontrollida ei saa ja kus mina olen ainult nupp saatuse käes?!” (1996: 328.) Feliks Undusk vastandas oma allkirja andmise toimingule, mida ta nõukogude inimesena oli kogenud:

Kui üldse kuhugi alla kirjutati, mida vahel harva ka tehti, siis oli ette teada, et “üleval pool” on nõusolek või heakskiit olemas. Nõukaaja inimene kirjutas küll avaldusi uue ametikoha, korteri- või telefonijärjekorda saamiseks, aga mitte kunagi ei andnud allkirja mingi omal algatusel kokku pandud grupi või organisatsiooni moodustamiseks.¹⁴

Samas kerkivad märkimisväärselt sageli teemad, mille ühisnime-tajaks oli taas bolševistliku hirmukultuuriga silmitsi seismine:

Tasub ikka meenutada, et 1988. aasta kevadel oli Eesti ainus kogu Ida-Euroopas, kes midagi sellist sõandas teha. Mitmed elukogenumad inimesed tulid ju kohe ütleva: mis nüüd saab, kas Eesti järsku ei lähe liiga kaugele kõigist ette?! (Valk 1996: 328.)

“Kusagil ajusopis kumises ilmselt veel ka “40 kirja” lugu,” meenusid Feliks Unduskile sellelgi öhtul partei jagatud “õppetunnid” haritlastele.¹⁵

Stuudiost lahkuma kiirustanuil oli põhjust olla ettevaatlik. Indrek Toome nendingul võttis Karl Vaino väljaspool EKPd tehtud algatusi vastu väga vaenulikult (Toome 2011: 124). Ja hirmunud aparaaditöötajate ning muidu karjeristide kõrval, keda hirmutas privileegide kaotamine, oli oma osa ka mõistuspärasel vastutustundel. Bolševistlik-totalitaarse režiimi eriline nurjatus avaldus kollektiivse vastutuse ja nn biopoliitika võtete kasutamises. Režiimi pantvangideks olid perekonnaliikmed, töökaaslased ja kõik need, keda võis vallandada töölt, kelle lapsi tõrjuda kõrgkoolist, keda võtta välja korterijärjekorrast jne. Plaanikomiteest lahkuma sunnitud Savisaar, kelle väljaviskamine parteist oli Karl

¹⁴Feliks Unduski kirjavahetus Rein Ruutsooga, 22.03., 8.04., 10.11.2019. Rein Ruutsoo valduses.

¹⁵Samas.

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

Vaino ning Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja ja Riikliku Plaanikomitee esimehe Valeri Paulmani üks eesmäärke, ei näinud valikuid enam nii mustades värvides. Savisaare sõnul olnud kõikehõlmav hirmuõhkkond 1988. aasta aprilliks aga juba murenemas:

Kartused olid suured 1987. a. 26. septembri eel, IME ettepaneku väljakäimise eel. Ühiskond oli siis palju kartlikum, võis tunda, et paljud jägastusid ja distantseerusid, olime kui äramärgitud. 1988. aasta kevadel ei olnud nii suuri kartusi, sest Vaino oli end tunduvalt rohkem kompromiteerinud, ühiskond aga läbi elanud 2. ja 24. veebruari (Vestlusring... 1990: 6).

1988. aasta kevadet iseloomustab Savisaar tervikuna juba kui “idealistide aega”, mil optimism ja usk võimalustesse hakkas hirmusid üles kaaluma.

Olime noored ja võib-olla ka hulljulged. Kaotada oli vähem kui võita. Inimesed olid tookord missioonitundelised ja olid valmis võidu nimel ka midagi ohverdama,

kommenteeris Savisaar tollaseid valikuid (Viivik 2008). 13. aprilli saadet juhtinud ajakirjanikud, juba kogenud ja pealegi loomeliitude pleenumil sündinud eneseusku kasvatanud, nägid edasist Savisaarega üsna sarnases valguses. Poliitilised pinged, nii nagu need saatesarja “Viiekümnendad” edenedes kasvasid, olid ka Rein Järlikut piisavalt karastada jõudnud (Järlik 2011: 367–404). Vähemalt niisama karastunud Heinz Valgul oli saate õnnestumises eriline osa. Loomeliitude pleenumi kõrghetked kaasanud Hagi Šein oli aga 14. aprilli ööl kogenud aga üsna samalaadset tunnet nagu tosinkond päeva varem.

Mäletan, et tundsin suurt sisemist ärevust. Kõigest hoolimata oli tegemist siiski vastuhakuga,

on ta kolleegist ajakirjanikule pihtinud (Lõhmus 2003). Unduski meenutuste järgi maandasid ärevust kaks rahustavat tegurit:

[E]siteks oli kogu sarja “Mõtleme veel...” senine ajalugu täis mõtteid ja ütlemissi, mida kunagi varem polnud teleekraanilt kostnud, ning teiseks teadmine, et kui midagi juhtub, siis juhtub

see kogu selle suurepärase ja väljapaistva seltskonnaga, kes siia ETV nõupidamistesali kogunenud oli. Lisaks oli veel mõistmine, et teeme midagi enneolematut.¹⁶

Bolševistlik terror oli aga olnud tõhus mitte ainult kustutades meie keelest ja meelest sõnavara, mis sidus demokraatiast kõneks võtmise lahutamatuult inimõiguste ja kodanikuvabaduste küsimustega, vaid ka püsitraumade kinnistamisel. Heinz Valgu ja teistegi asjaosaliste meenutustes peegelduvad mitmed režiimi repressiivsest minevikust verre imbunud hirmumehhanismid. Üsna peatselt sugenesid ka telemajja dokumenti koostama jäänute mõttevahetusse vihjed maja ees juba ootavaile “mustadele autodele”:

“Heinz, vaata, kas mustad autod on juba ukse ees?” lõõpis kohvi joov seltskond. Esialgne erutus oli vaibunud ja eestlastele omane võllanali oli niisugusel hetkel parimaks närvirahustajaks (Valk 2010: 288).

Remargid “mustadest kongidest” olid saatnud ka loomeliitude pleenumi osalisi, kui nad Toompea lossist väljusid. Feliks Undusk uskunud siiski, et telemaja saalis “ei tehta meiega küll midagi”, kuid “pärast keskööd telemajast välja minnes sai ometi vaadatud igaks juhuks vasakule ja paremale”.¹⁷ Sellised mõttekäigud peegeldasid ka sügavalt traumaatilist suhet “arenenud sotsialismiga”. “Väliselt lasti sel mõttel [et miilitsautod on juba uksele ootamas] paista küll naljana, ent mitmed allakirjutanud on hiljem tunnistanud, et ega nad seda võimalust päris välistanud” (Undusk 2018: 232). Vilja Toomast (Laanaru) mäletab ööst vastu 14. aprilli üksnes hirmu. Kahetunnise saate ära vaadanud, ei olevat ta suutnud silmatäitki magada. “Kui me läheme Moskva võimuga otsesse vastuollu, siis sõidetakse meist lihtsalt üle,” meenutas ta tollaseid hirme, lisades:

Kasarmud ja sõjavägi on siinsamas. Piisab ühest korraldusest, ja tegelikult kõik see, mis on loodud, on hetkega hävitatud. Savisaar tundis seda justkui oma kõhunahaga, et see võib pilli lõhki ajada (Ernits 2013).

¹⁶Samas.

¹⁷Samas.

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

Vilja koguni kartnud, et “hommikuks on kõik kinni pandud, ära viidud ja ma ei tea mis tänavale kusagile lukku pandud” (samas). Sõjast läbi käinud, Stalini terrorit veel mäletav, suure poliitilise kogemuspagasiga ja soliidse akadeemilise võrgustikuga Viktor Palm võttis väga tõsiselt temani jõudnud ja usaldusväärseks tunduvat teavet. Nimelt oli Indrek Toome talle aasta algul ENSV Teaduste Akadeemia üldkoosolekul kinnitanud, et võimu säilitamise nimel on Vaino juhitud jõud valmis minema “lõpuni” (Palm 2004: 70). “Lõpuni” võis sel puhul tähendada vaid üht: välistatud polnud jõu kasutamine oma meelsust saates ja üleskutset koostades näidanud inimeste suhtes. Indrek Toome “kõhutunne” kujunes lähisuhtluses võimurite maailmaga, millega tavalisel kodanikul kokkupuudet polnud.

Paari unustamatu keskõise tunni meeoleolude tõusude-languste kõvera võtab kokku Viktor Palm:

Lõpuks kirjutasime üleskutele alla ja erutatud õhkkond andis maad proosalisele murelikkusele. Edasiste sündmuste prognoosid ei olnud sugugi mitte ühesed. Keegi ütles välja mõtte, et meid võidakse juba hommikul arreteerida — mis polnud tõesti välistatud (2004: 72).

Savisaar, kelle plaanid olid nähtavasti põhimõtteliselt täitunud, olnud aga rahul ja koguni optimistlik. Koos saate toimetaja Renita Timakuga taksos Lasnamäe poole sõites oli Savisaar öelnud: “See oli minu elu teine tähtis päev IME väljakuulutamise järel” (Undusk 2018: 232). Mured-hooled, mis nüüd öises telemajas Eesti käekäiku taas kord saatustlikult kujundanute meeltes tol õhtul teravnesid, olid hoopis ulatuslikumad kui ainult kellegi isiklik saatust. “Eks ta üks eriskummaline tunne oli, sest see oli nüüd juba päris suur mäng,” meenutab Valk. “See, mille me oma eesmärgiks seadsime — võimule jõudmine ja kompartei eemaletõrjumine — oli juba midagi niisugust, mis 1988. aasta varakevadel ei olnud sugugi naljanumber” (1996: 328). Vaino ja Kortelaine ni tandemil võimalik vastulöökk, režiimi karmistamine, ähvardas panna osa vastutusest “provokaatoreile”. Heinz Valgu peas tiksuv teadmine, et “seda saadet ei jälgitud mitte ainult eestlaste kodudes, vaid ka muudes kohtades, kus selliseid asju ikka jälgiti” (samas), peegeldas tollast tegelikkust üsna täpselt. Vladimir Pooli

mälestustest nähtub, et Suur Vend mitte ainult et jälgis Eestis alanud protsesse äärmiselt tähelepanelikult, vaid igast tähelepanuväärsast sündmustest raporteeriti kohe ka Moskvasse (Pool 2018: 308, 310, 317). Väljavaated, et Eestis midagi kiiresti paremaks muutub, paistsid Heinz Valgule kasinad:

Vaatasin aknast öisele ENSV pealinnale. Määrduvad aprillilumega ja poolpime linn jättis armetu ja isegi lootusetult laostunud mulje. Tänavail polnud mingeidki elu märke. Ei ühtki inimest, ei ühtki taksot, isegi ei ühtki kassi. Selline elutus mõjus ängistavalt (2010: 288).

Peamiseks jäi aga küsimus, mille ka Valk endale esitas: “Kas jätkub eesti rahval nii palju jõudu, et sellest viletsusest veel välja tulla?” (Samas.)

*

13. aprillil jäi saates “Mõtleme veel...” küsimuse “mis takistab kodanikualgatust” arutamine hüplikuks vaatamata saatejuhtide pingutustele ja tõigale, et stuudiokülastajate hulgas oli mitu väga sõnakatki vaimuinimest. Arutlustest kõlas aga selgesti läbi lühike ja selge vastus, et meil on risti ja põiki jalus nn nõukogude võimu etendav repressiivne režiim, s.t kodanikuõiguste (ühinemisvabaduse, avaliku kogunemise õiguse jt) puudumine ning hirmu sündroomid. Poliitilise arengu ristteid ei kujundanud aga Eestis juba mõnda aega enam EKP võimuaparaadi nurjatuste “avalikustamine”. Saatejuhtide küsimuseseade “mis takistab kodanikualgatust” taga oli hoopis põhimõttelisem probleem, “kuidas anda kodanikele tagasi võim”. 1988. aasta talve- ja kevadkuudel olid juba saanud põhiküsimusteks, kuidas vastu astuda õiguste puudumisele ja samas ületada hirmud. 13. aprilli “Mõtleme veel...” saate muutis ajalooliseks selle ajal välja pakutud vastus: nutikalt juba avanemas “võimaluste struktuuri” konstrueerituna, jõudu koguva kodanikualgatuse avaliku politiseerimise skeem. Ettepaneku tuumaks oli selge arusaam, et eheda kodanikualgatuse keskmeks on küsimus “kodanikuvõimust”, võimu võtmisest rahva poolt. Eesti-maa Rahvarinde aluseks saanud dokumentide ulatuslik kasutamine üle kogu impeeriumi tõendab, et konstruktsiooni oli peidetud

13. aprill 1988: “Mõtleme veel...”

algupärane ja väga kaalukas poliitiline uuendus. Läbimõelduse ja ajastatuse poolest võib 13. aprillil saates Savisaare algatatut pidada õpikuväärseks näiteks edukast poliitilisest pealetungist. Iseloomulikult olid mitmeti retoorikaküllasest deklaratsioonist siiski välja jäänud mitu saate käigus sõnastatud ja programmiliselt kõige radikaalsemat ideed (need leiduvad juba 19. aprillil koostatud “projekti”). Kodanikuvõimu võtmise kava deklaratsioonis ja juba mustvalgel esitamisega oleks poliitiline risk ilmselt ületanud kriitilise piiri.

Saatejuhtide ja külaliste koostöö aitas ülal hoida saate otsivat ning protestimeelset vaimu, Savisaare poliitiline visionäärsus ja tahteline otsustavus annab talle aga deklaratsiooni sünnis keskse koha. Vilja Laanaru sõnul öhkus Savisaarest

jõudu ja müstilist võimet teisi endaga kaasa tõmmata. Raske oli kellelgi talle “ei” öelda. Kui Edgar kutsus, siis inimesed tulid kaasa (Toomast 2018: 255).

Rein Taagepera hinnangul on Edgar Savisaar “suurimaid kujusid, keda Eesti poliitikas on olnud” (2018: 152). Rahvarinde loomise algatamine on üks neid saavutusi, mis teeb Savisaarest ajaloolise isiku. Pärast 13. aprilli öhtut, nagu paljud kaasaegsed tähelepanid, ei olnud Eesti enam endine.

Autor tänab Rein Järlikut, Vello Pohlat, Hagi Šeini ja Feliks Unduskit rohkete väärtuslike täienduste, paranduste ja kommentaaride eest.

Kirjandus

23. augustil 1987. a. Tallinnas Hirvepargis toimunud miiting. 1998. — Viktor Niitsoo, Eve Pärnaste (koost.). *MRP-AEG: Infobülletään 1987–1988: Kogumik*. Tallinn: SE & JS, lk 11–20
- Ajalooline intervjuu Marju Lauristiniga: ENSV lagunemisest, Savisaarest, Lippmaast ja Gorbatšovist. 2013. — Delfi, 6.10. Vt epl.delfi.ee/arvamus/ajalooline-intervjuu-marju-lauristiniga-ensv-lagunemisest-savisaarest-lippmaast-ja-gorbatsovist?id=66851465
- Ammas, Anneli 2013a. “Mõtleme veel” kui sobiv tribüün. — *Postimees*, 13.04. Vt www.postimees.ee/1201028/motleme-veel-kui-sobiv-tribuun

- A m m a s , Anneli 2013b. Väljavõtteid saates räägitust. — *Postimees*, 13.04. Vt www.postimees.ee/1201030/valjavotteid-saates-raagitust
- E e s s õ n a. 1996. — Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.). *Eeslaval. "Teine Eesti". Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991: Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid*. Tallinn: SE & JS, lk 11–13
- E r n i t s , Peeter 2013. Rahvarinne sündis pärast hispaaniakeelset sõimu. — *Maaleht*, 13.04. Vt dea.digar.ee/page/maaleht/2013/04/11/29
- F j u k , Ignar 2003. "Rahvas sai eneseusu tagasi": [Intervjuu Allar Viivikule]. — *Õhtuleht*, 5.04. Vt elu.oh tuleht.ee/138154/rahvas-sai-eneseusu-tagasi-
- G r a f , Mati 2008. *Kalevipoja kojutulek: 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta suveräänsusdeklaratsioonini*. Tallinn: Argo
- J a k o v l e v , Aleksandr 1988. Perestroika printsiibid: Revolutsioon mõtlemises ja tegutsemises. — *Rahva Hää*, 8.–10.04
- J a r n e , Aivar 2018. Rahvarinne 30. Aadu Must: Bussi tellimiseks piisas vaid Rahvarinde mainimisest. — *Kesknädal*, 27.05. Vt kesknadal.ee/2018/05/27/1664
- J ä r l i k , Rein 2011. Pöördeline aeg isiklikus vaatenurgas. — Rein Järlik, Lehte Hainsalu (koost.). *Mitme tule vahel: Meenutusi, pildistusi, arutlusi, analüüsi*. Tartu: 20. Augusti Klubi, lk 351–472
- K a e v a t s , Ülo 2013. Kui Eesti oli maailmas suur. — Rein Järlik, Lehte Hainsalu-Sööt (koost.). *Meie vabaduse mitu nägu: Konverents Tartus 29. septembril 2012 lähiajaloost, selle uurimisest ja kajastamisest; Koguteosele "Mitme tule vahel" kirjutatud retsensioone, arvamusi ja teemaarendusi*. Tartu: 20. Augusti Klubi, lk 229–250
- K l a s s i v õ i t l u s Eestis 1940–1950-ndail aastail. (ETA.) 1988. — *Rahva Hää*, 20.03
- K o i k , Lembit 2004. *Balti kett*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K o r n e l , Eenok 2011. *Kuldset keskteed ei ole: Mälestusi, äratundmisi, pealtnägemisi*. Tallinn: Olion
- K u r a š v i l i 1988 = Курашвили Борис. Нужен ли народный фронт? — *Московские новости*, 6. марта
- L a a n a r u , Vilja 1998. Mõtleme veel. — Külle Arjakas, Vilja Laanaru. *Rahvarinne*. Tallinn: Eesti Keskerakond, lk 6–7
- L a a r , Mart, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.) 1996. *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn: SE & JS
- L a u r i s t i n , Marju 1996. Marju Lauristin: Intervjuu Maris Makkole 14. mai 1996. — Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.). *Tei-*

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

- ne Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SE & JS, lk 585–607
- Lauristin, Marju 2010 [2008]. Rahvarinne viis Vene tankide hirmu: Intervjuu Rein Raudverele. — Marju Lauristin. *Punane ja sinine: Peatiikke kirjutamata elulooraamatust. Valik artikleid ja intervjuusid 1970–2009*. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2010, lk 322–329
- Lauristin, Marju, Peeter Vihalemm 1993. The awakening (1987–1990). — Høyer Svennik, Epp Lauk, Peeter Vihalemm (eds.). *Towards a Civic Society: The Baltic Media's Long Road to Freedom. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism*. Tartu: Nota Baltika, pp. 223–226
- Lippmaa, Endel 1989. Intervjuu Sirje Endrele. — *Kultuur ja Elu*, nr 1, lk 22–23
- Lõhmus, Alo 2003. Ühiskondlik plahvatus Eesti Televisiooni stuudios. — *Postimees*, 11.04. Vt www.postimees.ee/2012951/uhiskondlik-plahvatus-eesti-televisiooni-stuudios
- Lõhmus, Maarja 1997. Sovetlikust postsovetlikuks: Eesti ajakirjanduse muutumisi 1987–1996. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1795–1817. Vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101591
- Mereste, Uno 2004. *Toimunust & kaasaelatust. 2. osa: Meenutusi aastaist 1964–1992*. Tallinn: SE & JS
- Palm, Viktor 2004. Mälestusi. — Rafik Grigorjan, Igor Rosenfeld (koost.). *Iseseisvuse anatoomia. Анатомия независимости. The Anatomy of Independence*. Tartu: Крипта; Санкт-Петербург: Базунов, lk 62–86. Vt kripta.ee/anatomy_of_independence
- Pool, Vladimir 2018. *Minu elu ja teenistus KGBs*. Tlk Taavi Minnik ja Liivia Anion. Tallinn: Postimees
- Ruutsoo, Rein 2012. Keskus ja perifeeria: Perestroika ja poliitilise reformi ideed. Demüstifitseeritud Boriss Kurašvili. — Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür (toim.). *Maailmast 2012: Pühen datud Toomas Alatalule 70. sünnipäeval*. (Politica 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 69–100. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/54542
- Ruutsoo, Rein 2018. Rahvarinne, perestroika ja vandenõuteooriad. — Kostel Gerndorf (koost.) *Eestimaa Rahvarinne 30: Artiklite kogumik. Rahvarinde ajaloo I konverentsiks 30. septembril 2018 Rahvusraamatukogus*. Tallinn: Rahvarinde Muuseum, Rahvarinde Pärimusselts, lk 73–101. Vt www.etera.ee/zoom/49082/view?page=77&p=separate&search=%22Eestimaa%20Rahvarinne%2030%22&tool=search&view=0,0,2775,3975

- S a v i s a a r, Edgar 1990. Intervjuu Ene Hionile 21. november 1989. — Ene Hion (koost.). *Kes on kes Eesti poliitikas*. Olion: Tallinn, lk 170–175
- S a v i s a a r, Edgar 2008. Kalender 1988. — Edgar Savisaar, Rein Ruutsoo, Kadri Simson, Aadu Must, Erik Terk, Küllö Arjakas, Raymond Kaljulaid, Rein Veidemann, Ester Šank. *Rahvarinne 1988. (Kakskümmend aastat hiljem)*. Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, lk 162–211
- Z e t t e r b e r g, Seppo 2009. *Eesti ajalugu*. Tlk Helga Laanpere, Erkki Bahovski, Paul Kokla, Maimu Berg. Tallinn: Tänapäev
- T a a g e p e r a, Rein 2018. *Eesti poliitika 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- T a m m, Jaak 1996. Jaak Tamm: [Intervjuu Maris Makkole]. — Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.). *Eeslava. "Teine Eesti". Eestiseseisvuse taassünd 1986–1991: Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid*. Tallinn: SE & JS, lk 293–300
- T o o m a s t, Vilja 2018. Minu poliitikakool. — Kostel Gerndorf (koost.) *Eestimaa Rahvarinne 30: Artiklite kogumik. Rahvarinde ajaloo 1 konverentsiks 30. septembril 2018 Rahvusraamatukogus*. Tallinn: Rahvarinde Muuseum, Rahvarinde Pärimusselts, lk 254–258. Vt www.etera.ee/zoom/49082/view?page=5&p=separate&search=%22Eestimaa%20Rahvarinne%2030%22&tool=search&view=0,0,2775,3734
- T o o m e, Indrek 1996. Indrek Toome: Intervjuu Maris Makkole 8. märts 1996. — Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.). *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn: SE & JS, lk 523–547
- T o o m e, Indrek 2007. Indrek Toome: [Intervjuu K. Jaak Roosaarele]. — Ene Sepp (toim.). *Peaministrid: Eesti Vabariigi poliitiline lähiajalugu*. Tallinn: Akadeemia Nord, lk 13–37
- T o o m e, Indrek 2011. Lisa 9. Intervjuu Indrek Toomega. — Triin Junkur. 1988. aasta ENSV loominguliste liitude juhataste ühispleenumi ja selle kõnede analüüs. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, lk 118–130. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/18161
- T o o t s e n, Toivo, Heiki R a u d l a, Ain S a a r n a 2018. *Edgar Savisaar — poliitik ja romantik*. Tallinn: Maagiline Ruum
- T õ u s u v e s i: *Rahvarinde lugu*. 2013. Käsikiri Rein Veidemann, režissöör Toomas Lepp. OÜ Videomeedia. Vt youtu.be/ZwD2GV-RON8

13. aprill 1988: "Mõtleme veel..."

- U n d u s k, Feliks 2018. Meenutusi 13. aprilli õhtust. — Kostel Gerndorf (koost.) *Eestimaa Rahvarinne 30: Artiklite kogumik I. Rahvarinde ajaloo I konverentsiks 30. septembril 2018 Rahvusraamatukogus*. Tallinn: Rahvarinde Pärimusselts, Rahvarinde Muuseum, lk 227–232. Vt www.etera.ee/zoom/49082/view?page=5&p=separate&search=%22Eestimaa%20Rahvarinne%2030%22&tool=search&view=0,0,2775,3734
- V a a t a... 2018 = Vaata järele: Ajalooline arutelusaade, kus sündis Rahvarinne. — Err.ee, 13.04. Vt www.err.ee/747850/vaata-jarele-ajalooline-arutelusaade-kus-sundis-rahvarinne
- V a l k, Heinz 1996. Heinz Valk: [Intervjuu Maris Makkole]. — Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.). *Eeslava. "Teine Eesti". Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991: Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid*. Tallinn: SE & JS, lk 321–342
- V a l k, Heinz 2010. *Pääsemine helgest tulevikust*. Tallinn: Kunst
- V e i d e m a n n, Rein 1996. Rein Veidemann: [Intervjuu Maris Makkole]. — Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (koost.). *Eeslava. "Teine Eesti". Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991: Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid*. Tallinn: SE & JS, lk 343–350
- V e i d e m a n n, Rein 2016. Alguses oli sõna ehk nimetamisest kehtestamiseni. — Helen Lausmaa-Saar (koost.). *Olid alles ajad!: Taasiseseisvunud Eesti Vabariik 25*. (Rahvarinde Muuseumi toimetised 2.) Tallinn: Rahvarinde Muuseum, lk 291–305
- V e s t l u s r i n g: Tagasivaade lähiminevikule. 1990. — Külle Arjakas (koost.). *Vabaduse ja demokraatia teel: Kaks aastat Eestimaa Rahvarinnet*. Tallinn, lk 3–14
- V i i v i k, Allar 2008. Rahvarinne sündis ETV menusaate otse-eetris. — *Õhtuleht*, 12.04. Vt elu.oh tuleht.ee/275201/rahvarinne-sundis-etv-menusaate-otse-eetris
- V i l g a t s, Kalev 2008. Ajaloo ägedad kurvid kakskümmend aastat tagasi. — *Pärnu Postimees*, 27.12. Vt parnu.postimees.ee/62395/ajaloo-agedad-kurvid-kakskummen-d-aastat-tagasi

REIN RUUTSOO (1947) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1971, ENSV TA ajaloo instituudi aspirant 1971–1974, filosoofiakandidaat filosoofia ajaloo alal 1978 (Riia Ülikool), filosoofiadoktor sotsiaalteaduste alal 2002 (Rovaniemi Ülikool). ENSV TA aja-

loo instituudi nooremteadur 1974–1983, Eesti Rahvusraamatukogu raamatukoguhoidja 1983–1989, Eesti TA filosoofia, sotsioloogia ja õiguse instituudi vanemteadur 1989–1994, Tallinna Ülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi vanemteadur 1995–1998, T(L)Ü (viimati võrdleva poliitika) professor 1998–2018, seejärel ühiskonnateaduste instituudi emeriitprofessor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Olelemisest osalemiseni?: Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused” (koos Mikko Lagerspetzi ja Erle Rikmanniga; 2000, nr 2, lk 269–298), arvustused Tiit Made raamatu *Mu isamaa: Viron toivo ja pelko* arvustus (1989, nr 5, lk 1079–1082), Eero Loone, Tanel Mätliku, Valdar Parve teose *Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast* (2001, nr 1, lk 159–167), Küllö Arjaka raamatu *Kui väikesed olid suured: Balti kett* 25 (2015, nr 11, lk 2054–2064) ja Jaak Alliku raamatu “Kihnu Jõnnist” “Savisaareni”: *Pool sajandit teatrivaatamist. Kunagisi arvustusi ja tänaseid mõtisklusi* (2018, nr 3, lk 526–543) kohta ning väitlused Lauri Vahtrega (2001, nr 6, lk 1304–1310; 2002, nr 7, lk 1518–1534).

ÜLESTÄHENDUSI ÕIEST ESITUSSTIILIS

Zeami

Tõlkinud Margit Juurikas

ZEAMI JA TEMA KIRJALIK PÄRAND

Maskiga lüüriline tants-draama *nō*, mida etendatakse tänapäevani, kujunes välja populaarsest akrobaatilis-tantsulisest *sarugaku*’st rahutu ja muutliku Muromachi ajastu (1333–1568) algusperioodil, mil peale jätkuva võimuvõitluse keisrikoja ja šogunaadi vahel tekkis õukonnas endas sisekonflikt keisriliini pärimise küsimuses, mis viis põhja- ja lõunaõukonna moodustamiseni. Olukord, mil võimul oli korraga kaks keisrit, kellest üks valitses pealinnas Kyōtos, teine aga oli sunnitud pagulasõukonna sisse seadma lõuna pool Yoshinos, lahenes alles 1392. aastaks, kui kolmas Ashikaga *shōgun* Yoshimitsu (1358–1408) andis põhja- ja lõunaõukonnale loa hakata edaspidi valitsema kordamööda. Seda siiski ei juhtunud ning Yoshinos resideeruv õukond lakkas peagi olema (Henshall 2010: 58–59).

Poliitilisele ebastabiilsusele vaatamata oli kultuurielu tollal intensiivne, samas rivaalitsev. Ajal, mil klassikaline *waka*-luule oli alla jäänud seosvärss *renga*’le, pidi *nō*-teater uue tõusva kunstivormina rinda pistma *gagaku*, *imayō* jt traditsiooniliste õukondlike etenduskunstidega. Et teiste kunstide hulgas silma jääda, tuli *nō*-näitleja jaoks, võttes osalt eeskujuks varasemad luuleteooriad, paika panna teoreetilised ja praktilised normid, mis pidid tagama tollal võimutseva samuraieliidi maitsele vastava esituse. Koolkonnasiseste normide kirjapanemine võimaldas etenduskunsti praktikas korda luua ning aitas näitlejal mõista oma kohta nii etenduskunsti sees kui ka ühiskonnas laiemalt.

Fūshikaden. — Akira Omote, Shūichi Katō 1974. Zeami. *Zenchiku*. (Nihon shisō taikei 24.) Tōkyō: Iwanami shoten, lk 13–64.

Kui luuleteooriate vajadus tekkis Heiani ajastul (794–1185), et “kohtunikud” saaksid õukonnas populaarse võistuluuletamise (*utaawase*) ajal objektiivselt hinnata, milline luuletus on parim, siis strateegiliselt juhised näitlejale, mida anti edasi vaid meistritl õpilasele (koolkonnal/perekonnal põhinevas *nō*-s enamasti isalt pojale), olid abiks võistlevate teatrikoolkondade¹ ja -truppide võistuesinemistel (*tachiai*), kus trupid esitasid järgemööda *nō*-d. Näitlejal oli sellisel esinemisel mängus päris palju, sest tema esitusest olenes võimukandja soosing ja edasine patronaaž nii talle kui tema trupile (Omote, Katō 1974: 520–521).

Esimesed juhised *nō*-näitlejale pani kirja ZEAMI MOTOKIYO (1363?–1443?). Ehkki näitlejana ei olnud näidendite ja teoreetiliste tekstide kirjutamine Zeami põhitegevus, on ta jälje teatrilukku jätnud eeskätt just dramaturgi ja teatriteoreetikuna, kes tegutses parasjagu valitsevas ühiskondlikus ja poliitilises olustikus. Mõneti just suhted kõrgklassiga ja ülikute suhtumine *nō*-sse määras selle, millise märgi Zeami lõpuks endast maha jättis. Zeamile on klassikalise jaapani teatri ajaloos antud tähtis roll — öeldakse, et tema toel muutus rahvalik *sarugaku* rafineeritud etenduskunstivormiks, mida tänapäeval tuntakse klassikalise *nō*-teatrina. Teatrivormi väljakujunemine ühe põlvkonna jooksul on tõenäoliselt liialdus, ehkki 21 *nō*-traktaati ja hulgaliselt draamatekste, mis Zeami endast maha jättis ajal, mil madalast klassist *nō*-näitlejad² ei pruukinud olla piisavalt kirjaoskajad³, ei ole kindlasti mitte väike panus *nō* ajalukku.

Nii kogu *nō*-teatri kui Zeami enda arengus, kes oli juba väiksest peale oma isa, Kanze koolkonna rajaja Kan'ami Kiyotsugu (1333–1384) käe all näitlemist harjutanud, sai pöördepunktiks hetk, mil Zeamil õnnestus saavutada riigi kõige mõjuvõimsama isiku, *shōgun* Ashikaga Yoshimitsu patronaaž, kui ta koos isaga 1374. aastal Kyōtos esimest korda noore valitseja ees *nō*-d etendas (Yashima 1985: 867). Isegi kui *shōgun* näitas sellise soosinguga üles oma seksuaalset huvi noorte kaunite poiste vastu (Yokoi 1943: 77), tagas tema eestkostete mõneks ajaks

¹Muromachi perioodil oli *nō*-teatril neli koolkonda: Kanze, Konparu, Hōshō ja Kongō.

²Uurijad on ühel meelel, et esimesed põlvkonnad *nō*-näitlejaid olid madalast klassist. Eric C. Rath (2004: 34) küsib otse, kas Zeami oli kerjus, ehkki leiab, et tänu oma kirjaoskusele ja andekusele Zeami vähemalt oma patroonide silmis kerjus ei olnud.

³Noel J. Pinnington toob välja, et *nō* algusaegadel pidi näitleja suutma lugeda silpkirjas kirjutatud tekstiraamatuid (2013: 171). Samas dramaturgidelt nõudis Zeami heal tasemel kirjaoskust.

koolkonna rahalise toe, mis lõi tingimused *nō* kui kunsti liigi arenguks ning andis ka Zeami võimaluse oma oskusi lihvida.

Shōgun’i toetusega kaasnes Zeami ka ligipääs võimu- ja kultuuri- eliidile⁴ ning võimalus esineda pealinna kõrgklassi ees (Quinn 2005: 29–30). Juba esimesest *nō*-teoreetilisest tekstist võib välja lugeda, et erinevalt oma isast, kes esines nii kõrgete aukandjate kui ka tavapubliku ees, “ülükute residentsides, mägitemplites, maakohtades, kaugetil äärealadel ja paljude pühamute pidustustel”, keskendus Zeami *nō*’d esitades eelkõige just ülikutele, et säilitada raskelt saavutatud Muromachi eliidi poolehoid. Samas, kuigi kõrgklass oli esmane, pidi näitlejal olema võimalikult lai haare. Zeami pani näitlejale määratult suure vastutuse etendada ka “rumala ja matsliku maamehe” ees, kellel tegelikult *nō*’le silma ei ole.

Vaatajale keskendub Zeami oma tekstides palju. Ta on vaataja suhtes kohati samamoodi kriitiline nagu viletsa näitleja puhul. Samas ei olnud Zeami kriitik, vaid eelkõige ikkagi näitleja, kes ühel hetkel hakkas põhitegevuse kõrvalt nii isalt saadud õpetussõnu kui ka ise laval kogetut üles tähendama. Need kirjutised lubavad tema pärandit nimetada “kirjalikuks pöördeks”⁵, mille käigus hakati suulist pärimust (*kuden*) kirja panema, murdes sellega suuliselt edasiantava salajase traditsiooni tabu. Eric C. Rath leiab, et Zeami kirjalike tekstide kirjutamine ja nende kasutuselevõtt on “kõige olulisem uuendus *nō* teatri ajaloos” (2004: 47–48). Võimalik, et üks kirjaliku pöörde tagamõte oli kahandada klasside erisusi ja vähendada näitlejate ebameeldivat alandustunnet oma madala staatuse pärast. Teine, märksa olulisem põhjus, oli *nō*-kunsti traditsioonide talletamine järeltulevate põlvete jaoks, sest Zeami ja tema trupp kaotas eliidi soosingu, kui võimule sai *shōgun* Ashikaga Yoshinori (1394–1441).

Suuline traditsioon, mida Zeami tulevaste põlvete jaoks üles tähendada otsustas, sisaldas saladusi, mida võis edasi anda vaid valitule. Traditsiooniliselt oli õpetuse saladuslikkusel nii sümboolne kui ka

⁴Teiste hulgas tutvus Zeami kuulsa *renga*-poeedi Nijō Yoshimoto-ga (1320–1388), kelle mõjusid on näha nii Zeami traktaatides kui ka näidendites (Quinn 2005: 30). Ilmselt sai Zeami peamiselt just Yoshimotolt teavet selle kohta, milline on kõrgklassi esteetiline maitse (Lim 2004: 114). Ühtlasi oli Zeamil tema kaudu ligipääs luuleteoreetilistele kirjutistele, mis olid abiks ja eeskujuks näitlemise teoreetilise aluse rajamisel.

⁵Shelley Fenno Quinn (2005: 11) nimetab Zeami tegevust “kirjanuslikuks pöördeks”.

kontrolliv väärtus. Ühelt poolt sisaldas see kohati mõistetamatut ja sõnuseletamatut õpetust, teisalt oli sellest osasaamine tõendiks, et õpilane on seda väärt. Zeami jaoks, nagu Eric C. Rath välja toob, sisaldas “saladus” kahte punkti: 1) saladuse sisu ei pruugi alati olla nii oluline kui saladuslikkus ise; 2) arusaam salajastest teadmistest eksisteerib erinevates kunstivooludes, nii ka *nō*’s, kus igal koolkonnal on omakorda salajasi oskusi, mida teistel ei pruugi olla. Karmi konkurentsi olukorras ei saanud näitleja oma saladusi teise koolkonna esindajale rääkida, ta ei pidanud isegi teadvustama salajase õpetuse olemasolu (Rath 2004: 52). Zeami saladuslikkust õpetuses võib käsitada ka osana strateegiast, mida kasutada võistlemisel teiste näitlejatega ja vaatajaskonna enda poole võitmisel.

Pannes kirja salajast õpetust, mis pidi võõra silma eest nähtamatuks jääma, oli paradoksaalsel kombel Zeami ise see, kes oma traktaadid rivaalitseva koolkonna esindajale andis. Sellise teguviisi taga oli nii Zeami enda kui laiemalt ka *nō*-teatri sotsiaalne positsioon. Zeami saatus ja staatus sõltusid suurel määral valitsevate *shōgun*’ite⁶ kapriisidest, suhted autoriteetidega mõjutasid otseselt tema teatrikriitilisi tekste ja nende parandamist järglastele. Seda ilmestab omamoodi ka traktaatide endi sotsiaalne roll Zeami eri elujärgudel. Esiteks periood, mil Zeami, olles kolmekümnendates aastates, kirjutas üles isalt saadud õpetussõnad, seostades need öukondlike kunstide konventsioonidega. Teiseks periood, kui tema lapsed olid kahekümnendates ning ta püüdis koolkonna järjepidevust kontrollida, mis paraku ebaõnnestus, sest Zeami vanem poeg jättis *sarugaku* ja hakkas mungaks ning noorem poeg suri saladuslikult. Kolmandal perioodil, kui Zeami oli kontrolli pärimisliini üle kaotanud, pöördus ta oma tütrepoja Konparu Zenchiku (1405–1468?) poole, et too tema kunstilisi ideaale edasi kannaks (Pinnington 2006: 66). Konparu koolkonna esindaja Zenchiku ei olnud ranges mõttes Zeami-ga samast sugupuust, kuid Shelley Fenno Quinni arvates oli ta vaimselt Zeamile kõige lähemal (2005: 40).

Zenchiku sai osa Zeami tekste enda kätte, kuid enamik neist jäi siiski ringlema vaid Kanze koolkonna esindajate keskel. Kuni 20. sajandi alguseni olid Zeami traktaadid väljaspool *nō*-maailma tundmatud. Avalikkuse ette jõudis oluline osa Zeami traktaatidest alles 1909. aastal,

⁶Zeami elas ja tegutses kolme Ashikaga klanni *shōgun*’ite ajal: Yoshimitsu (valitses 1368–1394), Yoshimochi (valitses 1394–1423) ja Yoshinori (valitses 1429–1441). Aastatel 1423–1425 valitses Yoshikazu (pärast tema surma uuesti Yoshimochi), kuid tema lühike ametiaeg eriliselt mõju Zeamile ja tema koolkonnale ei avaldanud.

mil need juhuslikud enda käsutusse saanud ajaloolane Yoshida Tōgo andis välja raamatu kuueteistkümne traktaadiga. 1940. aastal avaldas Nose Asaji kuusteist annoteeritud ja kaasaegsesse jaapani keelde pandud Zeami traktaati kogumikus *Kuusteist Zeami traktaati*. Nende hulgas on ka esimene *nō*-teatri teoreetiline tekst “Ülestähendusi õiest esitusstiilis” (*Fūshikaden*, kirjutatud 1400–1418).

“Ülestähendusi õiest esitusstiilis” on varaseim katse selgitada *nō* ja selle esitaja olemust. Zeami pani selle kirja oludes, kus *nō*-teater eten-dava kunstina oli alles kujunemisjärgus, mis osaliselt seletab ka teksti stilistilist konarlikkust ja pikka valmimisprotsessi. Tekstisise dateeringute põhjal kolme ossa jaotatava traktaadi esimesed kolm peatükki, mis sisaldavad suuresti Kan’amilt saadud õpetust, annavad aimu *nō*-näitleja elust, sellest, mis on erinevate rollide etendamisel oluline ning kuidas võistuesinemistel edukas olla. Kolmandas peatükis annab Zeami pisut aimu ka *nō* esteetilisest ideaalist, mida ta väljendab “õie” (*hana*) metafoori abil, kuid seda mitte niivõrd ära seletades, vaid pigem näi-dates, kuidas seda strateegiliselt enda kasuks pöörata. Oma hilisemates traktaatides arendab ja täiendab Zeami õie kontseptsiooni, kasutades se-da ka näitleja meisterlikkuse kõrgtaseme seletamiseks, kuid juba esime-ses teoreetilises tekstis rõhutab ta, et näitlejale on kõige olulisem mõista õit.

Neljandasse peatükki on Zeami kogunud mitmesugused legendid, mida võiks pidada *nō* kui etendava kunsti alguseks. Ühtegi neist lu-gudest, olgu see siis religioosne, šamanistlik või mütoloogiline, ei saa ajaloolise tõena aktsepteerida, kuid see ei olnudki Zeami eesmärk. Näi-dates, et tema kunsti alged on tagasi viidavad jumaluste aega, ülendab Zeami oma kunsti ja oma truppi, mis oli kõrgklassi patronaazi välja-teenimise nimel kahtlemata vajalik.

Kolm viimast peatükki esitavad Zeami enda sõnutsi arusaamu, mida ta ise oma näitlejaks õppimise ja arenemise käigus kirja on pannud. Ta seletab, kuidas saavutada kõrget taset *nō*’s, kuidas *nō*’d kirjutada ning kuidas valida, millise sündmuse korral millist *nō*’d etendada. Suulis-tes juhistes jõuab Zeami veel ühe oma õpetuse põhiideeni, mille järgi näitleja ei tohi unustada algaja meelt. Seda teadmist tuleb kahtlemata salajas hoida, sest kui on saladus, on õis, kui pole saladust, pole õit.

Margit Juurikas

Kui pärida *sarugaku ennen*⁷ i⁷ praktikate algallika kohta, väidavad [ühed] olevat selle tekkinud Buddha sünnimaal, [teised] aga viivad [alguse] tagasi jumaluste ajastusse; paraku on ajad muutunud, mistõttu on [praegusel ajal] võimatu algupärast [*sarugaku*’t] järele aimata. Kunst, mida inimesed tänapäeval naudivad, ulatub tagasi keisrinna Suiko⁸ valitsemisaega, mil Shōtoku Taishi käskis Hada no Kōkatsul⁹ ette valmistada — ühelt poolt kogu maa rahu hüvanguks, teisalt kõikide inimeste meelelahutamiseks — kuuskümmend kuus etteastet, mille ta *sarugaku*’ks nimetas. Sellest ajast alates on põlvest põlve, looduse iluga ilmestades, [*sarugaku*’t] esitatud. Kōkatsu järglased on seda kunsti Kasuga ja Hiei pühamus tegutsedes edasi kandnud. Seetõttu on praegugi nii Yamato kui ka Ōmi¹⁰ truppide etteasted mainitud pühamute pidustustel menukad.

Sestap õpi vana ja isegi kui imetled uut, ära pööra selga traditsioonidele. Vaid sellist, kelle sõnaline väljendus ei ole labane ning kelle kujus on graatsiat¹¹, võib nimetada tõeliseks meistriks.

⁷*Sarugaku* (申楽 või 猿楽) on Heiani ja Kamakura aja (vastavalt 784–1192 ja 1192–1333) etenduskunst, mis põhines muusikal, miimikal, laulul ja tantsul. Traditsiooniliselt peetakse seda *nō*-teatri eelkäijaks. Kui Zeami *sarugaku*’st räägib, peab ta üldjuhul silmas seda, mida tänapäeval tuntakse klassikalise *nō*-teatri varase vormina, kasutades neid mõisteid kohati ka sünonüümidenä. *Ennen*’i (“inimelu pikendav”) suhtes, mis on samuti üks iidsetest etendusliikidest, on uurijad eriavamusel (vt Omote, Katō 1974: 427–428), kuid nõustun Noel J. Pinningtoniga (2013: 176), kelle sõnutsi osutab *sarugaku ennen* etendavatele kunstidele üldiselt. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

⁸Suiko — 33. Jaapani valitseja (aastail 593–628).

⁹Legendaarne Hada no Kōkatsu (ka Hata no Kawakatsu, täpne eluaeg teadmata) oli keiser Suiko ajal tegutsenud regendi prints Shōtoku Taishi (574–622) teenistuses, tema varaline toetaja, kes 603. aastal rajas Kyōtosse Kōryūji templi. Zeami toob traktaadis allpool ära ka legendi Kōkatsust kui *sarugaku*’le alusepanijast.

¹⁰Yamato piirkonnas (tänapäeva Naras) Kasuga pühamu juures tegutses neli *sarugaku* truppi, kelle rivaalid tegutsesid Ōmi alal Hiei pühamus (Biwa järve lähedal, tänapäeva Shiga prefektuuris).

¹¹Graatsia — *yūgen* (幽玄). Sellel mõistel on Jaapani kultuuris pikk traditsioon. 12. sajandi teisel poolel sai *yūgen*’ist keskne luuletermin,

Isik, kes kavatseb seda teed¹² mööda käia, ei tohi teistele rada-dele astuda. Siiski, luulerada võiks tallata, sest see avab [meele] looduse ilule ja rikastab elu.

Panin harjutamise kohta kirja peamise, mida olen kuulnud ja näinud ajast, mil olin ise noor.

* Naisteküttimine, hasartmängud ja liigjoomine: [need on] kolm keeldu, millest hoidumist eelkäija¹³ karmilt nõudis.

* Harjuta hoolega. Ära ole kangekaelne.

I. EAKOHASEST HARJUTAMISEST

Seitsmes eluaasta

Selle kunstiga hakatakse üldjuhul tegelema seitsmeaastaselt¹⁴. Sellises eas *nō*'d harjutades ilmneb lapsel kindlasti [teatavaid] kaasasündinud oskusi. Olgu siis tantsus või liikumises, laulus või raevukuses¹⁵ — kui [laps] näitab milleski üles loomulikku ande-

mis märkis müstilist, vaevu hoomatavat ja tundmatut, samas elegantset olemust asjade paatoses. Hiljem sai *yūgen* endale juurde graatsilise ja õrna ilu, samas ka elegantse lihtsuse ja kergelt melanhoolse maheduse tähenduse. Zeami oli eeldatavasti tuttav kõigi nende tähendusväljade ja nüanssidega. Tema kõige olulisem avaldus *yūgen*'i kohta on hilisema traktaadi “Õie peegel” (1424) eessõnas, kus ta kirjutab, et see põhineb “lihtsalt millelgi kaunil ja õrnal”. Märkimisväärne on kindlasti ka selle mõiste esiletulek juba tema esimese, siin avaldatava traktaadi eessõnas. Vt ka Tsubaki 1971.

¹²Jaapanikeelne mõiste *michi* (道, tee) osutab siinkohal kunstiharule üldiselt. Zeami “tee” oli *sarugaku*, mille kõrval ei tohtinud tegelda maa-limise, ikebana ega muu sellisega. “Tee” osutab pigem eluviisile, mitte lihtsalt mõne kunstiliigiga tegelemisele. Edaspidi olen *michi*’t tõlkinud enamasti “kunstiks”.

¹³Zeami osutab siinkohal oma isale Kan’ami Kiyotsugule (1333–1384).

¹⁴Traditsiooniliselt arvestatakse Ida-Aasias inimese vanust kalendri-aasta järgi. Kuna loendamist alustatakse kohe sünnist, on vastsündinu üheaastane ning seitsmeaastane on Lääne arusaama järgi kuueaastane.

¹⁵Raevukad ja energilised liigutused on vajalikud näiteks deemoni rolli esitamisel.

kust, siis lase [tal] seda oma meele järgi esitada. Ära [kiirusta] ütlema, mida [ta] hästi või mida halvasti teeb. Liigne nõudlikkus heidutab [last]; kui *nō*'ga tegelemine muutub tüütuks, [tema] areng seiskub.

Lase [tal] ainult laulda, tantsida ja liikuda. *Monomane*'t¹⁶, isegi kui [ta] tundub selleks võimeline, oleks parem mitte õpetada. Samuti ei tohiks [ta] *waki sarugaku*¹⁷ ajal suurele lavale astuda. Küll aga võib [ta], kui näib sobilik, oma oskusi näidata [eeskava] kolmandas või neljandas etenduses.

Kahe-, kolmeteistkümnendast eluaastast alates

Umbes sellest vanusest peale hakkab [poisslapse] hääл õiget kõrgust võtma ja [tal] tekib mingi aim *nō*'st, seega on paras aeg [talle] järk-järgult erinevaid rolle õpetama hakata.

[Tema] lapselikus kehas on alati graatsiat, ükskõik mida [ta] teeb. Hääлgi on [tal] kauni kõlaga. Nende eeliste kõrval [tema] puudused kahvatuvad ja voorused puhkevad õide. Üldiselt ei peaks lapsel väga keerukat *monomane*'t etendada laskma. See riivab silma ega ole hea tema arengule. Kui ta aga [juba] meisterlikkust üles näitama hakkab, võib ta kõike etendada. Lapseliku kuju ja häälega, lisaks veel osaval [poisil] ei saa ju midagi viltu minna. Ometigi ei ole tema õis¹⁸ tõeline õis. See on kõigest hetke

¹⁶*Monomane* — otsetõlkes “asjale tõeline sarnanemine”, “asja tõepärane matkimine”, mis teatrikeeles osutab esitatava karakteri täpsele jäljendamisele. Samas käsitab Zeami *monomane*'t kohati pigem rollitüübi või karakterina, mida matkitakse. Lähemalt traktaadi teises osas.

¹⁷*Waki sarugaku* (*waki nō*) või jumaluste *nō* on traditsioonilises, peategelase (*shite*) karakterile vastavalt jaotatud viie etendusega eeskavas esimene. Järgnevad *asura*, naise, hullunu ja deemoni *nō*.

¹⁸Õis (ka “lill”, *hana* 花) — Zeami käesoleva traktaadi keskseid mõisteid, mida ta ise väga selgelt ei määratle. Teksti alguses näib *hana* märkivat teatavat graatsiat etenduses — füüsilist, füsioloogilist, spirituaalset —, mis kütkestab vaatajat oma unikaalse kvaliteediga; lõpu-
poole aga väljendab *hana* pigem tunnet, mida näitleja esituse sarm, huvitavus ja harukordsus vaatajas tekitab.

õis. Seega peab sel perioodil harjutamine olema alati leebe. Ühe hetke põhjal ei saa teha järeldusi [kõige] edasise kohta.

Selles vanuses harjutades tuleb kergelt kätte tulnu muuta õieks, pannes [samal ajal] rõhku tehnikale. Harjutamisel on tähtis, et liikumine oleks õige, silbid laulmise ajal selgelt eristatavad, tantsuasend täpne.

Seitsme-, kaheksateistkümnendast eluaastast alates

See on murranguline iga, mil ei peaks üleliia harjutama. Esmalt, hääle muutusega närbub [sinu] esimene õis. [Sinu] keha venib samuti harjumatult pikaks, sestap kaob [väline] veetus, varasem imeliselt kaunis hääl ning vaba ja sundimatu esitusviis muutuvad, mistõttu võid [sa] araks lüüa. Võib tekkida olukord, kus [sa] näid vaataja silmis pentsik ja see võib [sinus] piinlikkust tekitada; kõik need üksteise järel ilmnevad seigad võivad kohutada.

Sel ajal harjutades, isegi kui [sinu] peale näpuga näidatakse ja [sinu] üle naerdakse, ei tohiks sellest välja teha. Parem oleks [harjutada] omaette, hommikule ja õhtule sobivalt¹⁹ kogu oma häälevõimsust kasutades; teadvustada endale, et tegemist on pöördelise ajaga; pühendada end kõigest hingest *nō*'le [ideega] seda mitte kunagi hüljata — muid harjutamise [viise] pole. Kui sel perioodil alla anda, jääb *nō* [areng] soiku.

Kuigi üldjuhul häälekõrgus inimesiti erineb, võiks laulda *ōshiki*'s või *banshiki*'s²⁰. Helikõrgustele liigse tähelepanu pööramine võib kehahoiakule halvasti mõjuda või hiljem hääleprobleeme põhjustada.

¹⁹Seda on Zeami täpsemalt kirjeldanud hilisemas traktaadis “Suulised juhised laulmiseks” (1419), mille põhjal võib öelda, et õhtul tuleks harjutada tugeval, maksimaalse võimsusega häälel, hommikune hääleharjutus peaks olema hillitsetum.

²⁰*Ōshiki* ja *banshiki* on iidsest Hiina õukonnamuusikast pärit mõisted, mis tähistavad nii spetsiifilist helikõrgust kui ka muusikalist väljenduslaadi või skaalat, mis põhineb helikõrgusel. Lääne muusikatraditsioonis vastab *ōshiki* la-noodile, *banshiki* si'le (Hisamatsu, Nishio 1961: 345).

Kahekümmne nelja-viieselt

Selles vanuses selgub, kas oled edaspidi kunstiliselt edukas või mitte. Sestap on see [iga] harjutamisel määrav. Häälemurre on [sul] toimunud ning kehaliselt oled samuti välja arenenud. Meie kunsti kaks hüve — hääli ja kehahoiak — saavutavad selles vanuses küpsuse. [Nende abil] sünnib elu parimatele aastatele sobiv kunst.

Ka vaatajad osutavad sellele, imetledes, milliseks suurepäraseks näitlejaks [sa] oled sirgunud. Kui [sa siis] kord võistuesinemisel²¹ juhtumisi juba kuulsust kogunud näitlejat võidad ja vaatajad [sind üleliia] ülistavad, võid ehk hakata arvama, et oledki juba meisterlikkuse saavutanud. Paraku saab sellisest hoiakust [sinu enda] vaenlane. See ei ole tõeline õis, vaid [kõigest] nooruse õis, mille erakordsus vaatajat hetkeks vaimustab. Tõeliselt terav pilk peaks neil vahet tegema.

Selle aja õis on algaja õis, oleks häbiväärne võtta seda meisterlikkuse märgina ja arvata, et kõik oskused on omandatud; see tähendaks *sarugaku* [teelt] kõrvale kaldumist. Isegi kui inimesed kiidavad ja võit kuulsa näitleja üle on saavutatud, peaksid taipama, et tegemist on harukordsusest tuleneva mööduva õiega; edaspidi tuleks keskenduda *monomane*'le ja harjutada tõelise meistri üksikasjalikke näpunäiteid kuulekalt arvesse võttes. Meel, mis usub, et hetke õis ongi päris õis, kaugeneb tegelikult tõelisest õiest. On neid, keda kütkestab hetke õis, taipamata, et see varsti närbub. Selliseid nimetakse algajateks.

Selle üle tuleks pikalt ja põhjalikult mõtiskleda²². Kui tõepoolest mõista oma saavutuste taset, siis ei närbu õis iial. Kui aga

²¹Populaarne meelelahutus, kus mitu *sarugaku* truppi kogunesid, et võistelda parima esituse nimel.

²²Zeami kasutab siinkohal zen-budismis tuntud mõistet *kōan* ("kaasus"), kus see tähistab õpetaja vestlusi õpilasega, mille käigus Buddha õpetuse seisukohti esitatakse paradoksaalse sisuga mõistulugude jms abil. Zeami ei kasuta aga *kōan*'i selles tähenduses, pigem tahab ta sellega rõhutada mõnd olulist punkti, mille üle peaks näitleja pingsalt mõtlema.

pidada end paremaks, kui tegelikkus näitab, siis närbub isegi kord juba puhkenud õis. Mõtle selle üle hästi järele!

Kolmekümne nelja-viieselt

Selles eas on meisterlikkus haripunktis. Kui [sul nüüdseks] on täielik arusaam siin kirjapandust ning [kõik] oskused omandatud, siis on mõjukate tunnustus kindlustatud ja kuulsus tagatud. Kui [sa aga] ei ole selleks ajaks pälvinud mõjukate heakskiitu ning [sinu] mainegi on loodetust tagasihoidlikum, siis ükskõik kui meisterlik näitleja sa ka oleksid, pead tunnistama, et tõeline õis ei ole veel avanenud. Kui [sa] seda ei mõista, siis neljakümneselt hakkavad omandatud oskused hääbuma. Kinnitust sellele annab aeg. Teisisõnu, [sa] oled tõusuteel kuni kolmekümne neljanda või viienda eluaastani ja allakäigul neljakümnendatest alates. Niisiis, kordan veel kord, et kui [sa] ei ole selleks eluperioodiks mõjukate seas tuntust pälvinud, ei tasu arvata, et saavutatud oskused on täiuslikud.

Siinkohal veel üks näpunäide. [Nimelt,] sel perioodil on vaja kõik varem õpitu läbi mõelda ning paika panna suunad tulevikuks. Kui selleks ajaks ei ole meisterlikkus saavutatud, on hiljem kõrgklassi heakskiidu pälvimine äärmiselt keerukas.

Neljakümne nelja-viieselt

Sellest east alates peavad [sinu] esitamisviisid märkimisväärselt muutuma. Isegi kui oled mõjukate poolehoiu pälvinud ja *nō* kunsti lõpuni mõistnud, oleks mõttekas leida [enda kõrvale] hea *waki*²³. Ka siis, kui [sinu] esitus ei ole [veel] kehvemaks jäänud, on

²³ *Waki* on *nō* etenduses tähtsuselt teine näitleja, keda üldjuhul käsitletakse kõrvaltegelasena. Tema roll on teada anda näidendi põhisuunad ja tegevuspaik; *waki* ja *shite* dialoog viib etenduse kulminatsioonini. Zeami tähendab *shite* sageli lihtsalt näitlejat, *waki* aga nooremast kaas- või abinäitlejat.

aastate kuhjudes nii kehalise kui ka silmalise õie²⁴ närbumine paratamatu. Erakordselt nägusa näitleja puhul võib-olla mitte, kuid tavapärase välimusega ei tohiks eakana *sarugaku*’t ilma maskita etendada. Järelikult, see osa [*sarugaku*’st] jääb ära.

Selles vanuses oleks parem hoiduda väga täpsest jälgendamisest. Tuleks etendada omale sobivaid rolle, kuid teha seda leebelt — mitte konte murdes! — ning lasta oma õit näidata *waki*’l, esinedes ise tagasitõmbunult, toetades esitust harmooniliselt. Kui aga *waki*’t pole, ei tohiks [sa] esitada tehniliselt nõudlikke etendusi. Sest ükskõik kuidas seda ka teha, ei ole selles õit.

Ent õis, mis selleks ajaks kadunud pole, on tõeline õis. *Shite*, kelles on õis, mis ei ole viiekümnele lähenedes kadunud, on [eeldatavasti] oma kuulsuse saavutanud enne neljakümnenadat eluaastat. Kuid ükskõik mis tasemel heakskiidu [näitleja] kõrgklassilt ka pälvib, tunneb meister oma võimeid, leiab endale sobiva *waki* ega vaeva end etendustega, kus [tema] nõrkused esile võivad tulla. Meel, mis tunneb oma kehalisi [võimeid], on [tõelise] meistri meel.

Viiekümneselt ja hiljem

Selles vanuses on ilmselt parim mitte midagi teha²⁵. Öeldakse, et vanana pole isegi kiire ratsu²⁶ parem setukast. Ent tõeliselt oskusalikult *nō* näitlejal, isegi kui [tema] etendatavate rollide arv kuivab

²⁴Kehaline ja silmaline õis — näitleja kehalise graatsiaga väljendatav esteetiline ilu ja vaataja silmis peegelduv ilu.

²⁵Jaapanikeelset ütlust *senu* (“midagi tegemata”) võiks tähenduslikult võtta kui “end asjasse mitte segama”. Väljend ise on Zeami teoorias üsna oluline. Seda kinnitab tsitaat “Õie peeglist”: “Vaatajate kriitikas on huvitav väljend “koht [etenduses], kus midagi ei tehta (*senu tokoro*)”. See on näitleja suurim saladus, meelte kontsentratsioon. [...] See, mida ma kutsun “kohaks, kus midagi ei tehta”, märgib vahemikku erinevate liigutuste vahel.”

²⁶Kiire ratsu — *qilin*, mis on Hiina mütoloogiast tuntud draakoni näo, lehma saba, hobuse jalgadega ja sarvedega olend (sageli kujutatakse teda üleni leekides), kes olevat võimeline jooksuma tuhat liid päevas (u 6400 km).

kokku ning tal pole ei heas ega halvas millegiga uhkeldada, on õis alles.

Minu isa suri viienda kuu üheksateistkümnendal päeval viiekümne kahe aastase²⁷, kuid [veel] sama kuu neljandal päeval oli ta Suruga ala Sengeni pühamus²⁸ andnud jumaluste auks etenduse. *Sarugaku* oli tol päeval uskumatult imeline, seda ülistasid nii kõrgklass kui ka tavainimesed. Selleks ajaks lasi ta enamiku rolle esitada nooremal²⁹, lisades ise peaaegu märkamatult vaid veidi omalt poolt, kuid [tema] õis näis endiselt veetlev. Kui [näitleja] on saavutanud tõelise õie, võib puu küll juba vana olla ja oksi [alles] vaid mõni, kuid õied sellelt ei pudene. See tõestab ilmselgelt, et õis püsib isegi vana tüve küljes.

Eakohase harjutamise osa lõpp.

II. *MONOMANE*'ST

Kirjeldada kõiki *monomane*³⁰ tüüpe on mõeldamatu. Samas on need meie kunstis äärmiselt olulised, sestap peab neid püüdlikult harjutama. Üldiselt on [*monomane*] põhiideeks jäljendada nii häs-

²⁷S.t 1384. aastal.

²⁸Sengeni pühamu asub tänapäeva Shizuoka linnas ning on selle piirkonna kõige olulisem püha paik, mis oli keskajal populaarne Fuji mäe kultuse paigana.

²⁹Siinkohal peab Zeami silmas iseennast (Omote, Katō 1974: 19).

³⁰*Monomane* (物学・物真似) on Zeami üks kesksemaid kontseptsioone, millele ühtainust vastet on keeruline leida, eriti kui arvesse võtta seda, et Zeami sõnavara ei püsi jäikades piirides. Olen seetõttu aeg-ajalt jätnud selle mõiste tõlkimata. Tõlkides olen vastetena kasutanud “järeleaimamine”, “matkimine”, “jäljendamine”. Samas ei piirdu Zeami vaid selle tähendusväljaga. Kohati näib, et terminit võib laiemalt mõista kui teatavat rollitüüpi ennast, mida jäljendada, ja sel puhul olen nii ka tõlkinud. Eelkõige mõtleb Zeami *monomane* all etendamist nii, et ei portreteeritaks mitte ainult tegelaskujude tegevust, vaid ka nende “tõelisi kavatsusi”, neile kõige loomuomasemat. Ta väidab, et tõelise *monomane* puhul peab näitleja jõudma oma tegelaskuju etendamisel punktini, kus ta jäljendab teda alateadlikult, mõtlemata jäljendamisele ja jäljendatavale.

ti kui võimalik.³¹ Tuleb aga mõista, et jäljendamise täpsus sõltub jäljendatavast.

Esiteks, kuninga³², tema ministrite ja õukondlaste või siis väarikate sõdalaste käitumise edasiandmine on keeruline, sest [näitleja] ei küüni nendeni. Siiski peaks tähelepanelikult kuulama, kuidas nad räägivad, jälgima nende käitumist ning võimaluse korral etenduse järel vaatajate arvamust küsima. Peensus-teni peaks jäljendama kõrgeid ametnikke ja [nende] elegantseid kunstiharrastusi. Põllul töötavate tahumatute maamatside labased kombes ei ole midagi, mida üksikasjalikult matkida. Puuraidur, heinaniitja, söepõletaja või soolavalmistaja, kelle tegevuses on sarmikust, on [täiesti] sobivad täpselt jäljendamiseks. Nendest madalamate ametimeeste puhul pole täpsus oluline. Veel, sääras-
te [tegelaskujude] toomine mõjukate isikute ette on kohatu. Kui nad [midagi sellist] näevad, on see [nende jaoks] liialt labane ega kütkesta [neid]. Seda tuleb kindlasti arvesse võtta.

Naine

Üldiselt sobib naise kuju harjutamiseks noorele *shite*'le. Samas on see äärmiselt keerukas roll.

Esiteks, kui riietus riivab silma, siis pole suurt midagi vaadata. Keisrinna või tema õuedaami matkimiseks, sest [meil] ei ole võimalik jälgida nende käitumist, tuleb teha kõikvõimalikke

³¹Michitarō Shidehara ja Wilfrid Whitehouse toovad välja erinevaid arvamusi, kuidas seda tõlgendada. On neid, kes leiavad, et tuleb jäljendada täielikult kõiki rollitüüpe igas punktis; on neid, kes arvavad, et tuleks kaunilt jäljendada; ning neid, kes lihtsalt arvavad, et tuleb kõiki karaktereid hästi jäljendada (1941: 544).

³²Kuningas (*kokuō*) — kuigi seda võib mõista kui “taevalikku valitsejat”, keda tavapäraselt kutsuti keisriks (*tennō*), osutab sõna siinkohal ilmselt siiski valitsevale *shōgun*'ile. Näiteks nimetasid Míngi dünastia esindajad *shōgun* Ashikaga Yoshimitsu “Jaapani kuningaks” (*Nihon kokuō*) (Hensall 2010: 60).

järelepärimisi. *Kinu*’t ja *hakama*’t³³ ei saa meelevaldselt kanda, seepärast uuri [kuidas seda teha]. Tavalist naist peaks olema üsna lihtne kehastada, sest teda näeb iga päev. Piisab, kui kanda *kinu*’t ja *kosode*’t³⁴ ning olla sarmikas. *Kusemai* tantsija, *shirabyōshi*³⁵ või hullunud naise puhul peab lehvikut või õievart võimalikult õrnalt käes hoidma. *Kinu* ja *hakama* peavad olema piisavalt pikad, et varjata jalgu; puusad ja põlved hoia sirged, ülakeha nõtked. Üles suunatud pilk ei näe kõige parem välja. Kui aga pilk on maha suunatud, jätab see tagantpoolt [vaadates] halva mulje. Samas jällegi ei ole puiselt sirge kael sugugi naiselik. Veel, kantava rüü varrukas peaks olema nii pikk, et sõrmeotsad välja ei paistaks. *Obi*-vöö³⁶ olgu lõdvalt seotud.

Järelikult selleks, et naist kaunilt kujutada, on vaja erilist tähelepanu pöörata just riietusele. Tõsi, ükskõik millise *monomane* puhul ei tohiks väljanägemine mannetu olla; eriti oluline on see aga naise rolli puhul. See, kuidas tema riietub, on põhiline.

Vanamees

Vanamehe *monomane* on selle kunsti sügavaim olemus. [Tema kujutamisel] hakkab [sinu] oskuste tase kohe silma, seega on [roll] väga oluline.

³³*Kinu* on üldmõiste üleriiete kohta, samas tähendab see ka siidi, osutades materjalile, mida eelistati üleriide puhul. *Hakama* on laiade sääristega püksid, mida kandsid eelkõige mehed, kuid ka naised.

³⁴*Kosode* (“väikesed varrukad”) — polsterdatud kimonolaadne riideese.

³⁵*Kusemai* koosneb tantsust, laulust ja koordineeritud liigutustest trummi saatel, lehvik käes. *Kusemai* juured on *shirabyōshi* tantsuetenduses, kuid selles on rõhk rütmil, eriti süngoobil. See oli eriti populaarne 14. sajandi keskpaigas ning Kan’ami võttis selle üle ka *sarugaku*’sse. *Shirabyōshi* oli Heiani ja Kamakura ajal iseseisev etendav kunst. Seda kandsid ette naised, keda nimetati samuti *shirabyōshi*’deks ning kes tantsisid kõrgklassile, kandes meeste riideid, vahel ka mõõka. Zeami ajal oli see traditsioon juba suuresti hääbunud ning nad jäid legendiks *nō* näidendites jm.

³⁶S.t kimono vöö.

On palju neid, kes on küll üsna meisterlikud, kuid vanamehe olemust ei taba. Kui [sa] suudad näiteks osavalt järele aimata vana puuraidurit või soolavalmistajat, on ekslik arvata, et oled meisterlik. *Kaburi*'t ja *nōshi*'t või *eboshi*'t ja *kariginu*'t³⁷ kandvat vanakese kuju suudab välja mängida vaid tõeline meister. Kui puuduvad aastatepikkused kogemused ja kõrge tase, jääb sarnasusest [tõelise vanamehega] vajaka.

Veel, ilma õieta ei ole selles [tegelaskujus] midagi huvitavat. Enamasti lastakse vana meest kujutades lihtsalt puusast ja põlvedest lõdvaks ning tehakse keha väiksemaks, kuid nii kaob õis ja esitus näib hädine, selles on harva midagi huvipakkuvat. Lühidalt, ära ole püsimat, ole graatsiline.

Eriti tähtis on vanamehe tants. Tuleb välja mõelda viis, kuidas näida vanana, nii et samal ajal säiliks õis. Et oleks nagu vana puu, mis õide puhkenud.

Maskita roll

See on samuti äärmiselt keeruline. Üldiselt on see ju täiesti tavaline olukord ning peaks olema üsna lihtne [etendada], kuid üllataval kombel, kui [näitleja] oskused ei ole tasemel, pole maskita [etendatav tegelaskuju] vaatamist väärt.

On ütlematagi selge, et iga sellist rolli tuleb eraldi omandada. Loomulikult ei saa eeldada, et [näitleja] nägu peaks sarnanema [iga tegelaskujuga], ometigi üritatakse karakterit kujutada [sageli] lihtsalt enda näoilmet muutes. Sellist asja on [täiesti] võimatu vaadata. Matki [tegelaskuju] käitumist ja hoiakut. Oma näo ilme võiks siiski olla loomulik ja siiras.

Hullunu

See [karakter] on meie kunstis kõige huvipakkuvam. Kuna hullunu tüüpe on mitmesuguseid, siis meister, kes on selle [rolli]

³⁷ *Kaburi* ja *eboshi* on õukondlaste lakitud siidist peakatted, millest esimest kanti rohkem formaalsematel puhkudel. *Nōshi* (formaalsem) ja *kariginu* on aristokraatide pikkade varrukatega ülerõivas.

omandanud, peaks olema võimeline igas suunas minema³⁸. Kordan veel kord — selle [omandamine] nõuab pikka ja põhjalikku järelemõtlemist.

Hullunuid on kõiksuguseid. [Etendades] neid, kellesse on seestunud jumalus, Buddha, või elava või surnud inimese vaim, annab seestuja olemuse uurimine [matkimise] võtme lihtsalt kätte. Märksa keerulisem on etendada last, kes on vanematest lahutamise tõttu segi läinud; vanemat, kes otsib oma last; naist, kelle mees on maha jätnud, või meest, kelle naine lahkudes [ükski] jätab. Isegi suurepärase *shite*, kui ta ei tee vahet hullumise loomusel ja annab edasi vaid üleüldist meeltesõgedust, ei [suuda] liigutada vaatajata südant. Kui [aga] hullumise taga on ängistus, siis tuleb ängist teha [esituse] tuumik ja mõelda hullumisest kui õiest; kui siis südamega hullunut [etendada], on selles nii emotsiooni kui ka kütkestavust. Kes sellise oskusega suudab vaatajaid pisarateni liigutada, on tõeliselt kõrgtasemel [näitleja]. Tee neil korralikult vahet!

Iseenesestmõistetavalt peab hullunut [etendades] kandma sobivat riietust. Kuna tegemist on hullunuga, võid olukorrale kohaselt riietuda tavalisest silmatorkavamalt. Võid kätte võtta ka aastaajale vastava lilleõie.

On veel midagi, mida tuleb [hullunu] matkimisel meeles pidada. Ütlesin küll, et üldiselt on hullunu [esitamisel] oluline [jälgendada] seestuja olemust, kuid *shura* või raevuka jumaluse poolt hulluks aetud naise puhul ei ole see hea. Kui võtta aluseks seestuja olemus ja näidata [kurjast vaimust vaevatud] naise karakteris demonlikku raevu, riivab see silma. Samas, naise olemusele rõhku pannes ei toimi [jällegi] hullumeelsuse loogika. Sama juhtub ka naise pärast hulluks läinud mehe kujutamisel. Lühidalt, selliste [karakteritega] *nō* esitamisest on nutikas pigem hoiduda. Need näitavad *nō* tekstide autorite mõistmatust. Näitekirjanikud, kes meie kunstit täielikult aru saavad, nii sobimatuid tekste ei kirjuta. Hoia seda teadmist saladuses.

Veel, kui puuduvad piisavad oskused, ei saa hullunu kujutamine ilma maskita olla edukas. Sest kui [näitleja] näoilme ei

³⁸S.t mõistma ka kõiki teisi rolle, olema mitmekülgne.

anna [korralikult] meeltesegadust edasi, ei sarnane ta hullunuga. Lisaks on oskamatu ilme moonutamine inetu. Võiks öelda, et [maskita hullunu etenduses] on *monomane* sügavaim teadmine. Algajal oleks parem olulise *sarugaku* puhul [selle etendamisest] hoiduda. Ilma maskita *nō* on keerukas, nagu ka hullunu [roll]. Kui keeruline on siis veel esitada rolli, milles sisalduvad mõlemad [elemendid], ning näidata selle juures veel ka õit! See nõuab pidevat harjutamist.

Munk

Ehkki sellel [tegelaskujul] on [oma koht] meie kunstis, on see [roll] siiski pigem tavatu, mistõttu harjutada pole kuigi palju tarvis. Hästi rõivastatud kõrgastme munga või preestri [kujutamisel] tuleb aluseks võtta tema väärikus, omandada tema suursugusus. Alamastme munga, eraku ja askeedi puhul peaks aluseks võtma [tema] loobumise praktika³⁹ nii, et see oleks selgelt äratuntav. Siiski, sõltuvalt teemast võib [etendamine] nõuda oodatust rohkem pingutust.

Shura⁴⁰

Seegi on üks *monomane* liik. Seda võib küll suurepäraselt esitada, kuid harva leiab selles midagi kütkestavat. Paremini oleks seda mitte kuigi tihti etendada. Samas, kui võtta mõni kuulus tegelaskuju kas Genji või Heike klanni⁴¹ hulgast ning lisada [tema loo-

³⁹ Vihje budistlikule *dhūta*-praktikale, mille käigus loobub askeet nii toidust, riietusest kui ka peavarjust, et sel moel oma keha puhastada.

⁴⁰ *Shura* — jaapanikeelne vormel sanskritikeelsest sõnast *asura*. *Asura* on budismis üks kuuest *samsāra* ahela valdkonnast, kuhu olendid oma tegude viljana sünnivad. Sõdalased arvati ümber sündivat *asura*'te maailma. Seepärast tähendabki *asura* sanskriti keeles üleloomulikku sõjakat tegelast, nagu näiteks Indra, kuid Zeami osutab selle mõistega eelkõige hukkunud sõdalaste vaimudele, kes ilmuvad teatud kindlat tüüpi *nō*-näidendites.

⁴¹ Genji (ehk Minamoto) ja Heike (ehk Taira) — 12. sajandil kaks omavahel konfliktis olnud mõjukat klanni. Konflikti kahe klanni va-

le] maitsekat värvingut, siis — kui *nō* on tasemel — võib see olla huvitavam kui miski muu. Soovitavalt võiks selles olla mõni eriti silmatorkav stseen.

Mõned *shura* hullust väljendavad liigutused on sellised, mida kasutatakse deemoni puhul, mõned jällegi on [puhtalt] tantsulised. Siiski, kui [etendusse] on sisse kirjutatud *kusemai*, on mõningad tantsuliigutused igati paslikud. [*Shura*’l] peaks olema vibu ja nooletupp, lisaks ka mõök vöö. Nende kandmist ja kasutamist tuleb hoolega õppida, et [etenduses *shura*] loomus ilmneks. Jälgi hoolega, millised kohad sobivad deemoni omadega sarnaste liigutuste ja millised puhtalt tantsu jaoks.

Jumalus

Üldiselt sarnaneb see *monomane* deemoni omaga. Ning kui selles [karakteris] on kübeke raevu, siis, olenevalt jumalusest, ei ole keeruline sellesse [veidi] deemonlikkust panna. Siiski, [need rollid] on olemuslikult täiesti erinevad. Jumaluse puhul on graatsilised tantsuliigutused kõigiti sobivad, kuid deemonit ei tohiks mitte mingil juhul tantsulisena esitada.

Kahtlemata peab jumalus olema rietatud sobilikult ning kuna jumalust väljaspool dramaatilist rolli ei ilmne, siis tuleb tähelepanu pöörata väarikale rõivastumisele. [Lavale] ilmuv kuju peab olema kaunilt ja kombekalt rietatud.

Deemon

See on Yamato [*sarugaku* koolkonna] leivanumber. See on väga keeruline [roll].

Kättemaksuhimuliste vaimude, kurjadest vaimudest vaevatute või teiste deemonite kujutamiseks on põnevaid viise, seega on

hel on käsitatud kui põhjust, miks Heiani valitsusstruktuur kokku varises. Nendevaheline kokkupõrge on olnud allikaks eepilisele “Heike loole” (13. saj.), millest omakorda on inspiratsiooni saanud ka etendavad kunstid.

nendega asi lihtne. Kui hoida pilk kaasnäitlejal, liigutada veidi oma käsi ja jalgu ning liikuda kooskõlas *monogashira*'ga⁴², on see [kindlasti] kõitev.

Surnute maailma deemoni puhul, kui jäljendamine on tõetruu, on see pigem hirmuäratav, midagi huvipakkuvat selles paraku pole. Kui päris aus olla, siis on see [karakter] sedavõrd keerukas, et harva leidub neid, kes seda kütkestavalt esitavad.

Esmalt, [deemon] on olemuselt jõuline ja raevukas, kuid vägi ja raev on kaugel kütkestavusest. Deemoni matkimine on tõepoolest äärmiselt keerukas. Kaine mõistus ütleb, et selle suurepärase esitus ei saa olla paeluv, sest [deemoni] loomus on hirm. Ent hirm ja huvitavus on niisama erinevad kui must ja valge. See-ega, kas [me] ei peaks näitlejat, kes suudab deemonit huvitavalt esitada, nimetama tõeliseks meistriks? Samas, näitleja, kes suudab vaid deemonit oskuslikult esitada, ei mõista õit. Nii võibki noore näitleja demoniesitus näida küll hea, kuid selles ei ole midagi kõitvat. Järelikult, kas pole mõistuspärane, et deemon, mida esitab näitleja, kes suudab ainult deemonit hästi etendada, ei ole huvitav? Õpi seda hoolega, sest deemoni kütkestava [kujutamise oskus] on kui lill, mis rahnude vahel õide puhkenud.

Hiinlane

Kuna see [roll] on üsna erandlik, siis selle harjutamiseks kindlaid juhiseid pole. Kõige olulisem on riietus. Ning mask, kuigi on tegemist inimesega, peaks [tema kui välismaalase puhul] samuti olema teistsugune, et anda edasi tavatut [õhustikku]. See [karakter] on sobiv rohkem kogenud *shite*'le, ehkki suurt muud midagi selleks vaja pole, kui end hiinapäraselt riidesse panna. Kuna hiinapärase laul ja liikumine, kui see sarnaneb [liialt] algupärasega, ei ole huvitav, siis piisab vaid ühe [hiinaliku] elemendi lisamisest [etendusse].

⁴²Pole päris kindel, mida mõtleb Zeami *monogashira* all. See võib olla deemoni või madalama astme jumaluse sümbol, mida deemoni rolli puhul kanti sageli peakatte küljes, samas võib see osutada trummide *kashira*-rütmile, mis märgib sageli muusika lõppakordi (Hare 2008: 36).

See, mida nimetasin “teistsuguseks”, näib küll üsna tähtsusetu, kuid kehtib kõige kohta [selles rollis]. Põhimõtteliselt, ükskõik mida jäljendades on parem olla [karakteri] sarnane, kuid hiina stiili täpselt jäljendada pole võimalik, seega tavakäitumist väliselt veidi erinevalt kujutades tundub see vaatajale miskitmoodi hiinalik. Nii ongi asi käes.

Niipalju kõige üldisemalt *monomane*’st. Täpsemaid nüansse ei ole kirjasõnas võimalik edasi anda. Siiski, see, kes neid märkmeid täielikult mõistab, suudab üksikasjadega ise edasi tegeleda.

Monomane osa lõpp.

III. KÜSIMUSED JA VASTUSED

K: Öeldakse, et enne *sarugaku* etendamist publikule pilku heites on võimalik aimata, kas etendus läheb hästi või halvasti. Mida see tähendab?

V: See on väga keeruline. Ja ega seda mõistagi, kui ei ole asjatundja meie kunstis.

Esmalt, vaadates publikut leiab kindlasti mingi vihje sellele, kas etendus sel päeval on edukas või mitte. Seda on aga raske sõnadesse panna. Üldjuhul, pühamu pidustustel või kõrgklassi ees *sarugaku*’t etendades kogunevad vaatajad, kuid nad ei taha maha rahuneda. Sel juhul tuleb oodata, kuni inimesed vaikseks jäävad, ning just hetkel, kui vaatajad ei suuda enam oodata ja neil on juba tunne, et etendus hilineb ning nad piidlevad peegliruumi⁴³ poole, tuleb [sildkäigule] astuda ja laulda *issei*⁴⁴, haarates nii [esimeste] helidega vaatajaid, ühitades nende meeled kohe [oma] liigutustega. Sel juhul, ükskõik mis ka juhtuks, on selle päeva *sarugaku* edukas.

⁴³Peegliruum — lavatagune peegliga ruum, kus näitleja teeb ettevalmistusi lavale minekuks. Peegliruumist lavale viib sildkäik.

⁴⁴*Issei* (otsetõlkes “üks hääl”) — lühike ühitamatu rütmiga kõrges registris laul, mida *shite* esitab lavale tulles. Rütmiks on 5-7-5 / 7-5-meetriline muster.

Sarugaku sõltub tähtsate isikute kohalolust, seega kui [nad] saavad varakult kohale, tuleb [etendusega] viivitamatult alustada, ehkki [teised] vaatajad ei ole veel vaikselt jäänud. Hilinejad alles kiirustavad oma kohtadele ja tõuklevad istujate vahel, paljude vaatajate meeled ei ole veel etenduseks valmis. Nende tähelepanu köitmine ei ole lihtne. Sellises olukorras, isegi kui etendad *waki nō*'d ja oled konkreetseks karakteriks riitunud, pead end tavapärasest tarmukamalt liigutama, laulma valjemal häälel, tõstma jalgu kõrgemale kui muidu ning mängima vaataja tähelepanu tõmbamiseks võimalikult elavalt. See peaks vaatajat vaigistama. Eelkõige aga on oluline etendada nii, et see ühtiks kõrge külalise tunnetega. Ei ole vist vaja korrata, et sellises olukorras ei ole võimalik *waki nō*'d edukalt etendada. Kõige olulisem on aga täita tähtsa külalise ootused.

Igatahes, kui rahvas on maha rahunenud ja vaikselt jäänud, ei saa asi halvasti minna. Sellegipoolest tuleb tõdeda, et vaatajate emotsionaalse valmiduse üle suudab otsustada siiski vaid meie kunsti asjatundja.

Õhtuse *sarugaku*'ga on aga hoopis teine lugu. Kuna õhtune etendus algab hilja, on [õhustik] kahtlemata rusuv. Seepärast peaks näidendit, mis päevases eeskavas on teine, õhtul esitama esimesena. Kui avaetendus on rusuv, on hiljem seda [õhustikku] keerukas muuta. Seega peaks võimalikult suurepäraselt *nō*'d elavalt etendama. Õhtul, isegi kui rahvas veel sumiseb ja niheleb, vaigistab *issei* nad kohe. Päevases *sarugaku*'s peaks hilisem osa olema parem, õhtuses *sarugaku*'s peaks aga algus olema hea. Kui [õhtul] alustada vaikselt, ei pruugi hiljem leida vajalikku hetke [meeleolu] muutmiseks.

Salajases õpetuses öeldakse: "Tea, et kõiges jõutakse täiuslikkuseni punktis, kus *yīn* ja *yáng* saavutavad harmoonia." Päeva vaimsus on *yáng*. Seega luuakse [päevase etenduse ajal] võimalikult vaoshoitult esinedes *yīn*'i meelsus. *Yáng*'i ajal *yīn*'i vaimsuse loomine osutab *yīn*'i-*yáng*'i harmooniale. Selle loomine on võtmeks edukale etendusele, mis ka vaatajale huvi pakub. Õhtu aga on *yīn*, sestap tuleb sel ajal etendada head *nō*'d nii elavalt kui võimalik. Sel puhul muudab *yáng* inimeste meele rõõmsaks. Õhtuse *yīn*'i sobitamine *yáng*'i vaimsusega tagab edu. Kui

yáng'i vaimsust yáng'iga sobitada või yīn'i vaimsust yīn'iga, ei saa harmooniat tekkida, seetõttu ei teki ka täiuslikkust. Kas mit-tetäiuslik [etendus] saab aga olla huvitav? Samas, kui vaatajad vahel, ükskõik mis põhjusel, on ka päevasel ajal nukrad ja kurva-meelsed, tuleb seda võtta kui yīn'i hetke ning anda endast kõik, et [etendus] süngeks ei muutuks. Ehkki vahel võib juhtuda, et päe-vane vaimsus muutub yīn'iks, on vähetõenäoline, et õhtusel ajal yáng võimust võtab.

Nii saabki publikule pilku heites [etenduse õnnestumist] ette aimata.

K: Kuidas peaks *nō*'s *jo-ha-kyū*'d⁴⁵ määratlema?

V: Seda on lihtne määratleda. *Jo-ha-kyū* ilmneb kõikjal, loomuli-kult ka *sarugaku*'s. See pannakse paika etenduse õhustikule vas-tavalt.

Esmlt, *waki nō* peaks olema väärikas ja võimalikult autent-sel allikal põhinev, elegantne, kuid mitte väga detailne, ka laulu ja liikumist peaks esitama maitsekalt ja veenvalt. Eelkõige peab see siiski olema heaendeline⁴⁶. Ükskõik kui suurepärane *waki nō* ka on, ilma heaendelisuseta ei sobi see [eeskava algusesse]. Samas, isegi kui näidend ise on nõrk, ent selles sisaldub heaendelisus, ei tohiks probleemi olla. Sest see [näidend] toimib *jo*'na. Mis [ees-kava] teise ja kolmandasse näidendisse puutub, siis tuleks eten-

⁴⁵*Jo-ha-kyū* on õukonnamuusikast (*gagaku*) laenatud modulatsiooni ja liikumise kontseptsioon, mis on levinud ka teistesse Jaapani kunsti-liikidesse (nt seosvärssi, sõdalaskunsti jm). *Nō*'s tähistab see nii laulu kui ka muusika rütmi, samas ühtlasi etenduse sisemist ja eeskava üldist struktuuri. *Jo* ("sissejuhatus") osutab etenduse algusosale (aga ka mit-mepäevase eeskava esimesele näidendile) ning seda iseloomustatakse kui siledat ja tasast. *Ha* ("murrang", "muutus") märgib muutust eten-duse tonaalsuses. *Kyū* ("kiire") on etenduse või muusika rütmi hari-punkt.

⁴⁶Heaendeline näidend (*shūgen*) ei tohiks Zeami sõnutsi olla liiga keeruline ega liiga lihtne, seda ei tohiks olla keeruline mõista ning see peaks tähistama maailma, valitsust, tavapäraseid ühiskondlikke suhteid jne, sest Zeami ajal toimus ideoloogiline liin etenduse ja patronaazi vahel, mille abil väljendati tänu heasoovlikule valitsejale. Pikka aega arvati *shūgen* olevat laulu ja eduka etenduse põhialus.

dada head *nō*'d, milles saab oma oskusi näidata. Kuna lõppakord peab olema hoogne, siis peavad liigutused olema kiired ja tehniliselt oskuslikud.

Veel, teiste päevade *waki sarugaku* meeleolu peaks erinema eelmise päeva esimese etenduse omast. Etendusi, mis pisara silma toovad, on sobiv asetada teise päeva keskele.

K: Millised abinõud oleksid head *sarugaku* võistuesinemisel?

V: See on oluline küsimus. Esmalt, peab olema arvukalt näiden-deid, mida esitada, ning esituse õhustik peab olema vastastrupi omast erinev. Seepärast soovitasin ma eessõnas veidi luulekunsti-ga tegeleda. Meie kunstis, kui [teksti] autor ja esitaja on erinevad, siis ükskõik kui meisterlik [näitleja] ka on, ei tule see välja nii, na-gu [autor] oli kavatsenud. Enda kirjutatud näidendit [etendades] saab aga teksti ja liigutusi esitada just nii, nagu olid mõelnud. Tasemel näitlejale, kes oskab ka sõnu seada, peaks draamateksti kirjutamine [üsna] hõlbus olema. Selline on elu meie kunstis.

Seda arvesse võttes, ükskõik kui suurepärase [näitleja] ka on, ilma ühegi enda [kirjutatud] näidendita on ta just nagu vapper sõ-dalane, kes on relvata lahinguväljale tormanud. Teostus ilmneb võistuesinemisel. Kui vastane juhtub esitama värvikat näidendit, siis tuleks meeleolu vahetada rahulikuma vastu ja etendada [oota-matu] haripunktiga *nō*'d. Etendades midagi teistsugust kui vasta-ne, siis ükskõik kui hiilgav vastase *sarugaku* ka on, ei tohiks [tal-le] palju alla jääda. Ning kui esitus on suurepärase, on võit kindel.

Muuseas, ka tavaetenduste puhul tuleb vahet teha heal, kesk-pärasel ja halval *nō*'l⁴⁷. Heaks *nō*'ks võib nimetada teksti, mis tugineb algupärasele allikale, milles on värskust, elegantsi ning huvitavaid stseene. Kui väärt näidend on hästi esitatud ja soojalt vastu võetakse, on see esimese järgu *nō*. Kui mitte nii väga hea tekst, mis siiski on truu allikmaterjalile ja ilma [nähtavate] viga-deta, on hästi esitatud ja osutub edukaks, on tegemist teise järgu *nō*'ga. Vilets tekst, mis on nõrga algmaterjaliga, kuid mille [näit-

⁴⁷Jaotus vastab järgnevale esimese, teise ja kolmanda järgu *nō*'ks liigitamisele.

leja] suudab [laval] pingutustega vastuvõetavaks muuta, on kolmanda järgu *nõ*.

K: Ühes asjas on [mul veel] suuri kahtlusi. Kuidas on võimalik, et vahel võidab võistuesinemisel noor [näitleja] juba kogenud ja kuulsat *shite*'t? [Mulle] jääb see selgusetuks.

V: See ongi just see alla kolmekümnese [näitleja] ajutine õis, millest ma enne rääkisin. Kui eakas *shite* on oma õie kaotanud ja etendab vanamoeliselt, siis võib [noore näitleja] harukordsus võita. Tõeline asjatundja tabab selle muidugi ära. Tõsi, see võib lõppeda ka vaidlusega nende vahel, kellel on [selle jaoks] silma ja kellel mitte.

Siinkohal lisaks mõni täpsustus. *Shite*'t, kes ei ole viiekümneselt veel oma õit kaotanud, pole nooruse õiega võimalik võita, ilmnegu see ükskõik milles. Samas, ka suurepärane [näitleja] võib kaotada, kui [tema] õis on närbunud. Sa ei imetle ju puud, olgu too kui kuulus tahes, kui ta ei õitse. Pigem vaatad väetit üksikut kirsipuud, mis on just äsja imeliselt õide puhkenud. Nendele näidetele mõeldes on arusaadav, miks ajutine õis võib võistuesinemisel võita.

Oluline on mõista, et meie kunstis, kus õis on etenduse elu, on vanal *shite*'l vale loota oma kunagisele kuulsusele, taipamata, et tegelikult on [tema] õis juba närbunud. Vaadata näitlejat, kes ei mõista õie olemust, isegi kui ta suudab erinevaid rolle esitada, on sama, kui imetleda puid ja taimi, mis parajasti ei õitse. Ehkki iga puu ja iga taime õie värv on kordumatu, on nende kõigi puhul just õis see, mis [vaataja] meeli köidab. Selle *shite* kuulsus, kes toob rollides, isegi kui ta on omandanud kõigest mõne, esile õie kogu oma täiuses, jääb kauaks kestma. [Näitleja, kes] ise arvab, et temas on piisavalt õit, kuid ei mõista seda vaatajatele näidata, on kui lilleke kaugel külakolkas või ploomiõis tihnikus, mis ilmaaegu õitseb ja lõhnab.

Lisaks, ka meisterlikkusel on erinevaid tasemeid. Näiteks *shite*'t, kes on küll osav ja kuulus, ent ei juurdle õie loomuse üle, võivad [paljud] ilmselt meistriks pidada, kuid tema õis ei kesta kaua. Teisalt, õie olemust mõistev meister säilitab õie ka [tehniliste] oskuste kahanedes. Kui õis on alles, on [näitleja esituses]

alati midagi huvitavat. Seega, mis tahes noor [näitleja] ei saa võitu *shite* üle, kelle tõeline õis püsib.

K: *Nō*'s on mõnel muidu viletsal *shite*'lgi oskusi, milles ta meistrist parem on. Kui tõeliselt suurepärase *shite* neid [järele] ei tee, siis kas sellepärast, et ta ei suuda? Või seepärast, et ta ei peaks [seda] tegema?

V: Igal alal on neid, kellele on mõni oskus looduse poolt kaasa antud. Ning on võimalik, et kunstiliselt heal tasemel [näitleja] just selle oskuse ni ei küüni. Ent see käib vaid mõõdukalt andeka [näitleja] kohta. Tõelisel meistril, kel on nii anne kui loovus, ei ole selliseid tahke, milleni ta ei küüni. Aga asi on selles, et *shite*'t, kes oleks nii tõeliselt andekas kui ka loov, ei leia isegi ühte kümne tuhande seast. Enamasti puudub neil loovus ja nad on enesega rahul.

Üldjuhul on isegi meistril nõrku kohti ning ka viletsal [näitlejal] on kindlasti mõni tugev külg. Keegi aga ei märka neid. Ka näitleja ise ei ole neist teadlik. Meister loodab oma kuulsusele ega hooma oskuste varjus enda nõrku kohti. Kehvapoolsel [näitlejal] ei ole juba olemuslikult loomevõimet ning kuna ta ei tea oma nõrku kohti, ei taju ta ka oma tugevaid külgi, nii vähe kui neid olla võiks. Seepärast peaksid nii hea kui ka halb [näitleja] teineteise arvamust küsima. Tõsi, andekas ja loov [näitleja] teab oma tugevaid ja nõrku kohti.

Ükskõik kui naeruväärne mõni *shite* ka on, kui tema [esituses] on häid kohti, tuleb meistrilgi nendest õppust võtta. See on parim moodus [arenguks]. Kui ta aga näeb [keskpärase näitleja esinemises] häid kohti, ent keeldub ninakalt endast halvemat [näitlejat] jäljendamast, siis on ta oma suhtumise lõksus ega taju, et tal endalgi on nõrgad kohad. Selline [näitleja] ei ole täiuslikkuse ni jõudnud. Samas, kui kehvapoolne [näitleja] paneb meistri juures tähele nõrku kohti, mõtleb omaette, et "Isegi meistril on vajaka jäämisi, mis siis veel minusugusest algajast rääkida! Minul peab neid siis ju veel rohkem olema", ja peab [oma nõrkusi] peljates teistega nõu, arendab oma loovust, pühendub kõigiti harjutamisele, siis teeb ta kindlasti kiire arengu. *Shite*, kes nii ei käitu ja mõtleb rahulolevalt "Mina selliseid apsakaids ei tee!", ei saa kunagi

oma tugevaid külgi tundma. Oma tugevaid külgi tundmata võib ta arvata, et ka tema nõrgad küljed on tugevad. Nii ei täiustu tema oskused ka aastate möödudes. Selline on viletsa [näitleja] loomus.

Järelikult, kui meistris juurdub eneserahulolu, käivad tema oskused alla. Mis siis veel rääkida rahulolust kehvapoolse [näitleja] puhul! Mõtle selle üle. Võta arvesse, et meister on eeskujuks kehvapoolsele [näitlejale] ning kehvapoolne omakorda eeskujuks andekale, kasuta oma loovust. Tasemel [näitlejal] on väga nutikas keskpärase [näitleja] tugevad küljed enda omadega seondada. Teise inimese nõrku kohti märgates saab nendest sinu eeskuju. Mis siis veel tugevatest kohtadest rääkida. Just seda ma mõtlesingi öeldes “Harjuta hoolega. Ära ole kangekaelne”.

K: Kuidas mõista erinevusi *nō* tasemetes⁴⁸?

V: Vilunud silma jaoks pole see raske. Ehkki tavaliselt eeldab [järgmisele] tasemele tõusmine aste-astmelt kuhjunud kogemusi, võib mõnikord üllataval kombel juba kümneaastane oma väljenduses näidata loomupärast kõrget taset. Paraku on ilma pideva harjutamiseta selline kaasasündinud tase kasutu. Tavaliselt omandatakse tase pikaajalise harjutamise teel. Kaasasündinud tase on väarikus. Suurejoonelisus⁴⁹ on midagi muud. Paljud inimesed arvavad, et väarikus ja suurejoonelisus on üks ja seesama. Suurejoonelisus on see, milles on kaalukust ja mõjukust. Teisisõnu, suurejoonelisus käib kõikide kunstide kohta. Mitte aga väarikus ja tase. Võtame näiteks kaasasündinud graatsia. See tähendab taset. Samas on näitlejaid, kellel puudub graatsia, kuid kelles on väarikust. See on graatsiata väarikus.

⁴⁸Tekstis jääb läbivalt silma, et Zeami on mures näitleja taseme (*kurai* 位), täpsemalt tema kunstiliste saavutuste taseme pärast. Üldpildis on tase pingsa harjutamise ja kogemuste tulem etenduses, kuid mõne näitleja kõrge tase on suuresti hoomamatu, eeldatavasti kaasasündinud element, mida vahel võib tajuda ka noore ja kogenematu näitleja puhul.

⁴⁹Väarikus (*take* 丈, 長) tähendab üldjoontes rafineeritud stiili, kuid sel näikse olevat ka mitu nüanssi, nagu tugev, üllas, hiilgav stiil. Zeami sõnutsi on see kaasasündinud ning erineb suurejoonelisusest. Suurejoonelisus (*kasa* 嵩) annab edasi mõjukust, kaalukust, samas ka majesteetlikkust. Zeami on need terminid sisse toonud vastandina tasemele, kuid ta on kohati oma seletustes vasturääkiv.

On veel midagi, millele algaja peaks mõtlema. Harjutamise ajal taseme poole püüdlemine on asjatu. Sel kombel ei jää mitte ainult tase saavutamata, vaid ka seni õpitud oskused hääbuvad. Kokkuvõttes on tase ja väärikus kaasasündinud ning kui neid pole, on nende omandamine peaaegu võimatu. Samas vahel, kui hoolega harjutada ning pühkida tolmu [oma puudustelt], võib tase iseenesest esile kerkida. Harjutamise all mõtlen ma laulu, tantsu, liikumise, *monomane* jt oskuste täiuslikku omandamist.

Olen vahel vaevanud pead, et kas äkki mitte graatsia tase pole kaasasündinud? Vahest on [hoopis] väärikuse kõrge tase aastatepikkuste kogemuste tulemus? Selle üle tuleb ikka ja jälle mõelda.

K: Mida tähendab tekstile vastav liikumine?

V: See on täpse harjutamise [küsimus]. See puudutab kõiksugu liigutusi *nō*'s. Nagu ka kehahoiakut ja žeste.

Peaksid laskma meel järgida teksti. Kui tekst ütleb, näiteks, "vaata", peab vaatama; kui [tekstis on] "osuta" või "tõmba tagasi", siis tuleb käsi kas välja sirutada või tagasi tõmmata; kui kõlab "kuula" või "kostab hääli", tuleb kuulata. Nõnda keha [tekstile vastavalt] liigutades muutub [su] liikumine loomulikuks. Esmalt liiguta keha; teiseks, liiguta käsi; kolmandaks, liiguta jalgu.⁵⁰ Võta liikumisel arvesse laulu meloodiat ja tundmust. Kirjasõnas on seda keeruline edasi anda. Seepärast tee nii, nagu harjutamise ajal ette näidatakse.

Kui oled sel moel tekstile vastavalt liigutusi hoolega harjutanud, peaksid laul ja liikumine ühte sulama. Lühidalt, laulu ja liikumise harmoonia [saavutanu] on tõeliselt kõrgel tasemel. Teisisõnu: meister. See on asja võti. Kuna laul ja liikumine nõuavad [näitleja] meeles erinevat toimimist, siis see, kes suudab need ühte sulatada, on ületamatu meister. Sellest sünnib tugev etendus.

Veel, paljud ajavad segamini tugeva ja nõrga. On kummaline, et mõned peavad õrnuse puudumist etenduses tugevuseks ja graatsia avaldumist nõrkuseks. Kahtlemata on näitlejaid, kelle

⁵⁰Võimalik, et Zeami mõtleb 1) kogu keha, 2) ülakeha ja 3) alakeha liigutamist.

vaatamisest ei väsi — nendes on tugevust. Näitlejas, kes tundub alati imeline, avaldub graatsia. Järelikult *shite*, kes tekstile vastavalt liigutuste harjutamisse süvenedes saavutab lõpuks laulu ja liikumise harmoonia ning jõuab tugevuse ja graatsia tasemele, on kindlasti meisterlik.

K: Arvustustes kasutatakse sageli sõna “närbuma”⁵¹. Mida see tähendab?

V: Seda on keeruline sõnadesse panna. Selle sarmi ei ole võimalik seletada. Samas, närbumise sarm on tõepoolest olemas. See on õiest sõltuv sarm. Põhjalikult selle üle juureldes ilmneb, et see ei ole saavutatav harjutamisega ega etendamisega. Kui õis on saavutatud, tunneb selle ära.

Kui nii, siis *shite*, kes ei ole veel kõiki rolle ära õppinud, kuid omab teatavat õit, peaks taipama närbumise olemust.

Järelikult peaks mainima, et närbumine on isegi õiest ülem. Ilma õieta ei ole närbumisel mingit mõtet. See oleks nätske⁵². Õie närbumine on aga kütkestav. Mida huvitavat võiks leiduda õiteta puu või taime närbumises? Kui juba õie saavutamine on keeruline, siis peab närbumise sarm olema veelgi kõvem pähkel. Seepärast on isegi kõnekujundite abil selle seletamine keerukas.

Muistne poeet on kirjutanud:

hōredas udus

hekililledes puhkav

hommikuniiskus

⁵¹*Shioretaru* (萎れたる), mida võiks mõista kui kurblikku ilu, seostub kahtlemata õiega ja selle närbumisega, longu vajumisega, osutades sellega laval tekitatud efekti püsitusel ning sellele, kuidas näitleja saaks seda püsitust ära kasutada. Tegemist on mõistega, millel on hääbumise ja hävimise hõngu, millega Zeami annab edasi 15. sajandi esteetika igatuslikkust, nukrameelsust.

⁵²Michitarō Shidehara ja Wilfrid Whitehouse (1941: 563) pakuvad, et see on “sünge”, “masendava” tähenduses.

*kes ta oli et öelda:
sügis on hilisõhtu.*⁵³

Teine luuletaja kirjutab:

*värvi muutmata
priiskavaist oma lehti
meie muutlikus
maailmas inimese
süda on ainuke lill.*⁵⁴

Oletan, et [närbumise] sarm võiks olla midagi sarnast. Siin on, mille üle mõtiskleda.

K: Siinsetest märkmetest ilmneb, et *nō*'s on ülioluline mõista õit, et see on põhitähtis. Samas on sellest raske aru saada. Kuidas ikkagi [õit] mõista?

V: Just selles sisaldubki meie kunsti saladus. Ütleme selle kohta ülioluline või salajane, [igal juhul] on see meie kunsti eesmärk.

Enamus sellest teadmisest on juba eakohase harjutamise ja *monomane* osas üksikasjalikult kirjas. Nooruse värskuse õis, kauni hääle õis, kehalise graatsia õis — need on õied, mida vaataja silm seletab, kuna aga need ilmnevad ajutistelt, siis pudenevad need ühel hetkel nii nagu päris õied. Kuna need on üürikesed, ei kesta nende kuulsus siin taeva all kaua. Vaid tõelise õie puhul on õitsemine ja närbumine [näitleja] meele valduses. Ja see on püsiv. Mida teha selle mõistmiseks? Sellest [kirjutan] hiljem suulistes juhistes.

[Sa] ei peaks selle pärast liialt muretsema. Kui oled alustanud seitsme aasta vanuselt harjutamist, omandanud erinevaid rolle, juurelnud nende üle sügavalt, jõudnud arusaamisele nende erinevustest, harjutanud hoolega ja olnud loov, siis oled suuteline mõistma õit, mis ei närbu. Meel, mis seda mõistab, on otsekui

⁵³Autor Fujiwara no Kiyosuke (1104–1177), tlk Rein Raud (vt *Süda...* 1992: 147).

⁵⁴Autor Ono no Komachi (u 850), tlk Rein Raud (vt *Süda...* 1992: 85).

seemneks õiele. Sestap, et mõista õit, peab esmalt seemnest aimu saama. Õis on meel, seeme on tehnika.

Vanaaja inimene⁵⁵ on kord öelnud:

*Meelte pinnases palju on seemneid
võrsub viimnegi neist kõikjale küündivas vihmas
äkitselt õie olemust taibates
valmib valgustumise vili iseenesest.*

Koolkonna põlistamise nimel ning austusest meie kunsti vastu olen meeles hoidnud ja üles tähendanud oma kadunud isa õpetuse olulisemad punktid. Ma ei hooli teiste teravatest sõnadest, vaid muretsen meie kunsti alalhoiu pärast. Kahtlemata ei ole see teistele koolkondadele teadmiseks, vaid ettekirjutiseks minu järglastele.

“Ülestähendusi õiest esitusstiilis” lõpp.

Õei seitsmenda aasta⁵⁶ neljanda kuu kolmeteistkümnnes päev.

Alla kirjutanud Saemon-dayū, madalam viies järk, alumine klass.⁵⁷

Hada no Motokiyo⁵⁸

(Järgneb)

⁵⁵Zeami tsiteerib hiina *chan*-munga Dàjiàn Huìnéng'i (638–713) luuletust, mis on avaldatud varajase *chan*-koolkonna tekstis “Kuuenda patriarhi lavasuutra”, kus keskseks tegelaseks Huìnéng. “Lavasuutra” on *chan*'is ja kogu hiina budismis üks austatuid tekste ning peaaegu võrdsustatud Buddha sõnu edasi andvate India suutratega.

⁵⁶S.t 1400. a, mil Zeami oli 38-aastane.

⁵⁷Siinkohal on ära toodud õukondlik auaste (*jūgo-ige* — omistati printsidele ja valitsusametnikele), mida ei määranud õukond, vaid Kōfukuji templi ülemmunk, nagu see oli *sarugaku* etendajate puhul tavaks.

⁵⁸Motokiyo on Zeami eesnimi, samas kui Hada määratleb teda kui Hada no Kōkatsu otsest järglast. Zeami nime ja nimevormide kohta vt Hare 2008: 470–471.

KRISTINA VIIN. Suhtlus Jumalaga (2021)

TELEOLOOGIA JA BIOLOOGIA

Toivo Maimets

PROBLEEM

Eelmise sajandi geneetik J. B. S. Haldane (1892–1964) on öelnud: “Teleoloogia on bioloogile nagu armuke: ilma temata elada ei saa, kuid ei taha ka, et neid avalikult koos nähtaks” (Hull 1973; Mayr 1974, 1976: 392). Mis on teleoloogia ja miks on tal selline vastuoluline kuulsus?

Teleoloogia on filosoofiline õpetus eesmärgipärasusest. Tutletatud on see nimetus kreekakeelsetest sõnadest τέλος (lõpp, siht) ja λογία (< *logos* — sõna, kõne, õpetus). Bioloogias peetakse silmas nii evolutsioonilise kohastumise kui ka üksikorganismi arengu eesmärgipärasust. *Telos* tähistab lõppesmärki või millegi funktsiooni, mis aitab seletada, mispärast mingi asi eksisteerib või miks talle eelnenud sündmused toimusid: nimelt selleks, et selle funktsiooni või ülesande täitmist saavutada.

Paljud tänapäeva bioloogid on teleoloogilise mõtteviisi rõhutatult tagasi lükanud. Ehedaks näiteks — ja eeskujuks — on siin Nobeli auhinna (1965) laureaadi, ühe nüüdisaegse molekulaarbioloogia rajaja Jacques Monod’ sõnad: “Abi otsimine teleoloogilistest seletustest ei tulene mitte bioloogide täpsetest teadmistest või kindlatest vaatlustulemustest, vaid ainult praegusaja teadmiste puudulikkusest” (Monod 1971: 28–29). Seega, iga uus füüsikaline või keemiline seletus bioloogilistele protsessidele viib meid lähemale tõele ja sunnib üha rohkem taanduma teleoloogilisi argumente. See mõtteviis kajastab üsna selgelt Francis Baconi (1561–1626) tõdemust: “Lõpp-põhjused tulenevad pigem inimese kui universumi loomusest ja on [...] imestusväärset viisil filosoofiat moonutanud” (Bacon 1994: 59).

Ka suur osa evolutsioonibiolooge on väljendanud vastuseisu teleoloogiliste seletuste kasutamisele (Ghiselin 1974; Mayr 1974). Tõsi, nagu osutab Francisco J. Ayala (1999), tuginevad paljud neist oma teostes ise teleoloogilistele seletustele, võttes abiks mõne uue termini (näiteks “teleonoomia”) või probleemi lihtsalt eirates.

Samas leidub igas bioloogia harus keelekasutust, mis justkui ei eitakski eesmärgipärasust. Üksikorganism tundub kogu elu kasutavat mitmesuguseid strateegiaid teatud eesmärkide saavutamiseks. Mõelge kas või tuntud väljenditele “isekas geen” ja “ellujäämismasinad”. Sellised väljendid kirjeldavad organismide käitumist, mis justnagu sisaldaks endas mingit eesmärki. Alex Rosenberg ja Daniel W. McShea (2012: 13) leiavad, et tegelikult on kogu bioloogia sõnavara teleoloogiline.

Kui küsime, miks on inimesel süda, on tavaline vastus “selleks, et verd pumbata”. Enamasti küsime miks-küsimusi siis, kui tahame mingi nähtuse olemasolu seletada, teisisõnu, leida tema olemasolu põhjuse (see näide on artiklist Kampourakis 2020). Kas aga see vastus ikka seletab ära põhjuse, miks on inimestel süda? Ühest küljest, tõepoolest — süda ju pumpab verd. Teisalt, kas süda siis tekkis evolutsioonis või ka indiviidi arengus *selleks*, et rahuldada organismi vajadust säärase pumba järele?

Eelmises lõigus toodud näites kohtasime kolme liiki põhjusti, mida eelmise sajandi loodusteadusliku mõtte suurkuju Ernst Mayr on esile toonud: algpõhjused (*ultimate causes*), lähipõhjused (*proximate causes*) ja lõpp-põhjused (*final causes*; Mayr 1961; Ayala 1999; Ariew 2003).

Algpõhjused peituvad kauges ajaloos ning on seotud liigi evolutsioonilise tekke ja arenguga. Südame olemasolu algpõhjuse võiks sõnastada järgmiselt: “Süda on olemas sellepärast, et see elund andis organismile evolutsioonilise eelise, mistõttu looduseliku valiku tulemusena sai süda meie eellaste seas laialt levinuks.” Seega, oluline on siin selektiivne eelis.

Lähipõhjused on peidus lähemas minevikus ja puudutavad üksikorganismide arengut alates viljastatud munarakust. Lähipõhjus, miks on inimesel süda, oleks niisiis selline: “Süda on olemas

sellepärast, et rakud selles tekkiva organismi kehapiirkonnas diferentseerusid südamelihase rakkudeks.” Seega, meil on süda tänu rakulistele ja koelistele arenguprotsessidele, mis viisid selle elundi tekkeni.

Mõlemat liiki põhjused, nii alg- kui ka lähipõhjused, “vaatavad tahapoole” ja viitavad juba toimunud (evolutsioonilistele ja arengulistele) protsessidele.

On aga veel kolmas liik põhjusi, *lõpp-põhjused*, mis vaatavad hoopis “ettepoole” ja puudutavad seda funktsiooni või ülesannet, mida tekkiv elund hakkab organismis täitma. Just lõpp-põhjusest lähtudes on igati sobiv anda küsimusele “miks on meil süda?” vastus “selleks, et verd pumbata”.

On lihtne näha, et lõpp-põhjus on oma olemuselt teleoloogiline: südame eksisteerimise põhjuseks on otstarve, mida ta *tulevikus* täitma peab hakkama. Selliseid seletusi on kõikjal meie ümber: lindudel on tiivad, et nad saaksid lennata; SARS-Cov-2-l on piigivalk Sp1 sellepärast, et ta saaks raku retseptorile kinnituda ja niiviisi rakke nakatada; hulkrakse organismi rakud jagunevad ainult siis, kui organism vajab uusi rakke.

Bioloogi jaoks on probleem selles, et eesmärgipärase arengu eeldusena peab kusagil olema selle eesmärgi representatsioon, enne kui selleni jõutakse. Kus asub see eesmärgi poole liigutav jõud? Üks võimalus on, et areneva organismi enda sees — jõud, mis on “algusest peale” kuidagiviisi programmeeritud ja suunab organismi arengut. Teine võimalus, et väljaspool — väline suunav “looja”. Mõlema seletusega on probleeme. Ernst Mayr on välja toonud neli põhjust, miks on teleoloogilised seletused bioloogias ebamugavad ja miks ei ole nendega seetõttu mõtet tegelda (Mayr 1988a) — ning Colin Allen ja Marc Bekoff (1995) on lisanud viiendagi.

1. Need seletused on vitalistlikud, s.t eeldavad mingit “elujõudu” (*vis vitalis*, *Bildungstrieb* vms).

2. Nad nõuavad tagantjärele põhjendamist (eesmärgile suunatud seletustes kasutatakse tulevikunähtusi praeguste omaduste selgitamiseks).

3. Nad ei sobi kokku mehhanistlike seletustega (just kahe eelmise punkti tõttu).
4. Nad on mentalistlikud (omistavad tihti tegevuse mingile vaimule, mida tegelikult pole olemas).
5. Nad ei ole empiiriliselt kontrollitavad.

Ayala (1999) arutleb küsimuse üle, kuidas ikkagi selgelt eristada eesmärgile suunatud süsteeme neist, mis seda ei ole. Ta soovib vahetegemisel lähtuda kasulikkuseprintsibist. Seda printsiipi saab rakendada niihästi *looduslikele* kui ka *kunstlikele* teleoloogilistele süsteemidele. Kasulikkus elusolendile määratletakse ellujäämis- ja paljunemisedukuse kaudu. Süsteemi omadus on *looduslikult* teleoloogiline siis, kui see omadus on kasulik süsteemile, milles ta esineb, ning kui selline kasulikkus seletab omaduse esinemist süsteemis. Silmad, lõpused ja homöostaatilised süsteemid on omadused, mis on kasulikud organismidele, kellel need esinevad. *Kunstliku* (välise) teleoloogia puhul on aga kasulikkus defineeritud objekti või süsteemi looja kaudu. Inimese loodud asjad ja masinad on väliselt teleoloogilised siis, kui nad on kavandatud täitma mingit eesmärki, mis seletab ära selle objekti olemasolu ja omadused. Kui see kriteerium on täitmata, ei ole süsteem teleoloogiline. “Näiteks keemilised lahused, elastsed kehad ja seisev pendel ei ole teleoloogilised süsteemid,” ütleb Ayala. “Nuga, auto ja termostaat aga on.”

Samas rõhutab Ayala, viidates kuulsale Stephen J. Gouldi ja Richard C. Lewontini artiklile (1979), et kaugeltki mitte kõik fenotüüpsed tunnused ei ole kohastumuslikud, s.t loodusliku valiku tekitatud, ning tuleb teha vahet, millist funktsiooni see praegu täidab ja mis oli selle väljaarenemise tegelik põhjus. Näiteks: kas nina on tekkinud seepärast, et sellele on hea prille toetada? Teleoloogilistel seletustel on evolutsioonibioloogias väga suur heuristiline väärtus, aga tihti on neid raske empiiriliselt tõestada. Kui asjakohast empiirilist kontrolli pole võimalik teha, tuleks teleoloogilisi seletusi kasutada äärmiselt vaoshoitult, leiab Ayala.

Muidugi on võimalik ka nentida, et need *justkui* teleoloogilised seletused bioloogias on lihtsalt metafoorid, mida teadlased ikka kasutavad, sest neil on heuristiline väärtus: nad juhivad uute-

le mõttekäikudele ja hüpoteesidele (Ruse 2016). Tundub siiski, et paljude teadlaste arvates ei ole see seletus piisav.

ALGUS ON ANTIIK-KREEKAS

Ehkki mõiste “teleoloogia” võeti kasutusele alles 18. sajandil (se-da tegi Christian Wolff 1728. aastal; vt Wolff 1732), alusta-takse teleoloogia ajaloo kirjeldamist tavaliselt ikkagi Antiik-Kreekast, eelkõige Platonist (428/427–348/347 eKr) ja Aristotelesest (384–322 eKr). Põhjuseks on nende mõtted elusolendi-te arengu (lõpp)eesmärkidest, millest kõnelevad nii Platoni *Ti-maios* (kõige aluseks on jumalik looja ehk demiurg) kui ka Aristotelese *Füüsika* (arutelu lõpp-põhjuste üle). Nende seisuko-had neis küsimustes — nagu paljudes muudeski — on üsna eri-nevad (Lennox 1992; Johnson 2005): Platoni teleoloogia on ant-ropotsentriline ja kreatsioonistlik, Aristotelese oma naturalistlik ja funktsionaalne.¹

Platoni järgi on universum loogiline, elav üksus, millel on kõi-gi muutuste algpõhjuseks olev hing (vt Kampourakis 2020). See hing juhib kõike toimuvat lõpp-põhjuste kaudu, seega juhib ta ka kõikvõimalikke juhuslikke sündmusi. Kogu universumi loomise lõpp-põhjuseks oli demiurgi hinge ülekandumine tema loodus-se, mis sündis tänu korra kehtestamisele korratuse üle. Demiur-gi loomingule kehtivad siiski ka teatud piirangud, näiteks need, mis tulenevad materia omadustest. Seega on Platoni järgi kahte tüüpi põhjust — jumalikud ehk lõpp-põhjused ja mehhanistlikud põhjused —, mis on teineteisest üsna sõltumatud. Universum on demiurgi ratsionaalse ja eesmärgipärase tegevuse tulemus, milles irratsionaalsed mehhanistlikud asjaolud on alla surutud. Seega on maailm “mittenaturaalne”: ta ei ole looduslike protsesside tule-mus, vaid targa käsitöölise looming (Lennox 2001: 281). Lõpp-põhjused “töötavad intelligentselt, et luua seda, mis on hea ja soo-vitud” (Platon 1997: 46.e.57).

Aristotelese meelest on teleoloogia, mis suunab elusolendi-te käitumist, organismidele omane sisemiselt, mitte pärit väl-

¹Vt ka <https://plato.stanford.edu/entries/teleology-biology>.

jastpoolt. Tammetõru sisemine *telos* on areneda suureks tamme-puuks (Aristoteles 1989: 1050a9-17). Aristoteles lähtus looduse mõistmisel vaatlustest. Ta täheldas, et tibu arengul munast ei ole vorm kohe valmis, vaid selle teke toimub järk-järgult, uute struktuuride moodustumise käigus. Üldisemalt öeldes: suguliselt paljunevad loomad alustavad isa ja ema vedelikust (“seemnust”), mis saavad kokku. Sel hetkel tekivad piisavad põhjused arenguks. Siis moodustub aja jooksul mittevormitud ainest vormitud aine. Naise “seeme” (menstruaalveri) on see, millest tekitatakse, mehe seeme aga see, mis tekitab. Niisiis on tekitavad jõud (põhjused) isa ja ema ning iga organism alustab vormi loomist uuesti. Arengu põhjused on seega organismide sees, kombineeritud vedelikes, mitte kusagil väljaspool. Ainsad välistegurid on “seemnused”: kui need on kombineerunud, toimivad edasi ainult sisemised arengupõhjused.

Aristotelese arvates on looduses nelja tüüpi põhjusti, mis vastavad küsimusele “miks?”, ja teadmiseni viib kõigi nende mõistmine (Aristoteles 1996: B, 2. ptk; kaldkirjas toodud näited pärinevad Victoria Alexanderilt (2011: 18)):

- Materiaalsed põhjused (*causae materiales*): “millest on asjad tehtud?” (näiteks puit või tellised maja ehitamiseks). Need põhjused seletavad, kuidas määravad materiaalsed füüsilised omadused selle, millega on tegu ning kuidas see asi suhestub teiste asjadega. *Näiteks plastkuul vee-reb teistmoodi kui teraskuul, sest nende tihedus ja kaal on erinevad.*

- Vormilised põhjused (*causae formales*): “mille järgi asi tekib?” (näiteks arhitekti tehtud ehitusprojekt). Need põhjused vastavad ka küsimusele “mis asi see on?” ja kirjeldavad, kuidas kavand, projekt või loodusseadused määravad selle, mis on võimalik. Mõni vorm on füüsiliselt võimatu, teised aga väga tõenäolised. *Kogenud piljardimängija teab, et teatud plaan — liigutused ja löögid — viib teatud tagajärgedeni.*

- Toimivad põhjused (*causae efficientes*): tegelik muutuse allikas (maja ehitajad). Toimivad põhjused selgitavad,

kes või mis seda tegi, ning kirjeldavad, kuidas tegutsev agent (inimene, loom, veerev piljardikuul) määrab, mis juhtuma hakkab. *Piljardimängija, kii ja teise kuuli põrge on need toimivad põhjused, miks seisev piljardikuul liikuma hakkab.*

• Eesmärgist määratud ehk lõpp-põhjused (*causae finales*): “mis on muutuse eesmärk?” (maja ja tema funktsioon kodu ning varjupaigana). Lõpp-põhjused selgitavad, milleks midagi tehti ja kuidas lõppeesmärk või asja funktsioon määrab, mis juhtub ja miks juhtub. *Piljardikuuli löödi nii selleks, et piljardimängija võidaks.* Just see oli eesmärk ehk *telos*.

Peab tunnistama, et vormilistel ja lõpp-põhjustel ei ole esmapilgul lihtne vahet teha, seda enam, et tänapäeva loodusteadus nende üle palju pead ei murra. Victoria N. Alexander (2011: 19) ütleb, et vormiline põhjus on see, mis loob organisatsiooni, panes süsteemi osad tööle harmoonilise tervikuna. Ainult siis, kui tervik läheb kaugemale üksnes iseenese loomisest ja alleshoidmisest ning kohaneb või suhestub millegagi endast *väljaspool*, on see teleoloogiline ja ajendatud ka lõpp-põhjusest. Ja muidugi on oluline rõhutada — nagu teeb Aristoteles —, et kõik eesmärgile suunatud nähtused hõlmavad peale vormiliste ja lõpp-põhjuste ka materiaalseid ja toimivaid põhjusi.

Teoses *Hingest* ütleb Aristoteles, et indiviidil on ka “vaim”, mis on algusest saadik olemas ning tekib mehe ja naise seemnete kombineerumisel. See “vaim” juhibki kogu epigeneetilist arenguprotsessi. Tegu ei ole kindlasti kristliku “vaimuga”, mis tuleb väljastpoolt, vaid aristotelliku sisemise “vaimuga”, mis koosneb kolmest osast:

1. Vegetatiivne (kõigil organismidel).
2. Lokomotoorne (liikuvatel organismidel — loomadel).
3. Ratsionaalne (mõtlevatel loomadel — inimesel).

Surnud ja elusa organismi erinevus seisneb “vaimu” tegevusvõimes. “Vaimu” tegevus on teleoloogiline ja see töötab järkjärgult, epigeneetiliselt. “Epigeneetiline” tähendab siinkohal vastandit “preformistlikule” (vt Maimets 2005). Kuna Aristotelese

arvates olid liigid *scala naturae*'le hierarhiliselt asetatuna püsivad ja igavesed, s.t ei olnud võimelised muutuma, siis oli just epigenees see mehhanism, mis võimaldas organismidel keskkonna muutustega teatud määral kohaneda.

Aristotelese järgi on kõigi põhjuste seas just lõpp-põhjused need, mis teenivad elusorganismi eesmärki. Teisisõnu, mingi elundi või omaduse olemasolu lõpp-põhjuseks on tema kasulikkus organismile, mille osa ta on. Erinevalt Platonist, kes uskus eesmärgipärast loomingut, oli Aristoteles seisukohal, et organismidel tekivad mingid omadused (tunnused) lihtsalt seetõttu, et need on mingil moel funktsionaalselt kasulikud. Samas on lõpp-põhjused seletuslikud printsiibid, mitte mingil juhul aktiivsed toimijad. Nad ei ole kunagi *causae efficiens*. Samuti ei ole lõppeesmärgid looduses teadlikult kellegi kavandatud; arukat loojat ei ole. Looduse teleoloogia on objektiivne ja empiirilisel jälgitav ning alati immanentne — organismile seesmiselt omane, selle loomusest tulenev. Mis tahes protsessi või struktuuri lõppeesmärk on vajalik sellele, kelle osaks ta on. Tammetõru võib olla oravale maitsevaks toidupalaks, ent tema loomulik eesmärk, *telos*, on areneda tammepuuks. Kõik muu, mis tammetõruga võib juhtuda, on juhuslik ega ole teleoloogiliselt seletatav.

Aristotelese ideid arendas edasi Aquino Thomas (1225–1274), kes liitis nii organismide teleoloogiaga kui ka looduse kui tervikuga kõikvõimsa looja kavatsuslikud eesmärgid (vt ka Alexander 2011: 116–117). Aristotelese *telos* oli võimaluste kogum, mis viib elusaine iseorganiseerumiseni: need on printsiibid, mis suunavad ja piiravad arenguvõimalusi, hoiavad korda ja tasakaalustavad proportsioone. Kindlasti ei olnud tegu spirituaalse ega üleloomuliku jõuga. Aquino Thomas tõlgendas Aristotelese loomuliku, mittementaalse teleoloogia ümber mentaalseks ja kristlikuks Jumala tööriistaks (Ayala 1999; Alexander 2011: 116). Ja muidugi kutsus see hiljem esile Francis Baconi (1561–1626), René Descartes'i (1596–1650) ja Spinoza (1632–1677) reaktsiooni, mis laienes kõikvõimsa looja kritiseerimiselt kogu teleoloogia kritiseerimisele ning selle välis- tamisele tõsiste teaduslike argumentide seast.

Nii Francisco J. Ayala (1999: 30) kui ka Armand Marie Le-roi (2015: 91–92) on juhtinud tähelepanu sellele, et Aristotelese sõna *aitia* (αἰτία) oleks õigem tõlkida “põhjuse” asemel pigem “seletuseks”. Tänapäeva teadus, väidab Ayala, peab päris põhjuseks ainult ühte Aristotelese omadest — toimivat põhjust — ning vaid see on nüüdisaja teaduse mõistes kausaalne. *Aition*, mille Cicero tõlkis ladina keelde kui *causa*, on aga seletuse alus ehk muu hulgas vastus küsimustele “mis see on?” (vormiline), “millest see tehtud on?” (materიაalne) ja “milleks see vajalik on?” (lõpp-põhjus). Stuart Kauffman on seda väljendanud nii:

Newton matematiseeris Aristotelese toimiva põhjuse. [...] Koos sellele järgneva klassikalise füüsika edulooga kadusid teadusest Aristotelese ülejäänud põhjused (Kauffman 2016: 15).

Siinkohal tahaksin pigem nõustuda Alexanderi (2011: 18) ja teistega, kes leiavad, et nüüdisaegne teadus tegeleb pigem kahe Aristotelese põhjuse või seletusega: niihästi toimiva kui ka materiaalsega. Vastus küsimusele “mis on selle nähtuse mehhanism?” käsitleb ilmselt nii materjale ehk aineid, millega tegemist, kui ka seda, milliste agentide või jõudude tegevuse tagajärjel tulemuseni jõutakse. Samas rõhutavad nii Kauffman kui Alexander ühtmoodi põhjendatult, et vormilised ja lõpp-põhjused või seletused on nüüdisaja loodusteaduse tähelepanu alt teenimatult välja jäänud.

Seega saab teleoloogilisi seletusi tuletada kahte tüüpi alustelt. Üks neist eeldab eesmärgipärast loojat: mingi tunnus on olemas, sest see loodi teadlikult millegi jaoks. Teine võimalus on lähtuda funktsionaalsusest: tunnus on olemas, sest ta täidab mingit funktsiooni, mis on kasulik tervele organismile (Kampourakis 2020; sellest tuleb edaspidi veel juttu).

On väga oluline rõhutada, et Aristotelese eelduse järgi olid liigid püsivad, asudes oma kohal *scala naturae* süsteemis, ja muutusid vaid minimaalselt vastusena keskkonnamõjudele. Seetõttu ei saanudki tema huviobjektiks olla palju laiemad teleoloogilised küsimused, mis tekkisid seoses evolutsioonibioloogiaga.

BIOLOOGIA TEKIB ISESEISVA TEADUSENA

Kui bioloogia iseseisva teadusena sündis, põhiliselt 18.–19. sajandi Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal, oli elusolendite eesmärgipärasus enesestmõistetav ning bioloogia ülesanne oli põimida mehhanistlikud seletused teleoloogilise raamistikuga. Naturaalteoloogia eeldas Jumala olemasolu ning (otstarbekohased) funktsioonid looduses kinnitasid Jumala olemasolu. Nii oli näiteks tüüpilise Inglise pastor-naturalisti meelest looduse uurimine tema vaimulikutöö kohustuslik osa, mille eesmärk oli “ilustreerida Jumala hiilgust, mõistes paremini tema loodut looduses” (Armstrong 2000: 46). Õige pea hakkas see kõik muutuma.

18. sajandit tunneme valgustusajastuna. Selle liikumise kesksete kujude hulka kuulusid teiste seas Isaac Newton (1643–1727) ja Immanuel Kant (1724–1804). Märkimisväärselt vähenes religiooni ja kiriku roll ühiskonnas ning oluliseks muutusid mõtlemine, demokraatia, inimõigused ja teadus. Loodusteaduses tekkisid uued mikroskoopia meetodid ning suurenes huvi loodusloo ja -vaatluste vastu. Juba Francis Baconist tekkinud arusaam elusorganismist kui masina analoogist süvenes ja laienes.

Aristotelese vaimus otsiti arengubioloogias vormi järkjärgulist teket “mittevormist”. Aristotelese õpetus vajas aga ka sisevaimu “vaimu” ja “hinge”, mis viis selle aja epigeneetikud vitalismini. Tuli oletada, et on olemas mingi jõud, mis põhjustab indiviidi vormi tekke. Kant nimetab seda Johann Friedrich Blumenbachi (1752–1840) eeskujul *Bildungstrieb*’iks ehk vormitungiks ja Karl Ernst von Baer (1792–1876) *Gestaltungskraft*’iks ehk loovaks jõuks.

Materialistid nägid siin aga probleemi: kuidas saab mingi jõud, mis tekitab vormi, olla mittemateriaalne? Materialistidest metafüüsikud lähtusid eeldusest, et ainuke olemasolev materiaalne on liikumises olev materiaalne, ent sel juhul ei saa seletada järkjärgulist vormi teket “mittevormist”. Järelikult on vorm alati juba enne olemas, ning see viis preformismini (vt Maimets 2005). Iris Fry (2000: 26) on juhtinud tähelepanu sellele, et 18. sajandil sai

materialist olla hea kristlane — aga seda pidi korralik teadusemees ju olema — vaid siis, kui ta oli preformist.

Kogu 18. sajandi vältel käis vaidlus niisiis kahe poole vahel. Ühel pool olid metafüüsilised materialistid, kes pidid olema preformistid, ja teisel pool epistemoloogilised epigeneetikud, kes nägid järkjärgulist arengut ja said seetõttu vitalistideks.

Ehkki ka tänapäeval peavad paljud teadlased teleoloogilist lähenemisviisi vitalistlikuks (ja mehhanitsismi vastandiks), ei olnud 19. sajandi põhiliseks teadusküsimuseks siiski enam vitalism, vaid põhjuslikkus. Teisisõnu, põhjuslikud seosed orgaanilise vormi ja funktsiooni vahel ehk küsimus: mis tekitab (elusolendi) vormi (kuju, tunnused, omadused)? Kus on “kirjas” organismi vorm? Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829) ja Gottfried Reinhold Treviranus (1776–1837), kes mõiste “bioloogia” 1802. aastal esimesena kasutusele võtsid, loetlesid selle uue distsipliini uurimisobjektidena just nimelt “mitmesuguseid elu vorme ja nähtusi, nende olemasolu tingimusi ja seaduspärasusi ning neid määravaid põhjusi” (Treviranus 1802–1822: I, 4, tsit. Lenoir 1982: 1). Selleks ajaks ei olnud teleoloogiline käsitlusviis enam ilmtingimata seotud ka religiooniga, ehk küll paljud teleoloogia tugevad toetajad olid religioossed mehed.

Peale selle tuli koos Lamarcki ja Treviranusega (samuti Erasmus Darwini (1731–1802) ja Robert Chambersiga (1802–1871)) ning muidugi jõuliselt koos Charles Darwiniga (1809–1882) mängu *evolutsioon*. Enam ei puudutanud muutumise küsimused ainult üksikorganismi arengut (nagu Aristotelesel või Platonil, kelle silmis liigid olid valmis ja püsivad), vaid ka liikide ja kõrgemate taksonite teket, muundumist ja kadumist. Põhjuslikkus omakorda oli tihedalt seotud preformismi ja epigeneesi vastandumisega, mis ka tänapäevaks pole lõplikku lahendust leidnud (vt Maimets 2005). Need teemad olid aluseks 19. sajandil teravalt päevakorda kerkinud evolutsioonibioloogia mõistmisele ühel või teisel viisil.

Põhjuslikkuse analüüs selle uusaegses vormis lähtub nii või teisiti Immanuel Kantist, kes uuris põhjuslikke seoseid nii anorgaanilises maailmas kui ka eluslooduses ja jõudis järeldusele, et

loodusteadused peavad ühendama kaks printsiipi, teleoloogia ja mehhanitsismi. Ent tuleb aru saada, et Kant ei räägi mitte sellest antropomorfses teleoloogiast, mis sisaldab universumi plaanipärast loomist ja mille vastu seisis hiljem Darwin, võideldes Willam Paley ja Samuel Wilberforce'i religioossete seisukohtadega (vt Lenoir 1982: 4; Ghiselin 1969: 137). Kanti seisukoht põhines mehhanistliku põhjuslikkuse kriitilisel analüüsil ja arusaamal, et ainuüksi mehhanistlikud põhjendused ei suuda seletada kõike eluslooduses toimuvat. Kanti seisukohad on siin võrreldavad Aristotelese omadega: teleoloogiline printsiip iseenesest ei eelda teadlikku agenti, kes seda kavandab:

Nõnda tuleb looduse säärases produktis iga osa, nii nagu see ainult kõigi ülejäänute kaudu olemas on, ka teiste pärast ja terviku nimel eksisteerivana, s.t tööriistana (organina) mõista [---]; ja ainult siis ja seepärast saab üht säärast produkti kui *organiseeritud* ja *end ise organiseerivat* olendit nimetada looduse eesmärgiks (Kant 2016: 203).

Ei ole keeruline näha siin otsest sidet ka Jüri Engelbrechti ja tema kolleegide komplekssüsteemide analüüsiga: sellise süsteemi kui terviku käitumine erineb kvalitatiivselt tema osade käitumisest ning need osad mõjutavad üksteist vastastikku mittelineaarselt (vt viimati näiteks Engelbrecht 2020).

Seega, oluline on teha vahet *religioossetel* väidetest põhineval teleoloogial ja rangelt *teaduslikel argumentidel* põhineval teleoloogial. Just viimane pärineb Kanti bioloogiafilosoofiast ja erineb tunduvalt Saksa natuurfilosoofia traditsioonist, sellele isegi vastandudes (Lenoir 1982: 6). 20. sajandi teleoloogia kriitika põhineb suuresti just Saksa natuurfilosoofiast pärineva teleoloogia kummutamisel võrdlemisi lihtsate antireligioossete argumentidega. Kanti ja tema järglaste teleoloogia ei ole kummutatav ainuüksi argumendiga, et kuna loojat ei ole (pole teaduslikke tõendeid tema olemasolu kohta), siis ei ole ka kedagi, kes oleks bioloogilistele objektidele arengusuuna või eesmärgi andnud, ning seetõttu pole olemas ka selliseid eesmärke.

Kanti ideedest kantuna kujunes välja bioloogia teleo-mehhanistlik käsitus, mida kandsid sellised suurkujud nagu Johann

Friedrich Blumenbach ja Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) ning mille keskseks esindajaks kujunes Karl Ernst von Baer. Hilisem filosoofiate kokkupõrge ei toimunud aga mitte materialistide ja vitalistide vahel, vaid teleo-mehhanitsistide ja reduktSIONISTIDE vahel. See lõppes küll — vähemalt mõneks ajaks — reduktSIONISTIDE võiduga. Samas süvenes läbi kogu 20. sajandi arusaam, et elusorganismide funktsioonid ei ole kuidagi taandatavad nende osade funktsioonidele ning elusorganism ei ole vaid Baconi masin. Veelgi enam, bioloogia ei ole kuidagi taandatav füüsikale, vähemalt mitte sellisele füüsikale, nagu me seda tänapäeval tunneme.

DARWIN JA BAER

Charles Darwini suhtumine teleoloogiasse ei olnud ühene. Michael Heads (2009) on täheldanud, et *Liikide tekke* esimestes väljaannetes oli Darwin teleoloogilistel seisukohtadel, hiljem see aga muutus. Tema varasemate vaadete teleoloogiat on täheldanud ka Mayr (2017: 553). Darwini tollased seisukohad lähtusid kahest kreatsioonistlikust põhimõttest: organismide algne keskne päritolu ja teleoloogia (panselektSIONISM). Uued liigid liiguvad oma algsest asukohast maailma laiali just nagu individidki, tehes endale ruumi ja konkureerides teistega. Selleks tekivad eluks kasulikud kohastumused, nagu käed, silmad jm. Silmade tekke põhjus on ilmselge: nad on tekkinud selleks, et näha. See on nende olemasolu põhjus. Just see — silmade olemasolu põhjendamine asjaoluga, et nad annavad võimaluse näha — tähendab tagajärje (lõppeesmärgi, *telos*'e) kasutamist põhjuse seletamisel. Heads leiab muide, et just neist seisukohtadest lähtus hiljem sünteetiline evolutsiooniteooria, mis kirjeldab looduslike vormide evolutsiooni (üha parema ülesehituse kaudu) ning evolutsiooni ajas ja ruumis (ajalise ja ruumilise leviku kaudu). See on ka praegune levinuim vaade evolutsioonile (Heads 2009).

James G. Lennox (1993) tõdeb, et Darwini loodusliku valiku seletused on olemuslikult teleoloogilised selles mõttes, et mingi tunnuse väärtuslikkus (Darwin kasutab põhiliselt mõistet “eelis”) seletab tema esilekerkimist või olemasolu populatsioonis. See aga

ei olnud teleoloogia, mis oleks lähtunud loojast või ka *vis vitalis*’est. Samas kasutab Darwin palju väljendit *final cause* (lõpp-põhjus). *Final cause* on tema järgi see, milleks mingi kohastumus olemas on. Nii leiab Lennox, et loodusliku valiku teooria võimaldab koduloomade aretuse teleoloogia üle kanda elusloodusele, ilma et tekiks vajadust teadliku looja järele (Lennox 1993).

Loojast loobumine ei tähenda veel, et tuleks loobuda ka teleoloogiast (lõpp-põhjusest). Just seda peab näiteks Darwini kaas- aegne Thomas H. Huxley Darwini suurimaks teeneks: “Tõenäoliselt Darwini suurim teene bioloogia filosoofia ees oli teleoloogia ja morfoloogia lepitamine ning mõlemale seletuse andmine. [...] On olemas laiem teleoloogia, mida evolutsiooniõpetus mitte ainult ei puuduta, vaid mis tegelikult põhinebki evolutsiooni fundamentaalsel teesil” (Huxley 1873: 272). Või nagu ütleb Ayala: Darwin lahendas probleemi, kuidas seletada kavandatut (nagu näiteks silm) ilma kavandajata (Ayala 1999). Looduslik valik on küll looja, kuid mitte teadlik (arukas) looja.

Hiljem arendas Darwin välja pigem mitteteleoloogilise sünteesi, mis ühendas loodusliku valiku nn kasvuseadustega — fülogeneetiliste ja morfogeneetiliste suundumuste ja trendidega, mis opereerivad loodusliku valiku abita. Looduslik valik ei ole enam esmane käivitav jõud, vaid kasvuseaduste toime tulemus. Oma varasematele töödele tagasi vaadates ütleb ta, et probleemiks oli eeldus,

nagu oleks igal ehituse üksikasjal — kui jätta kõrvale rudimentid — mingi eriline, teinekord ka märkamata jäänud otstarve. Igaüks, kelle meeles selline eeldus mölgub, laiendab loodusliku valiku toimet, kas minevikus või ka praegu, loomulikult liiga kaugele (Darwin 2015: 82).

Karl Ernst von Baer oli oma elu lõpuaastatel üks jõulisemaid Darwini kriitikuid. Darwini *Liikide tekkimine* ilmus 1859. aastal, kolm aastat hiljem läks Baer Peterburi Teaduste Akadeemiast pensionile ja sai oma surma-aastaks valmis teose *Darwini õpetusest* (Über Darwins Lehre; esmatrükk Peterburis 1876; siin tsiteerin teist, 1886. a trükki). See sisaldab Darwini kriitikat teaduslikel, moraalsel ja filosoofilistel alustel. Üks tema etteheiteid

Darwinile on, et see loobub teleoloogilistest seletustest ajal, mil väga paljud teadmised loodusest on puudulikud. Baeri sõnul on väga tõenäoline, et kauges minevikus “valitsesid Maa peal palju tugevamad kujundavad jõud kui need, mida me praegu tunneme” (tsit. Oppenheimer 1967: 231–232). Samasse ritta kuulub Baeri etteheide, et Darwin tegi andestamatu vea, kui püüdis seletada orgaanilist evolutsiooni ajal, mil teadus ei olnud veel suuteline seletama elu teket, organismide kujunemise ja muutumise algpunkti (vt Vucinich 1989: 95). Ilmselt on siin vihje ka Immanuel Kantile, kes oma *Otsustusvõime kriitikas* nendib, et kunagi ei saa olema rohulible-Newtonit, kes vaid mehaaniliste printsiipide najal seletaks ära rohulible tekkimise, ning just seetõttu on vaja orgaanilise maailma arengu mõistmiseks teleoloogiaprintsiipi (Kant 1790).

Baer kirjutab muu hulgas (tsit. Stölzle 1992: 463, 465):

Kas on õige väita, [...] et looduses toimivad ainult sihita vajadused? Päris kindlasti ei saa midagi juhtuda ilma piisava põhjusteta, loodusjõud üksi, eesmärgi poole suunamata, ei saa tekitada midagi korrapärast, isegi mitte matemaatiliselt kindlat vormi, rääkimata konstrueeritud organismist; nad ainult hävitavad. [...]

Mul on võimatu selgitada sihipärasust arengukäigus; võibolla käib selle selgitamine meile üldse üle jõu, aga selle olemasolu tuleb tunnistada.

Ja teisel:

minu eesmärk on kaitsta teleoloogiat, [...] [sest] loodusjõud peavad olema kooskõlas või suunatud. Jõud, mis ei ole suunatud — nii-öelda pimedad jõud — ei saa kunagi luua korda. [...] Kui loomse elu kõrgemad vormid suhestuvad madalamatega põhjuslikult, neist arenedes, siis kuidas me saame eitada, et loodusel on otstarbed või eesmärgid? (tsit. Mayr 2017: 553).

Püüdes siiski seletada eesmärki, mille poole organism oma arengus liigub, võrdleb Baer seda muusikaga. Just nagu üksikud helid loovad harmoonia, kui nad on ühendatud kindlate reeglite järgi, nii saavad ka individuaalsed protsessid looduses eksisteerida ja kestma jääda vaid siis, kui neid seovad omavahel kindlad suhted. “Juhus” — ja siinkohal vaidleb ta selgelt Darwiniga —

“ei ole võimeline looma mitte midagi elujõulist, see on võimeline vaid hävitustööks” (tsit. Lenoir 1982: 275).

Kõrvalepõikena: sellest, kuidas teleoloogia — või selle eitamine — ühendab oma ajastu loodusteaduslikku mõtet ja loovaid kunste, on inspireerivalt kirjutanud Victoria Alexander. Teleoloogistel nähtustel on kaks aspekti: suunatus ja originaalsus. Suunatus ilmutab end tekkivate trendidena (ent mitte mingis algsest kindlaksmääratud suunas) ja originaalsus loob juhuste toimetu uudsuse. Just need kaks aspekti kehtivad nii looduse kui ka kunstiniku loodu puhul (Alexander 2011: 13 jj, 120–121).

MIKS JUST BIOLOOGIA?

Alates 17. sajandist, kui teadus lõi lahku filosoofiast, oli teaduseks eelkõige füüsika. Ja füüsikale sobis just toimivatele põhjustele rajatud teadus hästi. “Ekstreemne füsikalism (kaasa arvatud determinism ja ekstreemne reduktsionism), mis sai pärast teaduslikku revolutsiooni Lääne mõtlemises üldlevinuks,” kirjutab Ernst Mayr, “mõjutas mitme sajandi vältel tugevalt bioloogiateooriate kujunemist — sageli ka üsna tagurlikul viisil, nagu praeguseks on selgunud” (Mayr 2017: 20).

Max Weber on osutanud, et “Newtoniga vabanesime illusioonidest ja sisenesime modernismi” (tsit. Kauffman 2016: 14). “Newtonist tekkis teadus, sealt valgustusaeg, edasi tööstusrevolutsioon, modernism ja postmodernism.”

Kõige selle positiivse ja “progressiivse” kõrval näitas aga evolutsioonilise bioloogia areng 19. sajandil üha enam, et klassikalised füüsikaprintsiibid ei ole rakendatavad unikaalsetele bioloogilistele indiviididele, heterogeensetele populatsioonidele ega evolutsioneeruvatele süsteemidele (vt Mayr 2017: 96). Mayr leiab, et teleoloogia (täpsemalt üks osa teleoloogiast) on evolutsioonilise mõtlemise vältimatu osa, ehkki seda tihti ka valesti mõistetakse. Samuti rõhutab ta, et bioloogia seadused erinevad klassikalise füüsika omadest. Nad ei ole mitte universaalsed, vaid lihtsalt kõrgema taseme üldistused. Kuna kõik bioloogia üldistused või korrapärasused sisaldavad erandeid, tuleks neid väljendada vaid

tõenäosuslikkuse terminites (Mayr 1988b). Samuti rõhutab Mayr, et evolutsiooniõpetus ei sisalda mitte niivõrd Aristotelese toimivaid seletusi (nagu füüsika), vaid just materiaalseid ja vormilisi seletusi (Mayr 1965).

Michael Ruse läheb sammu edasi ja nendib, et lõpp-põhjused on vajalikud bioloogias, aga ebakohased füüsikas (Ruse 2020: 286). Füüsikas on toimivast põhjusest küllalt, ka aja- või tekkeloo mõttes, evolutsioonibioloogia on aga eriti ettepoole vaatav ehk “teleoloogiline”. See eristab teda füüsikalistest teadustest. Võib küsida näiteks stegosauruse katteplaatide eesmärgi või ülesande kohta, ei saa aga küsida näiteks planeedi ülesande kohta.

Paljud teadlased on väljendanud arvamust, et mida küpsem on teadusharu, seda rohkem on ta füüsikateaduse moodi (siin võib näiteks tuua Ernest Rutherfordi tuntud lause “Kogu teadus on kas füüsika või margikorjamine”). Üha selgemaks on aga saanud, et bioloogia ja füüsika erinevused on olemuslikud. Ayala (1999) kirjutab, et bioloogiale omaseid väljendid nagu “hammaste otstarve on närimine” või “silmade otstarve on nägemine” või “suu, keel ja neel olid algselt kujundatud toidu närimiseks ja neelamiseks, alles hiljem modifitseeriti neid nii, et me saime hakata tegema hääletsusi, mis said mõistetavaks teistele” ei kohta kunagi füüsikateaduses. “Maa liikumine ümber Päikese tuleneb gravitatsiooniseadusest, ent astrofüüsikud ei väida, et liikumine toimub selleks, et aastaagu tekitada” (Ayala 1999: 12).

Andrew Woodfield on märkinud, et põhjus, miks aristotellik teleoloogiakontseptsioon unarusse jäi, oli lihtsalt see, et uuema aja teadlased lõpetasid teleoloogiliste küsimuste esitamise, sest nende silmis olid lõpp-põhjused teaduslikult asjakohatud. Uued teadussuunad ja küsimused sunnivad aga vanu tõdesid üle vaatama.

On palju paradigmasid, eriti bioloogias ja sotsiaalteadustes, mis rõhutavad teleoloogiliste seletuste kasulikkust. Üks neist on näiteks süsteemiteooria. Paljud tervitavad seda kui uut metafüüsikat, mis tõrjub välja kulunud atomistlikud ja mehhanistlikud paradigmad, mis on nii pikka aega valitsenud. Suurel määral ulatuvad selle põhilised seisukohad ja meetodid aga tagasi Aristotelese õpetusse (Woodfield 1976: 15).

Tükk aega sai bioloogia hakkama nii, et elusobjekte uuriti mehhanistlikult (vt Allen 2005). Et elusolendit mõista, tuli ta lahutada koostisosadeks ja vaadata, kuidas need üksteist vastastikku mõjutavad, andes tulemuseks huvipakkuva nähtuse (“mis on selle nähtuse mehhanism?”). Organismid ei olnud muud kui füüsikoemilised masinad, mille tegevus on taandatav koostisosade tegevusele. 20. sajandi suured muutused füüsikalises maailmapildis — kvantteooria, relatiivsusteooriad — näitasid aga, et universum ei ole tegelikult masina mudeli abil mõisteta. Tõenäosuslikud ja stohhastilised protsessid, vaatleja olemasolust tingitud efektid vaadeldavates protsessides (“Schrödingeri kass”), kvantpõimitus (“tontlik kaugmõju”) ja paljud teised uued arusaamad murendasid juba niigi kõikuma loonud usku sellesse, et elusobjektid on deterministlikult kirjeldatavad ainult füüsikalise mehhanitsismi võtmes.

Austria bioloog Ludwig von Bertalanffy (1901–1972) kirjutab oma raamatus *Problems of Life*² (1952: 124): “Elusolendid mitte ei ole, vaid juhtuvad” (*living forms are not in being, they are happening*). Nad “väljendavad lakkamatut aine ja energia voo, mis läbib organismi ja samal ajal moodustab selle.” Ükski struktuur — luud, lihased, juured, lehed — ei väljenda muud kui korrastatud protsessi, mis samal ajal neid struktuure loob ja muudab. Näivaltpüsiv bioloogiline struktuur on tegelikult paljude samaaegselt toimuvate protsesside *tasakaaluolek*. Ja see elusorganismide omadus eristab neid põhjapanevalt mis tahes masinast, mis on teatud ehitusplaani järgi muutumatutest osadest kokku pandud. Elusolend ei ole nagu maja, mis on tellistest üles laotud ja sellega valmis saanud. Täiskasvanud inimeses on umbes 37,2 triljonit rakku, ent iga päev sureb neist umbes sada miljardit ning sama palju tekib juurde. Igas sekundis sureb ja sünnib umbes miljon rakku. Aasta jooksul kaotame ja toodame uuesti enam-vähem oma kehakaalu jagu rakke. Seega, inimorganism on pidevas hävimise ja uuesti tekkimise *tasakaalus*.

²Algselt saksa keeles ilmunud raamatu (*Das biologische Weltbild*, Bern: Europäische Rundschau, 1949) tõlkis autor ise inglise keelde. Toim.

Mehhanitsismi ehk elusolendite “masinateooria” vastukaaluks oli vitalism, mis aga samuti Bertalanffy heakskiitu ei leidnud. Vitalismi allikad, kirjutab ta, ei peitu “mitte intellekti, vaid tunnete maailmas”. Vitalism põhineb ainult intuitsioonil ning tema süvakihtidest leiab alati “sisemise olemuse, mille vitalist on kavandanud iseenda ego väljendusena” (Bertalanffy 1933: 45). Bertalanffy arendas vastukaaluks välja organitsismi, mis pidi tema arvates päästma ummikust, kuhu oli sattunud mehhanitsismi eitaja, kes ei tahtnud olla vitalist (vt lähemalt Dresow 2020).

Bioloogid peavad seletama organismide funktsionaalseid omadusi, nende “kavandit”, eesmärkide kaudu, mida need täidavad, ning see saavutatakse teleoloogiliste hüpoteeside või seletuste abil. Füüsikutele ei ole sellist vajadust. “Teleoloogilised seletused pole bioloogias mitte ainult aktsepteeritavad, vaid ka asendamatud ning selle distsipliini eriline tunnus,” kirjutab Ayala. “Järelikult ei saa juba ainuüksi selle tõttu (aga neid põhjusi on veelgi) taandada bioloogiat füüsikaliseks teaduseks” (Ayala 1999: 24)

Michael Ruse kirjutab oma hiljutises artiklis “Filosofoeri ja kreatsioonismiajastul”, millel on sümboolne alapealkiri “Mida olen ma teada saanud pärast viitkümmet aastat tegelemist bioloogia filosoofiaga ning mida tahan sellest bioloogidele edasi anda”:

Kuigi ma lükkam nördimusega tagasi mõtte bioloogiast kui teisejärgulisest teadusest, nõustun täielikult sellega, et ta ei sarnane füüsikaga ega saa selleks kunagi. Lootus jõuda “reduktsioonini”, bioloogia taandamiseni füüsikale, mis oli loogiliste empiirikute püha eesmärk, on määratud luhtuma. Bioloogia jääb alati-seks teistsuguseks. Mitte seetõttu, et ta oleks lõdvem või narratiivsem — ma ei näe näiteks kaksikheeliksis mingit erilist lõtvust ega narratiivsust —, vaid seepärast, et ta on teatud sügavas mõttes teleoloogiline. Erinevalt anorgaanilistest materjalidest, näiteks Kuust, on organismid, näiteks trilobiidid, otsekui kavandatud ja nõuavad hoopis teist laadi arusaamist. [...] Bioloogia ei ole teisejärguline füüsika, nagu Kant kunagi arvas (“kunagi ei saa olema rohuline-Newtonit”), ta on esmajärguline bioloogia. [...] Organismid on liikumises olevad molekulid, kuid neil on oma eripärane organisatsioon, mis füüsikas puudub. [...] Silm sarnaneb tõepoolest teleskoobiga, aga Kuu laternaga mitte (Ruse 2020: 287).

Paistab, et teleoloogia on bioloogi jaoks siiski midagi palju enam kui “armuke”. Just teleoloogia määrab bioloogiateaduse erinevuse teistest loodusteadustest, tuues mängu ajas toimuva loodusliku arengu seaduspärasused ja piirangud, mis hoiavad korda ja tasakaalustavad proportsioone ning väljenduvad organismide iseorganiseerumisvõimes (“juhuse korrastavad suundumused”, nagu seda nimetab Alexander (2011: 116)). Ning muidugi toob teleoloogia bioloogiasse tulevikust ja funktsioonidest tuletatud seletused ja põhjused. Elusorganismid on kompleksed, mittelineaarsed ja emergentsed (selle kohta vt nt Bersini 2012) ning seetõttu oma loomult lõpuni ennustamatud.

Mark Perlman (2004: 46) on jõudnud järeldusele:

Viimase kolmekümne aasta jooksul on teleoloogia ilmselgelt filosoofiaringkondadesse tagasi tulnud. Kahtlasest või halva kuulusega, äraviskamiseks valmis nähtusest on ta saanud kuumimaks teemaks bioloogia, psühholoogia ja inimõtte filosoofias.

Armukesest, tundub, on saanud austust vääriv elukaaslane.

Kirjandus

- Alexander, Victoria N. 2011. *The Biologist's Mistress: Rethinking Self-Organization in Art, Literature, and Nature*. Litchfield Park, AZ: Emergent Publications
- Allen, Colin, Marc Bekoff 1995. Function, natural design, and animal behavior: Philosophical and ethological considerations. — Nicholas S. Thompson (ed.). *Perspectives in Ethology*. Vol. 11. *Behavioral Design*. New York, NY: Plenum Press, pp. 1–46
- Ariew, André 2003. Ernst Mayr's “ultimate/proximate” distinction reconsidered and reconstructed. — *Biology and Philosophy*, No. 18, pp. 553–565
- Aristoteles 1989 [350 eKr] = Aristotle *Metaphysics* V. (Aristotle in 23 volumes, Vols. 17–18.) Transl. Hugh Tredennick (1933/1989). London: William Heinemann Ltd.
- Aristoteles 1996 [ca 335 BCE] = Aristotle *Physics*. Transl. Robin Waterfield. New York, NY: Oxford University Press

- Armstrong, Patrick 2000. *The English Parson-Naturalist*. Leominster: Gracewing
- Ayala, Francisco J. 1999. Adaptation and novelty: Teleological explanations in evolutionary biology. — *History and Philosophy of the Life Sciences*, No. 21, pp. 3–33
- Bacon, Francis 1994 [1620]. *Novum Organum*. Transl. Peter Urbach, John Gibson. Chicago, IL: Open Court
- Baer, Karl Ernst von 1886. Über Darwin's Lehre. — *Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften. Reden gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen und kleinere Aufsätze vermischten Inhaltes*. Zweiter Teil. Braunschweig: Verlag von Friedrich Bieweg und Sohn. S. 235–480
- Bersini, Hugues 2012. Emergent phenomena belong only to biology. — *Synthese*, No. 185, pp. 257–272
- Bertalanffy, Ludwig von 1933. *Modern Theories of Development: An Introduction to Theoretical Biology*. Oxford: Oxford University Press
- Bertalanffy, Ludwig von 1952. *Problems of Life: An Evaluation of Modern Biological Thought*. London: Watts and Co.
- Darwin, Charles 2015 [1871]. *Inimese põlvnemine ja suguline valik*. Tlk Mart Niklus. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts
- Dresow, Max 2020. Re-forming morphology: Two attempts to rehabilitate the problem of form in the first half of the twentieth century. — *J Hist Biol*, No. 53, pp. 231–248
- Engelbrecht, Jüri 2020. Komplekssüsteemidest filosoofiliselt. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2180–2197
- Fry, Iris 2000. *The Emergence of Life on Earth: A Historical and Scientific Overview*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press
- Ghiselin, Michael T. 1969. *The Triumph of the Darwinian Method*. Berkeley, CA: University of California Press
- Ghiselin, Michael T. 1974. *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*. Berkeley, CA: University of California Press
- Gould, Stephen J., Richard C. Lewontin 1979. The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: A critique of the Adaptationist Programme. — *Proceedings of the Royal Society of London*, No. B205, pp. 581–598
- Hed S, Michael 2009. Darwin's changing views on evolution: From centres of origin and teleology to vicariance and incomplete lineage sorting. — *Journal of Biogeography*, No. 36, pp. 1018–1026
- Hull, David L. 1973. *Philosophy of Biological Science*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall

- Huxley, Thomas H. 1873. *The Genealogy of Animals*. — Thomas H. Huxley. *Critiques and Addresses*. New York, NY: Appleton, pp. 270–286
- Johanson, Monte R. 2005. *Aristotle on Teleology*. New York, NY: Oxford University Press
- Kampourakis, Kostas 2020. Students' "teleological misconceptions" in evolution education: Why the underlying design stance, not teleology per se, is the *problem*. — *Evolution: Education and Outreach*, No. 13, art. No. 1; <https://doi.org/10.1186/s12052-019-0116-z>
- Kant, Immanuel 2016 [1790]. *Kritik der Urteilskraft*. Vollständige Neuausgabe mit einer Biographie des Autors. Herausgegeben von Karl-Maria Guth. Berlin
- Kaufman, Stuart 2016. *Humanity in a Creative Universe*. New York, NY: Oxford University Press
- Lennox, James G. 1992. Teleology. — Elizabeth Lloyd, Evelyn Fox Keller (eds.). *Keywords in Evolutionary Biology*. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 324–333
- Lennox, James G. 1993. Darwin was a teleologist. — *Biology and Philosophy*, No. 8, pp. 409–421
- Lennox, James G. 2001. *Aristotle's Philosophy of Biology: Studies in the Origins of Life Science*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lenoir, Timothy 1982. *The Strategy of Life: Teleology and Mechanics in Nineteenth Century German Biology*. Dordrecht—Boston: Reidel Publishing Company
- Leroi, Armand Marie 2015. *The Lagoon: How Aristotle Invented Science*. New York, NY: Penguin Books
- Maimets, Toivo 2005. Kas siniste silmade, valgete õite ja haiguste geenid on olemas? — *Akadeemia*, nr 11, lk 2344–2384
- Mayr, Ernst 1961. Cause and effect in biology. — *Science*, No. 134, pp. 1501–1506
- Mayr, Ernst 1965. Cause and effect in biology. — Daniel Lerner (ed.). *Cause and Effect*. New York, NY: Free Press, pp. 33–50
- Mayr, Ernst 1974. Teleological and teleonomic, a new analysis. — Robert S. Cohen, Marx W. Wartofsky (eds.). *Boston Studies in the Philosophy of Science*, XIV. Boston, MA: Reidel, pp. 91–117
- Mayr, Ernst 1976. *Evolution and the Diversity of Life: Selected Essays*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press
- Mayr, Ernst 1988a. The multiple meanings of teleological. — Ernst Mayr (ed.). *Towards a New Philosophy of Biology*. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 38–66

- Mayr, Ernst 1988b. Is biology an autonomous science? — Ernst Mayr (ed.). *Towards a New Philosophy of Biology*. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 8–21
- Mayr, Ernst 2017 [1982]. *Bioloogilise mõtte areng: mitmekesisus, evolutsioon ja pärilikkus*. Tlk Ülo Maiväli, Sille Remm, Kristiina Vind. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Monod, Jacques 1971. *Chance and Necessity*. New York, NY: Alfred A. Knopf
- Oppenheimer, Jane M. 1967. *Essays in the History of Embryology and Biology*. Cambridge, MA — London: The MIT Press
- Perlmán, Mark 2004. The modern philosophical resurrection of teleology. — *The Monist*, No. 87, pp. 3–51
- Platon 1997 [360 eKr] = Plato. *Plato's Cosmology: The Timaeus of Plato*. Transl. Francis Cornford. Indianapolis, IN: Hackett Publishing
- Rosenberg, Alex, Daniel W. McShea 2012. *Philosophy of Biology: A Contemporary Introduction*. New York — London: Routledge
- Ruse, Michael 2016. Evolutionary biology and the question of teleology. — *Studies in History and Philosophy of Science*. Part C: *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, No. 58, pp. 100–106
- Ruse, Michael 2020. A philosopher in the age of creationism. — Kostas Kampourakis, Tobias Uller (eds.). *Philosophy of Science for Biologists*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 275–298
- Stölzle, Remigius 1992. Baer loodusfilosoofiast ja teleoloogiast. — *Akadeemia*, nr 3, lk 461–465; tlk Jana Leibak
- Treviranus, Gottfried Reinhold 1802–1822. *Biologie; oder die Philosophie der lebenden Natur für Naturforscher und Aerzte*. 6 Bde. Göttingen: Röwer
- Vucinic, Alexander 1989. *Darwin in Russian Thought*. Berkeley — Los Angeles — Oxford: University of California Press
- Wolff, Christian Freiherr von 1732 [1728]. *Philosophia rationalis sive logica: methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata*. Frankfurt—Leipzig
- Woodfield, Andrew 1976. *Teleology*. Cambridge: Cambridge University Press

TOIVO MAIMETS (1957) on molekulaar- ja rakubioloog, bioloogiakandidaat (1984, Moskva Riiklik Ülikool), filosoofiadoktor molekulaarbioloogia alal (1991, Tartu Ülikool), Euroopa Akadeemia liige (a-st 2004). Lõpetanud Tartu Ülikooli (1980), töötanud samas rakubioloogia professorina, bioloogia-geograafiateaduskonna dekaanina ja teadusprorektorina, samuti Eesti Biokeskuses ja Inglismaal Marie Curie Memoriaalfondi uurimisinstituudis külalisteadurina; aastail 2003–2005 haridus- ja teadusminister, praegu TÜ molekulaar- ja rakubioloogia instituudi rakubioloogia professor ja õppetooli juhataja. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Aja- ja tulevikulugu kahekümne kolmes peatükis” (2003, nr 2, lk 452–463), “Kas siniste silmade, valgete õite ja haiguste geenid on olemas?” (2005, nr 11, lk 2344–2384; vt ka sellele järgnenud väitlust: 2006, nr 4, lk 891–898), “Millal algab inimese elu?” (2008, nr 8, lk 1671–1693; vt ka sellele järgnenud väitlust: 2009, nr 1, lk 161–180), “Kas peale “geeni” on olemas ka “epigeen”?” (2014, nr 10, lk 1827–1846) ja “Eesti mõtte lugu” (2017, nr 9, lk 1546–1555), arvustus “Mitmeti mõistetud Darwin” (2001, nr 7, lk 1524–1531) ning Richard Dawkinsi artikli “Kadunud aegade geneetiline raamat” tõlge (2000, nr 2, lk 342–363).

KRISTINA VIIN. Kohtumine koroonakevades (2021)

MASKIDE LANGEMISE AEG

Toomas Kiho

valitsus peab otsustama, kas lõpetada maskikandmine või jätkata rangete piirangutega

valitsus peab otsustama, kas lubada mehed maasikale või jätkata rangete piirangutega

valitsus peab otsustama, kas väärandada metsad lagedaks või jätkata rangete piirangutega

valitsus peab otsustama, kas anda vabaks keel ja paelad või jätkata rangete piirangutega

meie ei pea otsustama midagi

valitsus peab otsustama, kas võtta . . . või jätkata Eestiga

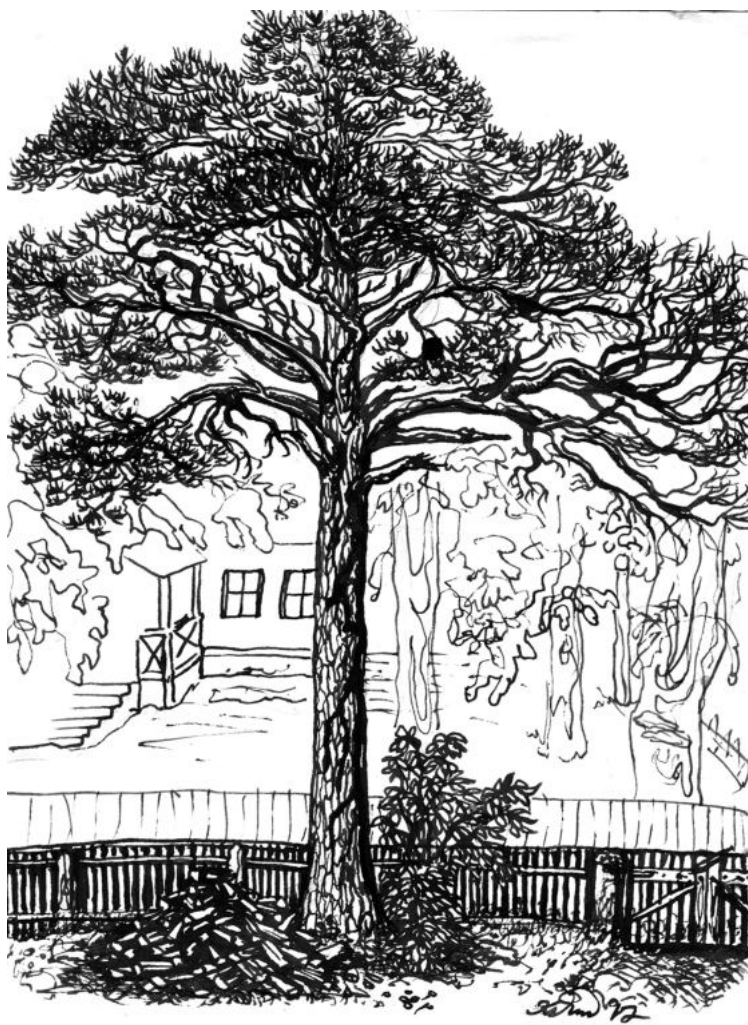
meie ei otsusta midagi

*

meie kanname maskid
meie keedame maasikad
meie unustame kõrved
meile aetakse pael kõrva

*

meil mask on näol
meil maasikad kaelal
meil mets on südamel
meil keel hammaste taga —
meil Eesti on . . . s

KRISTINA VIIN. Käsnu loomemaja määnd (2017)

VAIM JA TÕLGENDUS

Bruno Mölder

Me tõlgendame tekste, nii neid, mis on kirja pandud, kui ka neid, mida esitatakse suuliselt. Tõlgendamisele kuuluvad ka kunstiteosed ning inimeste käitumine, eriti kui me nendest hästi aru ei saa. Kuid kas tõlgendus võib vaimu määrata? Leidub üks vaimukäsitus, interpretivism, mis vastab sellele küsimusele jaatavalt. Kehavaimu vahekorra filosoofiliste positsioonide maastikul ei ole interpretivism just kesksel kohal. Pigem on tegu seisukohaga, mis heidetakse üpris kergekäeliselt kõrvale, sageli argumentide toel, mis aga lähemal vaatlusel osutuksid kergekaaluliseks. Minu meelest väärib interpretivism tõsisemat tähelepanu. Keskendun artiklis täpsemalt küsimusele, millised võiksid olla need kaalutlused, mis paneksid meid pooldama interpretivismi teiste vaimukäsituste seast. Artikli esimeses pooles tutvustan interpretivismi ja selle eri vorme ning teises pooles vaen interpretivismi kasuks kõnelevaid kaalutlusi.

1. MIS ON INTERPRETIVISM?

1.1. Vaim ilma tõlgenduseta

Kas tõlgendus võib vaimu määrata ehk kas vaim võib olla tõlgenduse “asi”? Selle küsimuse kontekst saab selgemaks, kui heita

Artiklis esitatud mõtted on leidnud väljendust mitmes ettekan-
des: Heidelbergi Ülikooli filosoofilisel seminaril (2014), XI Eesti fi-
losoofia aastakonverentsil Tallinna Ülikoolis (2015) ning Krakówi
Ülikoolis (2016). Lühendatult esitasin neid ka oma *venia legendi*
loengus 2016. a veebruaris Tartu Ülikoolis.

pilk vastupidisele olukorrale ehk sellele, milline oleks vaim, kui tõlgendus *ei* mängiks selle juures otsustavat rolli? Tulemuseks saame standardkäsituse, mille järgi vaim ei sõltu vaatlejast mitte mingil moel. Sageli seotakse selline käsitlus arusaamaga, mille järgi on vaimule omane algne või seessmine intentsionaalsus, ning sageli mõistetakse vaimuseisundeid kui käitumise sisemisi põhjusi. Kuivõrd käitumise sisemised põhjused asuvad ajus, seotakse seeläbi vaim üsna otseselt ajuga.

Lihtsuse huvides keskendun edaspidi vaimuseisunditele. Eeldus, et vaim koosneb ainult vaimuseisunditest, pole päris täpne. Kindlasti saab rääkida ka vaimsetest omadustest, vaimusündmustest ja vaimsetest protsessidest, ent praeguse teema juures ei mängi nendevahelised erinevused sisulist rolli. Interpretivismi nagu ka teisi keha-vaimu vahekorda käsitleda püüdvaid “isme” saab sõnastada nii omaduste kui seisundite kaudu.

Standardsed ja peamised käsitlused, mille järgi tõlgendus ja vaim ei ole olemuslikult seotud, on samasusteooria ja funktsionalism.¹ Samasusteooria ütleb, et vaimuseisundid on ajuseisundid ning funktsionalismi järgi on vaimuseisundid füüsiliselt realiseeritud funktsionaalsed seisundid. Funktsionaalne seisund on seisund, mis on määratletud selle sisendite, väljundite ning seoste kaudu teiste seisunditega.

Samasusteooriat saab esitada kahes eri variandis sõltuvalt sellest, kas samastatakse vaimu- ja ajuseisundite tüüpe (näiteks “valu” kui vaimuseisundite tüüp ning “c-kiudude ergastus” kui teatud tüüpi ajuseisund) või vastavate seisundite konkreetseid eksemplare (näiteks antud konkreetne valuaisting samastatakse konkreetse sündmuste konfiguratsiooniga ajus). Kuna ajud on väga erinevad, nii liikide vahel kui liikide sees, siis ei ole tüüpide samasusteooria väljavaated kuigi roosilised. Võib öelda, et funktsionalism püstitategi tüüpide samasusteooria kääpale, mis langes Putnami

¹Nii samasusteooriat kui funktsionalismi on *Akadeemias* tutvustanud selle valdkonna klassikalised tekstid (Place 2012; Smart 2012; Armstrong 2012; Putnam 2012) ja teisel olen ma neid juba põhjalikult kritiseerinud (Mölder 2010: 2. ptk), mistõttu piirdun siin vaid paari tähelepanekuga.

mitmeti realiseeritavuse argumendi surmahoobi läbi. Nimelt saab selle argumendi järgi olla üks vaimuseisund realiseeritud mitmesugustes füüsikalistes kandjates, mistõttu pole alust seda samastada ainult üht tüüpi kandjaga. Aga mitmeti realiseeritavust saab radikaliseerida nõnda, et funktsionaalselt mõistetud vaimuseisundi kandjad osutuvad individuaalseks, omaseks üksnes antud vaimuseisundile. Kui nii, siis jääb mõlemast vaatest järele vaid eksemplaride samasusteooria: iga vaimuseisundi eksemplar on samane mõne füüsilise seisundi eksemplariga.² Järgmisel puhul, kui esineb sama tüüpi vaimuseisundi eksemplar, ei pruugi inimese ajus enam sama tüüpi füüsikaline seisund esineda, aga mingis füüsikalises seisundis on aju nii või teisiti. Ka funktsionalism langeb kokku eksemplaride samasusteooriaga, kui küsida, mis reaalselt vastab vaimuseisundile, ning jätta kõrvale fitness, et seda seisundit on ühtlasi võimalik määratleda funktsionaalselt. Niisiis ütleb eksemplaride samasusteooria sisuliselt, et iga kord, kui kellelgi on mõni vaimuseisund, on ta ka mingisuguses füüsikalises seisundis. Nende jaoks, kes juba füsikalismi pooldavad, ning nende hulgas on harilikult ka interpretivistid, ei ületa see teade uudiskünnist. Aju on kogu aeg mingisuguses füüsikalises seisundis. On raske näha, mida annab juurde samasuse rõhutamine, eriti kui me ei tea, millise eksemplariga tegemist on. Ainus, mida sellega kinnitatakse, on füüsikalise primaarsus, kuid see jätab lahtiseks kõik, mida võiks öelda vaimuseisundite iseloomustamiseks nende vaimses plaanis.

Lisaks seotusele ajuga saab (ehkki see pole tingimata tarvilik) standardvaatele liita seisukoha, et vaimsele on omane *seesmine* intentsionaalsus. Intentsionaalsuse all mõistetakse omadust või võimet käia millegi kohta. Öelda, et vaimule on omane seesmine intentsionaalsus, tähendab, et näiteks mõtete ja uskumuste tähendus või sisu ei pärine mõnest veel algsemast intentsionaalsusest. Vaim ongi tõelise ehk seesmise intentsionaalsuse allikas. Kui in-

²Vaimusündmustega seoses on eksemplaride samasusteooriat kaitsnud Davidson (2012c), kelle filosoofias on samas ka tõlgendusel keskne roll. Selle poolest võiks teda pidada au-interpretivistiks, kuid tema vaadete täpsem tõmbamine interpretivismi liistule on kohati üsna pingutav.

tentsionaalsust leidub ka mujal, näiteks on tehisasjadel otstarve või tekstil tähendus, siis see intentsionaalsus on tuletatud ning pärineb nende asjade või tekstide loojate seemisest intentsionaalsusest. See on iseäranis John Searle'i seisukoht, kes on väitnud näiteks järgmist: "Mu uskumuse omamine on seemise intentsionaalsuse küsimus, mitte ei sõltu sellest, mida keegi teine otsustab minu kohta öelda, ega sellest, kuidas ma käitun, või sellest, millise seisukoha keegi minu suhtes võiks omaks võtta" (Searle 1992: 155). Seevastu interpretivistid, nagu Daniel Dennett, leiavad, et seemise intentsionaalsuse eristamisel tuletatud intentsionaalsusest puudub põhimõtteline alus.

Kuidas hinnata, millised asjad või olendid on intentsionaalsed? Interpretivisti jaoks on intentsionaalsus teoreetiline konstruktsioon, koolitamata silm seda niisama eest ei leia. Üks võimalus intentsionaalsuse uurimiseks on vaadata seda, kuidas me omistame asjadele, tekstidele ning üksteise käitumisele tähendust, sisu või mõtet. Näeme, et intentsionaalsed omistused erinevate toimijate (loomad, arvutid, inimesed) tegevuse ja tekstide mõtestamiseks moodustavad pideva rea, mille puhul ei leidu põhimõttelist alust, et tõmmata selles reas kuhugi piir, mis eristaks tõelised (seemised) juhtumid metafoorsetest ehk pelgalt tuletatuist (Dennett 2009: 345). Me omistame selliste seletuste käigus uskumusi ja teisi intentsionaalseid seisundeid, ent see, milliseid seisundeid parajasti esile tõstetakse, sõltub sellest, mida antud kontekstis oluliseks peetakse. Oleks ekslik arvata, et intentsionaalsete omistuste subjektidel peaksid mingisuguses "päris" või tõelises mõttes olema kõik need ja ainult need seisundid. Ka ei pruugi intentsionaalsed omistused enesega kaasa tuua tugevaid sidumusi sisemise ülesehituse kohta.

Niisama ekslik oleks arvata, et üksnes inimestel on omistatud uskumused ja teised seisundid "päriselt", loomadel ja arvutitel aga mitte. Seemise intentsionaalsuse postuleerimine ei anna meile täiendavat seletusjõudu. Inimkäitumist saab seletada ka eeldamata, nagu oleks inimesele omistatud vaimuseisundite aluseks mingi salapärase seemine intentsionaalsus.

1.2. Interpretivismi põhivormid

Eelnev arutlus oli muidugi äärmiselt napp, kuid oletame, et on tõesti nõnda, et vaimu standardkäsitlus, mille kohaselt tõlgendus selle juures otsustavat rolli ei mängi, on puudulik. See annab põhjust otsida alternatiivi ning üks võimalik tee on uurida vastupidist olukorda — kuidas tuleks vaimu käsitada, kui vaim tõepoolest sõltub tõlgendusest? Võistlevate käsituste ja arusaamade tagasilükkamine on mõistagi kõigest esimene samm filosoofilise positsiooni õigustamisel. Kõige olulisem on positsiooni enda põhjalik väljatöötamine ning selle kaitsmine vastuväidete eest. Interpretivismi osas olen sellega tegelenud raamatus *Omistatud vaim* (Mölder 2010). Nii mõnigi arutluskäik käesolevas artiklis toetub sellele raamatule, aga loodetavasti leidub siin ka mõndagi uut.

Mis siis on interpretivism³ vaimufilosoofias?⁴ Laias laastus on see seisukoht, mille järgi mängib tõlgendus vaimu juures otsustavat rolli. Selline üldine määratlus vajab mõistagi täpsustamist. Interpretivismi on võimalik konstrueerida üsna nõrgalt, pelga meetodilise soovitusena läheneda inimvaimu metafüüsikale vaimuseisundite omistamispraktika kaudu, kuid mina eelistan võtta seda positsiooni tugevamalt, seisukohana vaimuseisundite metafüüsika enda kohta. Siinjuures tuleks eristada kahte liiki küsimust:

³Vaimufilosoofias nimetatakse seda positsiooni sageli ka interpretatsioonismiks (nt Child 1994; Gauker 1988, 1994; Braddon-Mitchell, Jackson 1996; Heil 1998). Terminit “interpretivism” aga kasutavad näiteks Fodor ja Lepore (1992), Byrne (1998), Kriegel (2010b) ja Mölder (2010). “Interpretivismi” eeliseks on selle lühidus ning külgnevus teiste valdkondadega.

⁴Interpretivismiks nimetatud positsioone on arendatud ka õigusfilosoofias ning sotsiaalteaduste metodoloogia vallas. Mõlemal puhul vastandatakse positivismi vormidele ning rõhutatakse tõlgendamise olulisust, vastavalt seaduste (Dworkin 2015) ja kultuuri (nt Geertz 2017) mõistmisel. Vaimufilosoofilise interpretivismi vahekord interpretivistlike suundumustega muudes valdkondades oleks omaette uurimisküsimus. Igatahes ei tohiks vaikimisi eeldada, et need positsioonid on väga lähedases suguluses või et neil on samaväärsed sidumused.

(a) Mis on X ?

(b) Milles seisneb X -i omamine?

Vastus esimesele küsimusele avab meile X -i loomuse ning vastus teisele küsimusele selgitab, mis tingimused peavad olema täidetud, et omada X -i. Vaimuseisunditele rakendatuna oleks siis tegu küsimustega, mis on vaimuseisund ja mida tähendab olla mingis vaimuseisundis. Vastus (a)-le kitsendab vastust (b)-le: kui X -i loomuseks on olla a , siis X -i omamine on a loomusega entiteedi omamine. Ent sellest ei järeldu, et entiteedi omamistingimuste käsitlus tuleneks triviaalselt loomuse käsitusest. Võtame näiteks sellise entiteedi nagu maja (vrd Mölder 2017: 64). See, mida kujutab endast maja ehk milles seisneb maja loomus, on üks asi. See, millised keerukad sotsiaalsed ja õiguslikud suhted peavad kehtima selleks, et te maja omaksite, on hoopis teine asi ning nende suhete kohta saab arendada sisuka teooria.

Ehkki interpretivistliku vastuse saab anda mõlemale küsimusele, eelistan ma konstrueerida interpretivistlikku teesi vastuse-na (b)-tüüpi küsimusele. See esitab vaimuseisundite *omamistingimuse*, ehk tingimuse, mis peab olema täidetud selleks, et kellelgi saaks olla vaimuseisund. Interpretivism kujutab endast siis väidet, et tõlgendus mängib otsustavat rolli selles, milles seisneb vaimsete omaduste omamine või mingisuguses vaimuseisundis olemine. “Tõlgenduse” mõiste ise jääb sealjuures rangemalt kitsendamata: tõlgendus on igasugune mõistmisele viiv andmete kaalumine ja kontekstualiseerimine.

Niiviisi mõistetult on interpretivismi võimalik pooldada kas kõigi vaimuseisundite või üksnes mõne nende alamhulga, näiteks intentsionaalsete seisundite (uskumused, soovid jne) omamise suhtes. Samuti saab interpretivistlikku teesi esitada erineva tugevusega, alates väitest, et tõlgendatavus ammendab vaimsete omaduste omamise, kuni väiteni, et tõlgendus pelgalt paljastab vaimsed omadused. Nõnda on võimalik eristada kolm interpretivistlikku positsiooni alates kõige tugevamast ja lõpetades kõige nõrgemaga (vt Mölder 2010: 81–82):

1) *Puhas askriptivism*: vaade, mille kohaselt ammendab tõlgendus vaimuseisundite omamise ning seetõttu ei saa tõlgendust

omamistingimusest välja jätta. Dennetti (2021: 438) iseloomustuses on tegu seisukohaga, mis “peab küsimust, kas isikul on konkreetne uskumus, sarnaseks küsimusega, kas isik on ebamoraalne, stiilne või andekas või kas temast saaks hea abielunaine.”⁵ Väidetavalt ei kitsenda tõsiasiad vastust neile küsimustele kuigi võrd: nagu ilugi asuvad need vastused tõlgendaja silmades.

2) *Mõõdukas interpretivism*: tõlgendus toob esile objektiivsed vaimuseisundid, mis pole pelk tõlgendajapoolne projektsioon. Siiski ei saa viidet tõlgendatavusele vaimuseisundite omamistingimusest välja jätta.

3) *Revelatsioonism*: vaimuseisundid eksisteerivad iseseisvalt, aga nende tõlgendamine ilmutab nende kohta midagi olulist. Samas pole tõlgendatavus vaimu omamiseks olemuslik ning põhimõtteliselt saab selle omamistingimusest välja jätta. Sel puhul tekib küsimus, kas üldse on tegemist interpretivismiga. Nõrgas mõttes võib revelatsioonismi siiski interpretivismiks pidada, näiteks juhul, kui tõlgendus pakub episteemilises plaanis kergemat ligipääsu vaimuseisunditele.

Mõõdukas interpretivism, mis paikneb kahe äärmuse vahel, tundub kõige mõistlikum. Puhas askriptivism annab tõlgendusele ülearu suure tähtsuse ja samas ei jäta ta ruumi tõlgenduse objektiivsetele kitsendustele. Revelatsioonismis on tõlgenduse roll jälle liiga väike, kuivõrd tal puudub metafüüsiline panus vaimuseisundite omamisse. Mõõduka interpretivismi ees aga seisab ülesanne selgitada, mis mõttes on vaimuseisundid objektiivsed või reaalsed, olles samas siiski tõlgendusest sõltuvad. Kuid pole alust arvata, et seda ülesannet oleks võimatu täita.

Daniel Dennetti (1987a, 2021) intentsionaalse seisukoha teooriat võib pidada mõõdukaks interpretivismiks. Selle järgi on süsteemile võimalik läheneda mitut moodi, vaadeldes seda füüsilisest ülesehitusest lähtuvalt või siis vastavalt funktsioonile, mida ta on kavandatud täitma. Mõned süsteemid — need, mille puhul aitab neile vaimuseisundite omistamine edukalt ennustada nende

⁵Tema nimetab sellist vaadet interpretatsioonismiks ning lükkab selle tagasi. Käesoleva artikli kõnepruugis ei takista see Dennetti nimetamist interpretivistiks.

käitumist — aga on intentsionaalsed süsteemid. Intentsionaalsete süsteemide käitumist ennustatakse ja seletatakse, omistades neile selliseid intentsionaalseid seisundeid, mida seda tüüpi süsteemil oleks ratsionaalne omada olukorras, kus ta on. Intentsionaalsest seisukohast muutuvad niisiis nähtavaks mingisugused objektiivsed mustrid käitumises, mille iseloomustamiseks kasutatakse intentsionaalset sõnavara ning mis pole muudest seisukohtadest nähtavad. Selles seisnebki Dennetti järgi intentsionaalselt kirjeldatud mustrite “mahe” reaalsus — nad on objektiivsed, aga neid on võimalik tabada üksnes intentsionaalset strateegiat rakendades. See on midagi, mis jääb tabamatuks näiteks nn marslastele, kelle valduses on ometi täielik füüsikaline informatsioon antud süsteemi kohta. Seetõttu pole Dennetti käsitle näol tegemist pelga revelatsioonismiga. Sellega oleks tegu siis, kui intentsionaalsed mustrid oleksid põhimõtteliselt hoomatavad ka marslastele.

Ka minu arendatud omistusteooria (Mölder 2010) on oma iseloomult mõõdukas interpretivism. Selle järgi ei püüdle vaimuseisundite omistamine vastavusele sõltumatult eksisteeriva vaimse reaalsusega. Samas ei sõltu see ka üksnes tõlgendaja suvast: omistust kitsendavad rahvapsühholoogilised tõlgendusprintsüübid ning olemasolevad andmed omistusallike kaudu (käitumine, teised omistatavad vaimuseisundid, subjekti mõjutavad keskkonnastiimulid ja tema isiklik taust).

2. MIKS POOLDADA INTERPRETIVISMI?

Miks olla interpretivist? Kuna kogemuste interpretivistlik käsitlemine vajab teatavaid erisusi, siis lihtsuse huvides keskendun järgnevas interpretivismile üksnes *intentsionaalsete* seisundite suhtes. Need on vaimuseisundid, millel on sisu, ning nende põhilisteks näideteks on tavapäraselt uskumused ja soovid.

Kindlasti võib interpretivismi pooldamiseks olla mitmeid põhjusi, kuid järgnevalt vaatlen põhjalikumalt üht võimalikku argumenteerimissuunda, mis lähtub intentsionaalsete seisundite omadustest. Nimelt on intentsionaalsete seisunditega seondatud erilisi omadusi, millega paistavad vältimatult kaasnevad tõlgenduslikud aspektid: intentsionaalsed seisundid on seotud (1) rat-

sionaalsusega ja (2) normatiivsusega; nad on (3) holistlikud ja (4) abstraktsed ning (5) sõltuvad äratundmisest. Need on tunnused, millele on viidatud või võiks viidata interpretivismi põhjendamisel. Kujuteldaval meisterargumendil oleks niisiis järgmine struktuur:

- (1) Intentsionaalsetel seisunditel on omadus x .
- (2) Omadusega x seisundite omamine on lahutamatult seotud tõlgendusega.

Järelikult:

- (3) Intentsionaalsete seisundite omamine on lahutamatult seotud tõlgendusega.

(Eeldustes on peetud silmas, et kõnealune omadus on seisundile loomuomane, mitte sellega juhuslikult seotud.) Näiteks, kui on tõsi, et uskumused on loomult abstraktsed ja abstraktse loomuga seisundite omamine vajab tingimata tõlgendamist, siis on uskumuste omamine ehk see, kas kellelgi on antud sisuga uskumus, lahutamatult tõlgendusega seotud.

Järgnev arutelu ongi pühendatud nende omadustega seotud kaalutluste selgitamisele ja hindamisele. Arutelu on üles ehitatud järgmise malli alusel: kõigepealt esitan üldise ja teadvalt üsna ähmase teesi intentsionaalsete seisundite ning kõnealuse omaduse seose kohta. Seejärel kuulub see tees täpsustamisele, mille käigus avan kõnealuse omaduse seost interpretivismiga ning selgitan, kas antud omadus pakub tuge interpretivismi pooldamiseks. Etteruttavalt mainin, et mitte kõik need omadused ei paku minu meelest piisavat või sobivat tuge interpretivismile — käsitletavad omadused on järjestatud vastavalt selle toe tugevusele. Sellegipoolest leian, et tegu on õpetliku arutlusega, mis heidab valgust nii nendele omadustele kui ka interpretivismile.

2.1. Ratsionaalsus

Tees: intentsionaalsete seisundite omistamine subjektile on võimalik vaid selle subjekti ratsionaalsust eeldades.

Vaatleme kõigepealt lühidalt, kuidas jõutakse teesis kätketud arusaamani. Nii Daniel Dennetti kui Donald Davidsoni arvates eeldab intentsionaalsete seisundite omistamine nende seisundite subjekti ratsionaalsust. Kui tõlgendaja ei saaks toetuda ratsionaalsetele seostele subjekti uskumuste, soovide ja käitumise vahel, siis poleks näiteks võimalik omistada talle uskumusi tema käitumise põhjal ega ennustada tema edasist käitumist omistatud uskumuste ja soovide alusel. Nõnda kirjutab Dennett (1971: 94–95):

Eldus, et miski on intentsionaalne süsteem, on eeldus, et see on ratsionaalne; see tähendab, eeldusega, et entiteedil x on uskumus $p, q, r, \dots$, ei jõuta kuhugi, kui ei eeldata samuti, et x usub seda, mis järeldeb $p, q, r, \dots$ -st; vastasel korral ei ole võimalik välistada ennustust, et vaatamata oma uskumustele $p, q, r, \dots$ teeb x midagi äärmiselt rumalat, ning kui me ei suuda seda ennustust välistada, siis ei ole me saavutanud mingisugust seletuslikku jõudu.

Arvatavasti ei ole heatahtlik lugeda Dennettit nii, nagu ta väidaks, et tõlgendaja peab eeldama, nagu usuks kõnealune subjekt *kõiki* loogilisi järeldusi oma uskumustest, sest sel juhul saavad nii tõlgendaja kui tõlgendatav olla üksnes piiramatult arutlusvõimega olendid (Cherniak 1986: 12–13). Et kuhugi välja jõuda, tuleks eeldada, et subjekt usub vähemalt mõningaid asjassepuutuvaid järeldusi oma uskumustest. Ennustuseni jõudmiseks on samuti vaja eeldada mitmeid, üksteisega ratsionaalselt seotud intentsionaalseid seisundeid.

Näiteks oletame, et keegi noormees usub, et väljas on kõva pakane, ja usub, et on oluline püsida hea tervise juures. Ainuüksi nende uskumuste põhjal ei saa me veel ennustada tema edasist käitumist. Me võime ennustada, et näeme teda õues soojalt rietatuna. See aga eeldab, et omistame talle veel soovi või vajaduse välja minna. Lisaks peame eeldama, et noormees usub, et soojalt riietumine aitab ära hoida külmetushaigusi, jne. Ilma selle soovita on nimetatud uskumused ka kooskõlas olukorraga, kus noormees

veedab terve päeva soojas toas. Ent kahe esimese uskumusega on kooskõlas ka olukord, kus näeme seda noormeest õues pakase käes väga napolis riietuses. Sel juhul tuleks talle omistada lisaks hoopis uskumus, et hea tervise tagab karastamine, ning soov ennast karastada tervise parandamiseks.

Sedalaadi näidetest on ühtlasi sagedasti järeldatud, et peale ratsionaalsuse eeldamise on intentsionaalsed seisundid omavalhel põimitud holistlikku võrgustikku (ühe uskumuse omistamisest ennustamiseks ei piisa!) ja et tõlgendamine hõlmab ka teatud normatiivseid eeldusi selle kohta, millised intentsionaalsed seisundid peaks ratsionaalsel subjektil antud olukorras olema. Holismist ja normatiivsusest tuleb juttu edaspidi, ent on oluline rõhutada, et sageli käsitletakse neid kolme — ratsionaalsust, holismi ja normatiivsust — üheskoos ning läbipõimunult.

Selles, mida ratsionaalsus hõlmab, on Davidson (2004) Dennettist selgemal seisukohal: ratsionaalne mõtleja järgib loogikat ning otsustusteooria ja tõenäosusteooria põhimõtteid ning tema uskumused on loogiliselt kooskõlalised. Dennetti (1987a: 94–97) järgi tagab looduslik valik, et olendite uskumused on enamasti tõesed ja et nad kujundavad oma uskumusi ratsionaalsel viisil, kuid ta ütleb pelgalt, et ratsionaalsus on termin, millega avaldatakse “tunnetuslikku tunnustust”, ega täpsusta seda mõistet lähemalt. Teisel on Dennett (1987b) välja pakkunud, et ratsionaalsed reeglid on kätketud intentsionaalse süsteemi teooriasse, mis kujutab endast rahvapsühholoogia suhtes idealiseeritud, teatavat laadi otsustusteooriat ning et see alles vajab välja arendamist.

Kui tegelikku elu vaadata, siis tuleb tõdeda, et me ei käitu sageli loogiliselt ega vasta otsustusteooria ratsionaalsetele kaanonitele. Ka ei ole inimese uskumused üksteisega alati kooskõlas, rääkimata tema uskumustest ja tahtmistest. Meis on palju enam irratsionaalsust, kui tavaliselt arvatakse. Nii Davidson kui Dennett on püüdnud kumbki omal moel saada hakkama tõsiasjaga, et me pole läbinisti ratsionaalsed. Davidsoni järgi eeldab irratsionaalsete seisundite omistamine laiemat ratsionaalset tagapõhja, mille valgel neid seisundeid üldse saab irratsionaalseks pidada. Dennetti jaoks on ratsionaalsus ideaal, miski, millele tegelikud inimesed saavad üksnes läheneda. Ratsionaalsuse ideaalsus aga võib viia

instrumentalismi uskumuste ja soovide omistamise suhtes (Heal 2003: 231): kui ratsionaalsust pidada intentsionaalsete seisundite omamise tarvilikuks tingimuseks, aga tegelikult inimesed ratsionaalsed ei ole, siis tuleks järeldada, et selle tarviliku tingimuse täitmata jätmise tõttu meil tegelikult intentsionaalseid seisundeid ei olegi. Siiski ei pea Dennett sellist järeldust tegema. Ideaalile piisavalt lähedal asumisest piisab, et inimesi laias laastus ratsionaalseks pidada ning seega tarvilikku tingimust täita.

Tegelikult on olemas ka lihtsam lahendus. Irratsionaalsust pole tarvis tingimata tõlgenduse ratsionaalsesse skeemi sisse suruda. Interpretivism ei pea eeldama, et omistuse subjektid oleksid ratsionaalsed. Tõlgendamiseks on minimaalselt tarvis üksnes seda, et intentsionaalseid seisundeid saaks seostada tõlgendajale kättesaadava tõendusmaterjaliga. See küll eeldab teatavaid seoseid tõenditega ja seisunditevahelisi seoseid, aga need ei pea olema ratsionaalsed. Ning kui mõnel puhul on need seosed isikuomased või irratsionaalsed, on tegu ikkagi seostega, millele tõlgendus saab toetuda (vt ka Mölder 2010: 119–121).

Vaatleme näidet, mis pärineb Janet Levinilt (1988: 212). Levin kirjeldab inimest, kes soovib oma vaipa puhastada ning usub, et tolmuimeja abil saavutaks ta selles ettevõtmises parima tulemuse. Seejärel hakkab ta autot pesema. Esmapilgul paistab see tekitavat tõlgendusraskusi, kui näeme, et auto on värskelt pestud, aga vaip vajaks hädasti puhastamist. Ühtlasi on ta varem toonud kuuldavale lausungeid, mis meie keelde tõlgituna peaksid rääkima sellest, kui must tema vaip on. Ehk oleme neid lausungeid valesti tõlkinud? Me ei tea aga seda, et selle isiku käitumine järgib ainult talle omast kompleksset põhimõtet: “Kui ta soovib, et kehtiks olukord q , ja usub, et p viib olukorrani q , ning p meenutab talle r -i, siis ta teeb r -i.” See põhimõte pole mingil moel ratsionaalne, aga kui seda arvestada kõnealuse inimese tõlgendamisel, siis muutub tema käitumine mõistetavaks ning talle saab omistada intentsionaalseid seisundeid.

Arutlus on meid viinud tulemusele, et ratsionaalsuse teesi ei saa pidada kehtivaks. Intentsionaalsete seisundite omistamine ja tõlgendamine ei pea eeldama subjekti ratsionaalsust. Kuna sub-

jekti ratsionaalsust ei ole tarvis eeldada, siis ei tule ratsionaalsuse kaalutus ka päevakorda interpretivismi põhjendamisel.

Peale selle tuleks tähele panna, et esitatud kujul ei sobi ratsionaalsuse kaalutus ka meie meisterargumenti. Nimelt on seni arutus puudutanud peaaesjalikult intentsionaalsete seisundite omamist, omistamist ja tõlgendamist, ent mitte otseselt nende seisundite endi omadusi. Teesi saaks küll kavalalt ümber sõnastada, nimelt väitena, et intentsionaalsete seisundite loomus on selline, et nende omistamine subjektile eeldab selle subjekti ratsionaalsust. Paraku — nagu nägime, ei tulene ratsionaalsuse eeldus mitte seisundite loomusest, vaid ikka tõlgenduse võimalikkuse tingimusest: kui me ei eeldaks ratsionaalseid seoseid, siis Davidsoni ja Dennetti järgi poleks omistamine ehk tõlgendus võimalik. Kuid nägime ka seda, et tegelikult tõlgendamine ei vajagi ratsionaalsuse eeldust.

Viimaks põrkub katse põhjendada intentsionaalsete seisundite ratsionaalsust tõsiasjaga, et inimesed lihtsalt ei ole küllaldaselt ratsionaalsed. Pigem kuulub inimese loomuse juurde omajagu irratsionaalsust, mis võib anda meile isegi eeliseid maailmaga kohanemisel ja kohastumisel (vt nt Ariely 2010; Bortolotti 2015).

2.2. Normatiivsus

Tees: Intentsionaalsed seisundid on normatiivsed.

Intentsionaalseid seisundeid on peetud normatiivseks mitmesuguses mõttes.⁶ Vaatlen alustuseks põgusalt, kuidas on intentsionaalsuse normatiivsust mõistetud interpretivismi kontekstis, ning seejärel püüan vastata küsimusele, kas normatiivsusest võib leida tuge interpretivismi omaksvõtule.

Davidsoni järgi toetub tõlgendamine olemuslikult mitmesugustele printsiipidele, milleta ei saa jõuda täpselt määratletud in-

⁶Normatiivsus on väga lai teema. Ülevaadet arutlustest tähenduse ja sisu normatiivsuse teemal vt Glüer, Wikforss 2020. Eesti keeles olen normatiivsuse küsimuse mitmetahulisusest pikemalt kirjutanud artiklis Mölder 2011.

tentsionaalsete seisundite omistusteni. Näiteks ütleb üks põhimõtte, et tõlgendataval on oma vahetu keskkonna kohta põhiliselt tõesed uskumused, teine ütleb, et tõlgendatava uskumused on omavahel kooskõlas, jne. Neid printsiipe on peetud normatiivseks, kuivõrd nad aitavad mitme võimaliku omistuse seast valida välja õige ja sobiva (nt Kriegel 2010a: 189). Peale selle lähtub tõlgendaja neid printsiipe rakendades enda normidest selle kohta, milline uskumus on tõene või mida pidada kooskõlaliseks:

[K]ui keegi, olgu teadlane või tavainimene, omistab teistele mõtteid, siis paratamatult rakendab ta sealjuures omaenda norme. Tal pole kuidagi võimalik kontrollida, kas teised jagavad tema norme, ilma esmalt eeldamata, et nad seda suures osas teevad; sedavõrd, kui ta kedagi teist edukalt tõlgendab, on ta selles isikus avastanud omaenda normid (või midagi lähedast). See “avastus” on mõistagi tõlgendamise artefakt ja mitte empiiriline avastus. Et aga uurimisel aluseks teemaks jääksid mõtlemine ja arukus, ei saa normatiivset metodoloogiat vältida. (Davidson 2004: 97–98.)

Dennetti tõlgendusekäsitlus on samuti väljendatud normatiivses sõnavaras (mis kasutab sõna “peaks”): tõlgendatavat tuleb esmalt pidada ratsionaalseks toimijaks ning seejärel tuletatakse, millised *peaksid* olema selle toimija uskumused ja soovid vastavalt tema keskkonnale ja teistele intentsionaalsetele seisunditele. Selle põhjal tuletatakse, kuidas *peaks* omistuste subjekt käituma, ja lõpuks tehakse ennustus, et ta just niimoodi käitubki (Dennett 2021: 442).

Normatiivsuse ja interpretivismi vahekord väärib põhjalikumat uurimist kui siinkohal võimalik. Siinses kontekstis on olulised kaks küsimust. Kas normatiivsus puutub intentsionaalsete seisundite loomusse, nende omamisse või omistamisse? Kas see, millesse normatiivsus puutub, on seeläbi olemuslikult normatiivne?

Edasise arutluse kitsendamiseks läheb tarvis mõningaid täpsustusi ja eristusi. Normatiivsust on mitut liiki, kuid intentsionaalsuse ja normatiivsuse alastes aruteludes peetakse üldiselt silmas ettekirjutuslikku normatiivsust, mida väljendab “peaks”. See tähendab, et normatiivsusega on tegu siis, kui esitatakse ettekirjutusi. Maaailma pelga kirjeldamise asemel on normatiivne väide

preskriptiivne. See ütleb, mida me peaksime tegema või kuidas mõtlema (Hattiangadi 2006: 221).

Intentsionaalne seisund on olemuslikult normatiivne parajasti siis, kui intentsionaalse seisundi loomus on ära määratud millegi normatiivsega. Eelnevat arvestades lähevad arvesse vaid ettekirjutuslikud tõsiasiad ehk tõigad selle kohta, kuidas miski *peaks* olema. Intentsionaalsed seisundid võivad olla seotud normatiivsete asjaoludega ka nõrgemalt — näiteks võib nende esinemisel olla normatiivseid tagajärgi —, ent normatiivsete tagajärgede esinemine ei muuda nähtust ennast veel normatiivseks (Horwich 1998: 188).

Oluline on ka meenutada Kantist lähtuvat eristust kahte tüüpi väidete vahel, mis mõlemad sisaldavad sõna “peaks”. Eristatakse kategoorilisi ja hüpoteetilisi peaks-väiteid (Hattiangadi 2006: 228). Kategooriline väide annab ettekirjutuse, mida tuleb tahes- tahtmata täita, ning hüpoteetiline väide esitab ettekirjutuse üksnes vahendina teatud eesmärgi tarvis. “Moraalne inimene peaks käituma nii, et tema teguviis leiaks üleüldist järgimist” võiks olla näide kategoorilisest peaks-väitest ning ühtlasi variant Kanti kategoorilisest imperatiivist. “Kui sa tahad mind kuulata, siis sa ei peaks samal ajal rääkima” aga on hüpoteetiline väide. Selle väite puhul tuleb järgida antud ettekirjutust vaid siis, kui isik tõesti tahab esinejat kuulata. Mõned filosoofid, nagu Richard Hare, on sellest järeldanud, et hüpoteetilised väited ei olegi tõeliselt ettekirjutuslikud, vaid kirjelduslikud (vt Hare 1952; Hattiangadi 2006: 228). Näiteks toodud hüpoteetiline väide kirjeldab seda viisi, kuidas osutub võimalikuks kõnelejat kuulata. Kui aga hüpoteetilised peaks-väited on kirjelduslikud, siis nad tegelikult normatiivsed ei ole. Ainuüksi sõna “peaks” esinemisest väites ei saa järeldada, et tegemist on normatiivse väitega. See on oluline sellepärast, et intentsionaalsuse normatiivsuse hindamisel tuleb uurida, kas nendega seotud “peaks” esineb kategoorilisel või hüpoteetilisel kujul. Viimasel juhul on tegu lihtsalt normatiivse maski alla peitunud kirjeldava väitega.

Naaskem nüüd normatiivsuse juurde interpretivismi kontekstis. Alapeatüki alguses toodud kaalutlustest koorub esmajoones välja kaks aspekti, kus normatiivsus võib rolli mängida. Esiteks

on interpretivismi järgi teatud üldistel tõlgendusprintsiipidel põhinev omistus konstitutiivne vaimuseisundite omamise suhtes. Teiseks toetutakse tõlgendamisel rahvapsühholoogilistele seostele või seaduspäradele, mis täpsustavad intentsionaalsete seisundite omavahelisi suhteid ning seost keskkonna ja käitumisega.

Võtame kõigepealt tõlgendusprintsiibid. Neid printsiipe on võimalik sõnastada pealtnäha preskriptiivsel kujul, nii et nad teeksid ettekirjutusi tõlgendajale. Kuid lähemalt uurides ilmneb, et tõlgendusprintsiiptide normatiivsus on hüpoteetiline, mitte kategooriline. Nad esitavad tingimuse: kui tahad omistada vaimuseisundeid, siis peaksid toimima nii ja nii. Võib öelda, et nad pelgalt kirjeldavad vaimuseisundite omistamise viisi (küll edukat või vastuvõetavat viisi), aga ei tee kategoorilist normatiivset ettekirjutust.

Mis puutub rahvapsühholoogilistesse seaduspäradesse, siis ka neid ei tule pidada tingimata normatiivseks. Neid on võimalik sõnastada kirjeldaval kujul, näiteks “Isik, kes soovib *a*-d ning usub, et *a* saamiseks tuleb teha *b*-d, püüab teha *b*-d”.

Kui need põgusad märkused on veenvad (mõnevõrra pikemat arutlust vt Mölder 2017: 86–88), siis järeldub, et interpretivism ei pea eeldama, et intentsionaalsed seisundid on kategoorilises mõttes normatiivsed. Peale selle on senine arutlus puudutanud intentsionaalsete seisundite *tõlgendamise* võimalikku normatiivsust, aga mitte nende seisundite *loomuse* normatiivsust. Kui küsida, kas intentsionaalsete seisundite normatiivsusele saaks toetuda interpretivismi põhjendamisel, siis pole abi ei tõlgendusprintsiiptide ega rahvapsühholoogia oletatavast normatiivsusest, kuna need juba eeldavad interpretivistlikku masinavärki.

Tuleks uurida otse, kas intentsionaalsete seisundite loomus on normatiivne. Neid seisundeid saab normatiivseks pidada väga mitmel moel. Teatud tüüpi intentsionaalseid seisundeid, näiteks uskumusi, võidakse pidada normatiivseks seetõttu, et väidetavasti alluvad nad normile püüelda tõe poole. Aga selles suhtes, kas uskumus üldse allub sellisele normile, ning kui, siis kas seotus tõega muudab uskumuse normatiivseks, olen oma kahtlusi väljendanud artiklis Mölder 2008.

Teine võimalus on väita, et intentsionaalsete seisundite normatiivsus pärineb nende sisust. On teooriaid, mille järgi sõltub uskumuste, mõtete jne sisu järelduslikest seostest, milles vastav uskumus või mõte osaleb. Kui neid seoseid pidada normatiivseks, saamegi tulemuseks teooria, mille järgi on intentsionaalne sisu normatiivne. Kas ka intentsionaalsed seisundid osutuvad seeläbi olemuslikult normatiivseks, sõltub siis kahest asjaolust. Esiteks sellest, kas sisu normatiivsus muudab normatiivseks ka vastava sisuga seisundi. Teiseks sõltub see ka seesuguse sisuteooria vastuvõetavusest ja sellest, kas antud teoorias osutub intentsionaalne sisu ikkagi olemuslikult normatiivseks.⁷ Siinkohal on oluline, et selline normatiivne sisuteooria sobiks kokku ka interpretivismiga, kui eesmärgiks on intentsionaalsete seisundite normatiivsusel lähtudes argumenteerida interpretivismi kasuks. Kui nende seisundite omamist ei saa tõlgendusega lahutamatuks siduda, siis katkeb arutlus meie meisterargumendi teise sammu juures. Ilma põhjaliku analüüsita ei saa muidugi midagi kindlalt väita, kuid ma kahtlustan, et sedalaadi sisuteooria pigem ei moodusta interpretivismiga harmoonilist paari.⁸

2.3. Holism

Tees: Intentsionaalsed seisundid on üksteisega seotud ning neid saab omistada vaid suuremate kimpudena.

Holism on olulisel kohal Donald Davidsoni filosoofias. Ta toetub holismile mitmes arutluses, näiteks siis, kui ta kaitseb seisukohata, et enamik meie uskumusi peavad olema tõesed või et keelt mittevaldavatel loomadel ei saa olla propositsioonilisi hoiakuid. Samuti leiab ta, et vaimse holismi omapära on see, mis eristab vaimusündmuse füüsikalistest nähtustest.

⁷Näiteks Ralph Wedgwoodi (2007) teooria suhtes jõudsin seisukohale, et vastupidiselt autori enda väljaütlemistele ei osutu tema teoorias sisu olemuslikult normatiivseks (Mölder 2011: 72–77).

⁸Robert Brandomi (1994) normatiivse inferentsialismi suhtes olen seda laadi kahtlusi mõnevõrra pikemalt põhjendanud (vt Mölder 2017: 88–91).

Iga tõlgendus ja hoiakuomistus on samm holistikus teoorias, teoorias, mida vältimatult kannab hool kooskõla ning üldise kokkulangevuse eest tõega, ning see lahutab need teooriad igaveseks teooriatest, mis kirjeldavad mõistusetä objekte või kirjeldavad objekte mõistusetäna. (Davidson 2012b: 315.)

Mõte on selles, et ühe konkreetse intentsionaalse seisundi omistamiseks tuleb eeldada ja võtta arvesse hulka teisi intentsionaalseid seisundeid, mis antud omistuse subjektile peaksid olema. Ühe hoiaku omistamine eeldab Davidsoni järgi hoiakute holistikku tausta, mis hõlmab mitmesuguseid, üksteisega kooskõlalisi uskumusi antud teemal:

Lause tähendus, uskumuse või soovi sisu ei ole üksus, mida saaks selle külge kinnitada lahus tema kaaslastest. Me ei saa mõtet, et jäätuikk sulab, omistada arusaadavalt sellele, kellele puuduvad mitmed tõesed uskumused jää loomusest, selle füüsikalistest omadustest, mis on seotud veega, külmaga, tahkusega jne. Ühe mõtte omistus tugineb lõputu hulga teiste mõtete eeldamisele. Ja uskumuste hulgast, mille olemasolu me sellelt inimeselt eeldame, peavad paljud olema (meie silmis) tõesed, et neist mõnigi oleks meile arusaadav. (Davidson 2012a: 497–498.)

Antud juhul on oluline tähele panna, et nagu nägime ratsionaalsuse ja normatiivsuse puhul, ilmneb ka holismi omadus siin hoiakute omistamise või tõlgendamise holistikkusena. Ka holismi tees ülal on sõnastatud omistuse kaudu. Tõlgendus on see, mis laseb hoiakutel välja paista kooskõlaliseks ning eeldab teiste asjassepuutuvate hoiakute olemasolu. Samuti on see, millised teised seisundid peaksid hoiakute holistikku kogumisse kuuluma, tõlgenduslik asjaolu. Kuid sellist holismi ei saa kasutada argumentis interpretivismi poolt, sest see juba eeldab interpretivistlikku vaatenurka: intentsionaalseid seisundeid käsitatakse nende omistamise kaudu. Interpretivisti vastaspoolt, nimetagem teda parema puudusel anti-interpretivistiks, selline käik ei veenaks. Ta võib möönda, et intentsionaalsete seisundite *omistamine* on tõepoolest holistik üldkirjeldatud mõttes, ent keeldub tunnistamast, et sellest järeldub intentsionaalsete seisundite *loomuse* ja *omamise* holistikkus. Kui näiteks uskumus on ajuseisund, siis konkreetse uskumuse omamine seisnebki vastavat sorti ajuseisundis olemises, sõltumata sellest, mida tõlgendaja arvab või arvesse võtab. Põ-

himõtteliselt võiks anti-interpretivisti meelest olla olemas ka primitiivne punktvaim, süsteem, millel on ainult üks keskkonda esitav seisund, mis on põhjustatud selle objekti poolt, mille kohta ta käib (Fodor, Lepore 1992).

Niisiis, selleks et holismikaalutlusest saaks kujundada argumendi interpretivismi poolt, oleks vaja liikuda eemale tõlgendusholismist ning näidata, et holism on seotud hoopis intentsionaalsete seisundite loomusega. Davidson (2012b: 521–525) on eristanud “hoiakusisest” ja “hoiakutevahelist” holismi. Esimese all peab ta silmas seda, et hoiakuid individueeritakse seoste abil, mis neil on teiste sama tüüpi hoiakutega (näiteks jää kohta käiva uskumuse seosed teiste, sisult seotud uskumustega). Teine holismi vorm puudutab eri tüüpi hoiakute vahelisi seoseid (näiteks seosed soovide, kavatsuste ja uskumuste vahel). Järgnevalt lähtun sellisest eristusest hoiaku sisu ja tüübi vahel, ent ma ei vannu truudust Davidsoni vaadetele, sest tema väited on enamasti esitatud läbi tõlgendusliku prisma.

Kui niisiis liikuda hoiakute tõlgendamisel hoiakute loomuse juurde, tuleks holismikaalutluse toetamiseks postuleerida struktuur või struktuurid, mis hõlmaks(id) nii hoiakusiseseid kui hoiakutevahelisi seoseid. Mis puutub esimesse punkti, siis jällegi on üks võimalus väita, et hoiakute sisud on määratud nende vaheliste seostega. Täpsemalt tuleneb hoiaku sisu tema koostisosade ehk mõistete sisust, mis on omakorda määratud mõistetevaheliste loogiliste järeldusseoste või mõiste funktsionaalse rolliga mõtleja mõistuses. Sedalaadi sisuteooriat tuntakse järeldusliku või funktsionaalse rolli semantika nime all (nt Harman 1987). Teiseks oleks vaja struktuuri, mis reguleeriks seoseid eri hoiakutüüpide vahel. Sellise struktuuri võiks leida rahvapsühholoogia näol, mida võib võtta kui mõistelist raamistikku, mis seostab omavahel mentaalsed mõisted, mida me iga päev kasutame. Mõlemal juhul tuleks muidugi eeldada holismi, nimelt seda, et sisu saab määratuks vaid mõistelistel seostel valgel ning et hoiakud on määratletud rahvapsühholoogia holistlikul taustal.

Kui interpretivismi võtta vaimunähtuste omamise teooriana ja mitte sisuteooriana, siis selles plaanis peaks olema põhimõtteliselt võimalik kombineerida interpretivismi mingit laadi järeldus-

liku rolli teooriaga. Seda muidugi eeldusel — mille täidetavuse osas mul on mõningasi kahtlusi —, et järeldusliku rolli teooria ise on sõnastatav viisil, mis ei eelda tõlgendusest sõltumatut vaimunähtuste omamist. Samuti saab interpretivism tugineda rahvapsühholoogiale (näiteks omistusteooria just seda teebki).

Oletame, et nimetatud kaalutlustest piisab näitamaks, et intentsionaalsed hoiakud või seisundid on loomult tõepoolest holistlikud. Ühtlasi eeldame, et selline hoiakute sisu ja tüübi holism on interpretivismiga ühitatav. Aga selleks, et sellest arendada välja argument interpretivismi poolt, tuleb astuda ka järgmine samm. Tuleb näidata, et holistlike hoiakute omamine vajab tõlgendust. Rahvapsühholoogia aspekti puhul on see mõnevõrra lihtsam — kui hoiakutüübi määratlus on koormatud rahvapsühholoogilisest raamistikust, siis hoiaku omamine mingi subjekti poolt eeldab selle raamistiku rakenduvust antud subjektile. Ja see on omakorda tõlgenduslik. Mis aga puutub hoiaku sisusse, siis järeldusliku rolli semantika järgi ei vaja järelduslikud seosed sisu määramiseks tõlgendust. Piisab seoste olemasolust. Kuid kas nõnda määratud sisuga hoiaku omamine eeldab tõlgendust? Mulle endale tundub, et vajab, sest sisu on vaja viia kokku konkreetse subjektiga, aga see pole kaalutlus, mis tuleneks antud juhul holismist. Anti-interpretivist ühendaks aga järeldusliku või funktsionaalse rolli semantika arvatavasti funktsionalismiga ega peaks funktsionaalsete seisundite omamise juures tõlgendust vajalikuks.⁹

Seega on holismikaalutluse staatus interpretivisti tööriistakastis ebakindel. Davidsoniga võib nõustuda, et intentsionaalsete seisundite omistamine on holistlik. Ent sellest ei tulene veel nende seisundite loomuse holistlikkus. Viimast vaagides tõdesin, et kui seisundi sisu holistlikkus tagada järeldusliku rolli teooria abil, siis ei saa sellest kujundada sõltumatut argumenti interpretivismi kasuks. Küll aga on lootust toetuda holismile hoiakutüübi juures, kui seda siduda rahvapsühholoogiaga.

⁹Sel juhul peaks ta ühtlasi selgitama, kuidas rakendub rahvapsühholoogiline raamistik funktsionaalsetele seisunditele ilma tõlgenduseta.

2.4. Abstraktsus

Tees: Intentsionaalsed seisundid on abstraktsed konstruktsioonid käitumist seletavas ja ennustavas teoreetilises struktuuris.

Daniel Dennett on korduvalt väljendanud ideed, et intentsionaalsed seisundid on abstraktsed. Abstraktsus tuli Dennetil mängu instrumentalistliku hoiaku põhjendamisel rahvapsühholoogia suhtes, kuid ta on uskumuste abstraktsust kaitsnud ka hiljem, kui ta oli “instrumentalism” nimetusest loobunud (vt vastavalt Dennett 1987b ja 1988). Ühes oma varasemas kirjutises “Intentsionaalse psühholoogia kolm liiki” on Dennett (1987b: 52) väljendanud mõtet, et rahvapsühholoogilistele uskumustele ja soovidele ei pea vastama konkreetseid siseseisundid: “Rahvapsühholoogia on *abstrakne* selle poolest, et tema omistatavate uskumuste ja soovide kohta ei eeldata — ega tule eeldada —, et nad oleksid vahepealsed eristuvad seisundid käitumist põhjustavas sisemises süsteemis.” Uskumused, soovid ja teised intentsionaalsed seisundid on Dennetti (1987b: 53) järgi pigem loogilised konstruktsioonid ehk Hans Reichenbachi tähenduses *abstracta*.¹⁰

Kõnealust Dennetti mõttekäiku lähemalt uurinud Christopher Viger (2000: 134) rõhutab, et seda tuleks mõista väitena rahvapsühholoogiliste konstruktsioonide kasutatavuse kohta teaduslikes seletustes, mitte tingimata väitena nende ontoloogilise staatuse kohta. Kui teiste teaduslike nähtuste kohta on empiirilise uurimise teel võimalik teada saada uusi fakte, siis loogiliste konstruktsioonide kohta oleme teada saanud kõik, kui tunneme ammendavalt teooriat, milles nad esinevad (intentsionaalsete seisundite puhul rahvapsühholoogiat).

Pelgalt loogiliseks konstruktsiooniks olemine siiski ei ammenda kõike seda, mis tähenduses saavad intentsionaalsed seisundid olla abstraktsed. Metafüüsikas on tavaks pidada abstrakseteks entiteete, mis ei asu ajas ega ruumis ega ole põhjuslikus vastastikmõjus konkreetsete entiteetidega. Viimase tingimuse ra-

¹⁰Reichenbachi enda vaadete kohta, mis on palju keerukamad kui Dennetti remargist ilmneb, vt Peijnenburg 1999.

kendatavus intentsionaalsetele seisunditele vajaks kindlasti tublisti täpsustamist ja selgitamist, kuid laias laastus võiks sellega ka nõustuda. Keskendugem siinkohal aga esimesele tingimusele — asupaigale ajas ja ruumis. Teisal on Dennett põhjendanud sellele tingimusele viidates, miks on uskumused pigem abstraktsed kui konkreetsed objektid:

Lõplikus ajus saab olla lõpmatu hulk uskumusi; mistahes kahe uskumuse vahel saab olla veel üks; küsimusele, millal täpselt keegi omandas antud uskumuse, ei saa olla objektiivset, kindlapiirilist (tõlgendusest sõltumatut) vastust (te ei sündinud ühes uskumustega, et harilikult kannavad advokaadid kingi, ja te olete seda mõnda aega uskunud — ainult et millal täpselt lisandus see uskumus teie uskumuste varasalve?); uskumuste nimekiri, mida on tarvis, et “saada pihta” njuufi-anekdoodile. . . , ei ole rida esileküündivaid, individueeritavaid seisundeid ega objekte ajus.¹¹ (Dennett 1988: 537.)

Kui uskumused oleksid konkreetsed objektid, siis saaks neid lokaliseerida ajas ja ruumis. Aga ei saa, uskumustel puudub asukoht. Kujutlus peast, mis on uskumusi nii täis, et rohkem sinna neid juurde ei mahu, mõjub absurdsena just sellepärast, et rahvapsühholoogiline uskumuse mõiste ei ole mõiste konkreetselt objektist. Kui kogemusi (ja nende sekka tuleks lugeda ka kogemusi “pähe” turgatavatest mõtetest), on ehk võimalik teatava täpsusega dateerida, siis uskumused ja soovid on pigem dispositsioonid, millel puudub kindlapiiriline tekkemoment. Kui antiinterpretivist väidab, et uskumused ja soovid on ajus konkreetselt lokaliseeritavad, siis peab ta silmas ilmselt mentaalseid esitusi, mis on ajus realiseeritud. Ent sellega on ta eemaldunud rahvapsühholoogilisest uskumuse ja soovi mõistest ning hakanud esitama hüpoteese selle kohta, kuidas nood esitused võiksid olla ajus

¹¹Njuufi-anekdoot on võrdlemisi pika habemega Kanada nali Newfoundlandi saare elanike arvel: “Üks mees läks külla oma njuufist sõbrale ning leiab ta eest mõlemad kõrva sidemes. “Mis juhtus?” küsis ta, ning njuufi vastas: “Ma triikisin oma särki, kui telefon helises.” — “See seletab ühe kõrva, aga mis juhtus teisega?” — “Noh, ma pidin ju arstile helistama!”” (Dennett 1987a: 76).

realiseeritud. Interpretivistid ja iseäranis Dennett ei arva, et võik-
sime intentsionaalseid seisundeid sellisel moel ajust eest leida.

Dennetti viimane põhjendus vihjabki rahvapsühholoogia ja
kognitiivteadusliku seletuse vahekorrale. Nimelt njuufi-anekdoodi
nagu ka mistahes muu anekdoodi mõistmiseks on tarvis teada
palju enamat, kui konkreetset anekdoodis välja öeldakse. Intent-
sionaalsest seisukohast saame edukalt ennustada, kuidas inime-
sed anekdootidele reageerivad, näiteks mida keegi teeb, kui seda
konkreetselt nalja kuuleb. Naljale reageerimine aga eeldab tervet
rida uskumusi ja taustateadmisi. Dennetti mõte on selles, et anek-
doodi mõistmise aluseks olevat tunnetusmehhanismi ei ole otstar-
bekas modelleerida rahvapsühholoogia raames, loetledes pika us-
kumuste rea ning postuleerides masinavärgi, mis täidaks lüngad
anekdoodis. Rahvapsühholoogiast lähtuv intentsionaalse süstee-
mi teooria kirjeldab võimet, aga mitte mehhanismi, mis on tege-
likult selle aluseks (vt ka Dennett 1987a: 76–77).

Eeldame siis, et intentsionaalsed seisundid ei võta ruumi, neil
puudub aegruumiline identsus ning me ei peaks neid ajust taga
otsima. Kas see iseenesest annab põhjust käsitada neid interpreti-
vistlikult? Ühest küljest küll. Kui seda eeldust tunnistada, siis tu-
leks uskumusi ja soove ning teisi samalaadseid seisundeid kohel-
da teooriast sõltuvate entiteetidena, mis tulevad mängu üsna spet-
siifilises kontekstis — käitumise ennustamisel, seletamisel ning
nendega seotud toimingutes. Edasi võib öelda, et nõnda käsita-
tud seisundeid omatakse niivõrd, kui see teoreetiline struktuur on
subjektile rakendatav, ja see eeldab tõlgendamist. Teisest küljest
ei välista abstraktsusekaalutus uskumuste ja soovide käsitamist
mõnel muul, standardvaatest lahkneval viisil, näiteks elimina-
tivistlikult, instrumentalistlikult või fiktsionalistlikult. Olgu siin
selgituseks esitatud nende positsioonide visandid. Eliminativist
järeldaks intentsionaalsete seisundite abstraktsusest, et meil neid
päriselt ei olegi ja kui neuroteadus piisavalt areneda jõuab, siis
tuleks uskumuste ja soovide kõnepruugist loobuda. Instrumenta-
list arvaks, et rahvapsühholoogilise seletuse ja ennustuse vahen-
dina on uskumuste ja soovide omistus piisavalt kasulik, et sellest
mitte loobuda, aga siiski pole sel sügavamat reaalsust. Fiktsiona-
list peaks uskumusi ja soove pelgalt fiktsioonideks või kitsendaks

intentsionaalsete seisundite omistuste tõesuse üksnes rahvapsühholoogilise fiktsiooniga. Seega, et jõuda abstraktsuse kaalutlusest interpretivismi, tuleks pakkuda välja täiendavaid kaalutlusi ja argumente, mis kummutaksid kõik need kolm positsiooni. Ma ei pea seda võimatuks, kuid paraku pole käesolev artikkel õige koht nende kaalutluste esitamiseks.

2.5. Sõltuvus äratundmisest

Tees: intentsionaalsed seisundid sõltuvad nende äratundmisest intentsionaalsete seisunditena.

Mõistmaks, mida selle teesi all on mõeldud, meenutagem Dennetti (2021) väiteid mustrite kohta inimkäitumises. Detailide poolest väga erinevad teod ja toimingud võivad kätkeda midagi ühist. Marslane, kes saab lähtuda üksnes füüsikalistest andmetest, seda ühisosa ei taba, ent intentsionaalsest seisukohast kerkivad esile uskumuste ja teiste intentsionaalsete seisundite kaudu iseloomustatavad mustrid. Dennett (1991: 32) märgib, et “eristamatu muster” on vasturääkiv mõiste. Muster on miski, mida on võimalik tuvastada või ära tunda. Miski, mida põhimõtteliselt pole võimalik ära tunda, ei ole muster. Tees ütleb, et intentsionaalsed seisundid sõltuvad äratundmisest samasuguses mõttes. Nad on objektiivsed, aga mitte meist sõltumatud.

Selle teesi kaitseks võib tuua kaks põhjendust. Esiteks peaksid intentsionaalsed seisundid olema põhimõtteliselt äratuntavad, kuivõrd nende seisundite omistamine on meie tavaelus laialt levinud. Seisunditel, mis pole äratundmisega nii lahutatult seotud, sellist intersubjektiivset rolli olla ei saa. Teiseks on mingi seisund intentsionaalne vaid siis, kui ta on määratletav vaimses sõnavaras, või täpsemalt, viidav intentsionaalset seisundit tähistava mõiste alla. Kui ta seda pole, siis pole alust liigitada teda vaimseks. Intentsionaalsed seisundid aga ei oma vaimset määratlust olemuslikult või seesmiselt. Vaimse määratluse (ehk selle, millise intentsionaalse seisundiga ja sisuga on tegu) rakendumine sõltub mitmesugustest kontekstistest teguritest, mille seas on ka subjektiivseid asjaolusid.

See aga toobki meid interpretivismi juurde. Nimelt ongi selle kindlaksmääramine, milline vaimne määratlus kellegi kohta käib, oma olemuselt tõlgendamine. See võtab arvesse mainitud tegureid nagu subjekti käitumine, tema taust ja keskkond ning rakendab vaimse mõiste subjektile. Oleme jõudnud intentsionaalse seisundi omaduselt (sõltuvus äratundmisest) sellise omadusega seisundi omamise (vaimse määratluse rakendumine) juurde ning leidnud, et omamine on tõlgendusest lahutamatu. Kokkuvõtvalt, intentsionaalse seisundi omamine peab olema äratuntav antud sisuga antud tüüpi seisundi omamisena ning see hõlmab endas tõlgendust.

Püüan juba eos lühidalt vastata võimalikele vastuväidetele. Esimene kriitiline märkus puudutab väidet, et intentsionaalsed seisundid ei ole isemääratlevad. Heal juhul võiks sellega nõustuda kolmanda isiku ehk kõrvalseisja vaatevinklist, sest sellelt positsioonilt on tõesti tarvis arvestada mitmesuguseid asjaolusid, et seisundit õigesti liigitada.¹² Küll aga ei kehti see väide esimese isiku vaatevinklist. Kogemuslikult ilmnevad intentsionaalsed seisundid meile selgepiirilistena ega vaja täiendavat määratlemist. Vastus: tuleks teha vahet seisundite kogemuslikul ja metafüüsilisel küljel. Ehkki kogemuslikult ilmnevad intentsionaalsed seisundid tõesti harilikult selgepiiriliselt, ei kandu see asjaolu otse üle nende seisundite metafüüsilise konstitueerimise tingimustesse. Metafüüsilises plaanis vajavad intentsionaalsed seisundid ikkagi määratlemist vaimsete mõistetega ning see eeldab taustana rahvapsühholoogilist mõistevõrku ning kontekstilisi tegureid.

Teise vastuväite sisuks on mure võimaliku tsirkulaarsuse pärast. Intentsionaalne omadus on äratundmisest sõltuv omadus, kuid äratundmine on ka ise vaimne ja intentsionaalne seisund. Kas ei liigu me sellisel juhul ringiratast, nii et viimaks jääb kas

¹²Leidub filosoofe, kes väidavad, et kõrvalseisja vaatevinklist olulisem on vahetu interaktsioon teise inimesega ning selle käigus osutuvad teiste inimeste vaimuseisundid vahetult tajutavaks (Gallagher 2001). Leian siiski, et seesugune fenomenoloogiline tõsiasi ei too enesega tingimata kaasa metafüüsikat, mille järgi intentsionaalsed seisundid oleksid isemääratlevad.

intentsionaalsus või äratundmine ise lõplikult seletamata? Vastus: see vastuväide on mõnevõrra ähmane ning vajaks täpsustamist. Tsirkulaarsuse mure võib puudutada intentsionaalsete omaduste määratlemist, aga ka intentsionaalsete seisundite omamist. Esimesel juhul seab see omaduste määratlemise tingimuseks, et omaduse määratlus ei sisaldaks sama omadust, ka mitte varjatult. Teisel juhul on tingimuseks, et intentsionaalse seisundi omamise tingimus ei sisaldaks midagi intentsionaalset. Tsirkulaarsus esimeses mõttes aga ei puutu antud juhul asjasse, kuna intentsionaalseid seisundeid ei määratleta ega individueerita äratundmise kaudu. Väide on pigem selles, et näiteks uskumine on seisund, mis peab olema põhimõtteliselt äratuntav uskumisseisundina. See on üks uskumise omadustest, ja isegi kui see on uskumise olemuslik omadus, ei individueerita ega defineerita uskumist selle omaduse kaudu. Kui aga tsirkulaarsuse vastuväidet mõista teises mõttes, siis tundub, et selle taustal on pigem ihalus reduktiivse lähenemise järele. Reduktiivne teooria seletab, milles seisneb vaimuseisundi omamine, mõne mitteintentsionaalse tingimuse abil. Sellisel kujul on tegu vastuväitega interpretivismile, mitte ülaltoodud teesile, et intentsionaalsed seisundid sõltuvad äratundmisest. Minu meelest peaks interpretivism reduktsionismi-ihaluse tagasi lükkama. Tuleks aktsepteerida tõdemust, et intentsionaalsete seisundite *omamisele* puudub reduktiivne seletus, kui viimase all pidada silmas mitteintentsionaalse omamistingimuse esitamist. Samas ei teki siin veel vastuolu ontoloogilise naturalismiga, kui intentsionaalsete seisundite ontoloogiat mõista deflatsiooniliselt. Aga see on juba omaette jutt.¹³

Kokkuvõttes paistab, et intentsionaalsete seisundite sõltuvusel äratundmisest on siin käsitletud kaalutlustest parimad välja-vaated, kui eesmärgiks on kaitsta interpretivismi lähtudes intentsionaalsete seisundite omadustest (vt ka Mölder 2010: 202–204).

¹³Pikema vastuse tsirkulaarsuse vastuväitele omistusteooria seisukohast leiab siit: Mölder 2010: 185–187. Sama raamatu alapeatükk 2.1 esitab ühe võimaliku raamistiku vaimu deflatsiooniliseks käsitamiseks.

3. KOKKUVÕTE

Tutvustasin artiklis interpretivismi kui vaimufilosoofilist positsiooni. Selle järgi täidab tõlgendus keskset rolli vaimuseisundite omamisel. Artikli eesmärk ei olnud argumenteerida interpretivismi kui üldise positsiooni või mõne interpretivismi konkreetse variandi poolt, vaid teha pigem eeltööd ja heita avaram pilk nende kaalutlustele, mis võiksid rääkida interpretivismi kasuks. Üks võimalik põhjendus interpretivismi pooldamiseks võiks seisneda asjaolus, et intentsionaalsetel seisunditel on erilised omadused, mille puhul on tõlgendus möödapääsmatu. Artikli põhiosas võtsingi lähema vaatluse alla intentsionaalsete seisundite viis võimalikku omadust — ratsionaalsus, normatiivsus, holism, abstraktsus ja sõltuvus äratundmisest — ning arutlesin, kas need annavad piisava aluse interpretivismi pooldamiseks. Tõdesin, et ratsionaalsust, normatiivsust ja holismi on interpretivismi kontekstis rõhutatud esmajoones omistamise tunnusjoontena, aga mitte intentsionaalsete seisundite endi omadustena. Lisaks õhonestab ratsionaalsuse kaalutlust tõsiasi, et inimesed kui põhilised tõlgenduse subjektid ei ole piisavalt ratsionaalsed. Märkisin ka seda, et tegelikult ei peagi intentsionaalsete seisundite tõlgendamine ratsionaalsust eeldama. Mis puutub normatiivsusesse, siis pole piisavalt alust arvata, et tõlgendamine on normatiivne kategoorilises tähenduses. Vastus küsimusele, kas normatiivsus võib pärineda intentsionaalsete seisundite endi loomusest, vajaks eraldi mahukat uurimust. Siinses artiklis vastasin sellele küsimusele väga põgusalt, tuues välja, millistele tingimustele peaks vastama nende seisundite käsitlus normatiivsena, et see üldse saaks pakkuda tuge interpretivismile. Holismi suhtes täheldasin, et intentsionaalsete seisundite omistamisholismist ei järeldu veel intentsionaalsete seisundite endi holistlikkus ning kui viimase tagamisel toetuda järeldusliku rolli semantikale, siis ei pruugi see pakkuda tuge interpretivismile. Abstraktsuse kaalutus tundus mulle veenvam, aga see ei välista teisi, standardvaatest erinevaid, kuid interpretivismiga võistlevaid positsioone. Viimaks leidsin, et sõltuvus äratundmisest on kõige perspektiivikam tees, kui tahta arendada argumenti interpretivismi poolt.

Interpretivismi pooldaja ei peaks laskma end selle arutluse tulemusest heidutada, sest väljavaade interpretivismi kaitsmiseks on olemas. Pealegi pole argumenteerimisviis, millele käesolev artikkel keskendus, ainus võimalik viis interpretivismi põhjendamiseks. Leian, et mistahes positsiooni ei tule kaitsta iga hinnaga, vaid üksnes parimal võimalikul viisil. Käesoleva artikli tulemuseks võikski pidada paremate viiside eristamist kehvematest. Ühtlasi sai seeläbi loodetavasti selgemaks interpretivismi ja vaa-
deldud omaduste vahekord.

Artikli kirjapanemist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute tippkeskus) ning see oli seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT20–5 ja Eesti Teadusfondi grandiga ETF9117.

Kirjandus

- A r i e l y, Dan 2010. *The Upside of Irrationality: The Unexpected Benefits of Defying Logic at Work and at Home*. New York: Harper
- A r m s t r o n g, David 2012 [1966]. Vaimu loomus. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 2, lk 347–361
- B o r t o l o t t i, Lisa 2015. *Irrationality*. Cambridge: Polity Press
- B r a d d o n - M i t c h e l l, David, Frank J a c k s o n 1996. *Philosophy of Mind and Cognition*. Oxford: Blackwell
- B r a n d o n, Robert 1994. *Making it Explicit*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- B y r n e, Alex 1998. Interpretivism. — *European Review of Philosophy*, Vol. 3, pp. 199–223
- C h e r n i a k, Christopher 1986. *Minimal Rationality*. Cambridge, MA: MIT Press
- C h i l d, William 1994. *Causality, Interpretation and the Mind*. Oxford: Clarendon Press
- D a v i d s o n, Donald 2004. *Problems of Rationality*. Oxford: Clarendon Press
- D a v i d s o n, Donald 2012a [1982]. Irratsionaalsuse paradoksid. Tlk Märt Väljataga. — D. Davidson. *Põhjuslikkus, tõlgendus ja teadmine: Valitud filosoofilised artiklid*. Koost. ja toim. J. Kangilaski, B. Mölder. Tallinn: Varrak, lk 474–503

- D a v i d s o n, Donald 2012b [1974]. Uskumus ja tähenduse alus. Tlk Bruno Mölder. — D. Davidson. *Põhjuslikkus, tõlgendus ja teadmine: Valitud filosoofilised artiklid*. Koost. ja toim. J. Kangilaski, B. Mölder. Tallinn: Varrak, lk 294–315
- D a v i d s o n, Donald 2012c [1970]. Vaimusündmused. Tlk Bruno Mölder. — D. Davidson. *Põhjuslikkus, tõlgendus ja teadmine: Valitud filosoofilised artiklid*. Koost. ja toim. J. Kangilaski, B. Mölder. Tallinn: Varrak, lk 126–155
- D e n n e t t, Daniel C. 1971. Intentional Systems. — *Journal of Philosophy*, Vol. 68, pp. 87–106
- D e n n e t t, Daniel C. 1987a. *The Intentional Stance*. Cambridge, MA: MIT Press
- D e n n e t t, Daniel C. 1987b [1981]. Three Kinds of Intentional Psychology. — D. Dennett. *The Intentional Stance*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 43–68
- D e n n e t t, Daniel C. 1988. Science, Philosophy, and Interpretation. — *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 11, pp. 535–546
- D e n n e t t, Daniel C. 1991. Real Patterns. — *Journal of Philosophy*, Vol. 87, pp. 27–51
- D e n n e t t, Daniel C. 2009. Intentional Systems Theory. — *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind*. B. P. McLaughlin, A. Beckermann, S. Walter (eds.). Oxford: Clarendon Press, pp. 339–350
- D e n n e t t, Daniel C. 2021 [1981]. Tõelised uskujad: Intentsionaalne strateegia ning miks see töötab. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 3, lk 436–471
- D w o r k i n, Ronald 2015 [1986]. *Õiguse impeerium*. Tlk Piret Luiga. Tallinn: Valgus
- F o d o r, Jerry A., Ernest L e p o r e 1992. *Holism: A Shopper's Guide*. Oxford: Blackwell
- G a l l a g h e r, Shaun 2001. The Practice of Mind: Theory, Simulation, or Interaction? — *Journal of Consciousness Studies*, Vol. 8, No. 5–7, pp. 83–108
- G a u k e r, Christopher 1988. Objective Interpretationism. — *Pacific Philosophical Quarterly*, Vol. 69, pp. 136–151
- G a u k e r, Christopher 1994. *Thinking Out Loud: An Essay on the Relation between Thought and Language*. Princeton: Princeton University Press
- G e r t z, Clifford 2017 [1973]. *Kultuuride tõlgendamine: Valitud esseed*. Tlk Tanel Pern. Tallinn: Tänapäev

- Glüer, Kathrin, Åsa Wikforss 2020. The Normativity of Meaning and Content. — *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/meaning-normativity/>>
- Hare, Richard M. 1952. *The Language of Morals*. Oxford: Oxford University Press
- Harmann, Gilbert 1987. (Non-solipsistic) Conceptual Role Semantics. — *New Directions in Semantics*. E. Lepore (ed.). London: Academic Press, pp. 55–81
- Hattiangadi, Anandi 2006. Is Meaning Normative? — *Mind and Language*, Vol. 21, pp. 220–240
- Heal, Jane 2003. What are Psychological Concepts for? — J. Heal. *Mind, Reason and Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 225–249
- Heil, John 1998. *Philosophy of Mind: A Contemporary Introduction*. London: Routledge
- Horwich, Paul 1998. *Meaning*. Oxford: Clarendon Press
- Kriegel, Uriah 2010a. Intentionality and Normativity. — *Philosophical Issues*, Vol. 20, pp. 185–208
- Kriegel, Uriah 2010b. Interpretation: Its Scope and Limits. — *New Waves in Metaphysics*. A. Hazlett (ed.). London: Palgrave-Macmillan, pp. 111–135
- Levin, Janet 1988. Must Reasons Be Rational? — *Philosophy of Science*, Vol. 55, pp. 199–217
- Mölder, Bruno 2008. Normativity and Deflationary Theories of Truth. — *Studia Philosophica Estonica*, Vol. 1.2, pp. 179–193
- Mölder, Bruno 2010. *Mind Ascribed: An Elaboration and Defence of Interpretivism*. Amsterdam: John Benjamins
- Mölder, Bruno 2011. Normatiivsuse mitu tahku. — *Studia Philosophica Estonica*, kd 4.1, lk 52–82
- Mölder, Bruno 2017. Mind Re-ascribed. — *Studia Philosophica Estonica*, Vol. 10.2, pp. 55–104
- Peijnenburg, Jeanne 1999. Are There Mental Entities? Some Lessons from Hans Reichenbach. — *Sorites*, Vol. 11, pp. 66–81
- Place, Ullin T. 2012 [1956]. Kas teadvus on ajuprotsess? Tlk Silver Rattasepp. — *Akadeemia*, nr 2, lk 319–329
- Putnam, Hilary 2012 [1967]. Vaimuseisundite loomus. Tlk Uku Tooming. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1463–1477

- Searle, John R. 1992. *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, MA: MIT Press
- Smart, J. J. C. 2012 [1959]. Aistingud ja ajuprotsessid. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 2, lk 330–346
- Viger, Christopher 2000. Where Do Dennett's Stances Stand? Explaining Our Kind of Mind. — *Dennett's Philosophy: A Comprehensive Assessment*. D. Ross, A. Brook, D. Thompson (eds.). Cambridge, MA: MIT Press, pp. 131–145
- Wedgwood, Ralph 2007. *The Nature of Normativity*. Oxford: Clarendon Press

BRUNO MÖLDER (1975) on lõpetanud 1997 Tartu Ülikooli, BA filosoofias ja BSc psühholoogias; magistrikraadid filosoofias (MA, Tartu, 1999; *MPhil*, Cambridge, 2000). 2007. aastal kaitses doktoritöö Konstanzi Ülikoolis. 2004–2008 Tartu Ülikooli filosoofia osakonna erakorraline teadur, 2008–2011 samas teoreetilise filosoofia teadur, 2011–2016 vanemteadur, 2016–2019 dotsent, aastast 2019 vaimufilosoofia professor. 2013–2015 oli ühtlasi TÜ filosoofiateaduskonna teadusprodekaan, alates 2016 filosoofia osakonna ja alates 2019 filosoofia ja semiootika instituudi juhataja.

Akadeemias on varem avaldanud artiklid “Episteemiline autoriteet-sus oma vaimuseisundite suhtes” (1996, nr 10, lk 2060–2089), “Hilary Putnami sisemine realism” (1997, nr 4, lk 789–807), “Dennett ja kvaalid” (1998, nr 1, lk 209–221), “Kas antirealist saab mälule toetuda?” (2001, nr 5, lk 1034–1052), “Anomaalne monism ja psühhofüüsilised seadused” (2002, nr 3, lk 580–611), “Individualism ja kitsas sisu: Jerry Fodori vaimufilosoofiast” (2003, nr 12, lk 2675–2710), “Füsikalismi kvalitatiivsest komistuskivist” (2004, nr 4, lk 763–805), “Mis on metafüüsika?” (2008, nr 3, lk 507–517), “Sellarsi mütolooogia” (2010, nr 12, lk 2292–2303) ja filosoofilise dialoogi “E, sest C: Metafüüsilised vestlused põhjuslikkusest ja vaimust” (2003, nr 4, lk 758–781; nr 6, lk 1233–1251). Väidelnud koos Jaan Kangilaskiga pealkirja all “Vaim ei ole teadvus!” (1997, nr 1, lk 175–180), avaldanud ilukirjanduse rubriigis “Assotsiatsioonid ja muljeid” (1997, nr 4, lk 732–733), “Välgatusi” (2001, nr 6, lk 1273–1277) ja “Valitud sõnu” (2004, nr 11, lk 2411–2414), samuti arvustuse “Emakeelefilosoofia” (1999, nr 10, lk 2202–2212) ning arvukalt tõlkeid.

KRISTINA VIIN. Aare Pilv Mait Vaiku lugemas (2016)

ARVUSTUS

Hilary Putnam. *Kolmekordne lõng: Vaim, keha ja maailm*. Tlk ja järelsõna Tiit Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus, 2020. 310 lk.

Hilary Putnam (1926–2016), kes on kaheldamatult üks 20. sajandi teise poole angloameerika filosoofia suurkujusid, peaks olema eesti filosoofiahuvilistele tuttav, kuna mõned tema artiklid on ka eesti keelde tõlgitud. Mu endagi üks esimesi kokkupuuteid analüütilise filosoofiaga oli Putnami artikli “Tähendus ja osutus” tõlge.* *Kolmekordse lõnga* näol on aga tegemist esimese eesti keelde tõlgitud Putnami tervikteosega. Loodetavasti annab see indu ka muude teoste tõlkimiseks Putnami küllaltki mahukast loomingust ning loodetavasti saavad ka need tõlked olema sama ladusad kui sinne Tiit Hallapi oma.

Kui Putnam seltskonnas jutuks tuleb, siis esimene asi, mida tema kohta kuulda saab, on see, kui palju ta elu jooksul oma filosoofilisi vaateid muutis. Arvan siiski, et Putnami varasemate ja hilisemate ideede vahel on võimalik tuvastada teatav järjepidevus. Semantilise eksternalismi ühe peamise populariseerijana ei öelnud Putnam sellest vaatekohast kunagi lahti. Tema kainemõistuslik realism *Kolmekordses lõngas*, mille järgi vaimu ja maailma side on otsene ega ole vahendatud mingite liideste kaudu, väljendab muu hulgas eksternalistlikku hoiakut, mis näeb konstitutiivset seost vaimuseisundite sisu ja maailmas leiduvate objektide ja omaduste vahel. Peale selle — nagu märgib ka Hallap oma järelsõnas —, kuigi Putnam taganes funktsionalismist, mis defineerib vaimuseisundi kui erinevaid sisendeid ja väljundeid vahendava seisundi, hoidis Putnam ka hilisemas loomingus kinni funktsionalismi eetosest, mille järgi vaimumõisteid tuleb mõista nende panuse kaudu neid omava olendi toimevõimesse. Selline eetos on leitav ka Putnami eeskujuks olevate filosoofide, Jamesi, Dewey ja (hilise) Wittgensteini töödest.

Kuna Putnami vaadete arengus on võimalik tuvastada järjepidevus, võiks arvata, et tema hilisemaid seisukohti saab mõista varasemate edasiarendusena ning et kui keegi on huvitunud tema varastest vaadetest, siis peaks ta veel rohkem huvituma Putnami hilisematest, eeldatavasti

*“Tähendus ja osutus”. Tlk Endla Lõhkivi. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 310–322; originaal ilmus 1973. Toim.

küpsematest vaadetest. Kui aga vaadata trende praeguses angloameerika filosoofias, siis on märgatav, et arutelud Putnami filosoofia üle pole just esiplaanil. Loomulikult leidub ka praegu filosoofe, kes näiteks semantilise eksternalismi üle vaidlevad, ning ajalooliselt on semantilise eksternalismi puhul Putnamile viitamine vältimatu; üsna kindlalt võib aga väita, et Putnami hilisem looming, mille hulka ma loen ka *Kolmekordse lõnga* (originaalis ilmunud 1999), on analüütilistele keele- ja vaimufilosoofidele ning metafüüsikutele vähe kõneainet pakkunud. Miks?

Kui olin *Kolmekordse lõnga* teist korda läbi lugenud, nüüd siis eeslikeelses tõlkes, tuli pähe võimalik vastus. Põhjus võib olla selles, et *Kolmekordne lõng* on valdavalt tagasivaatav, võttes ühelt poolt kokku Putnami enda filosoofiliste hoiakute arengu ning toetudes teiselt poolt oma argumentides suuresti teiste filosoofide tehtud tööle. Paljuskki on seetõttu tegemist kollaažiga teiste filosoofide esitatud väidetest ja argumentidest. Et Putnami argumente *Kolmekordses lõngas* adekvaatselt hinnata, tuleks lugeda näiteks Charles Travist ja John Langshaw Austinit, kellele Putnam silmatorkavalt tihti viitab. Teiste inspiratsiooniallikatena on esil juba mainitud James, Dewey ja Wittgenstein. Kõigi nende viidete juures võib lugejal tekkida soov panna raamat kõrvale ning uurida hoopis neid teisi autoreid või Putnami varasemaid teoseid.

Sellise suhestumise tõttu nõnda paljude autoritega on *Kolmekordse lõnga* sisu äärmiselt rikkalik, kattes näiliselt vähe seotud teemasid metafüüsikas, keele- ja vaimufilosoofias. Just selle rikkuse tõttu pole mul võimalik kõiki raamatus käsitletavaid teemasid oma arvustuses puudutada. Järgnev ülevaade on seetõttu valikuline ning piiratud.

Esimese osa "Tähendus, mõttetus ja meeled: uurimus inimvaimu võimetest" esimeses loengus eristab Putnam oma loomulikku realismi metafüüsilisest realismist ja antirealismist. Metafüüsilise realismi vastaspoole, antirealism kriitiseerimisele pöörab Putnam seejuures vähe tähelepanu, kuna sellel on tema meelest absurdsed relativistlikud järeloomid. Metafüüsilist realismi (või "dogmaatilist realismi"), mille järgi eksisteerib tegelikkuse objektiivne struktuur, mida mõtlemine pürib huvidest sõltumatult esitama, peab Putnam aga fantaasia viljaks, mille kohaselt "on olemas vormide või universaalide või "omaduste" koguhulk, mis on fikseeritud nüüd ja alatiseks, kusjuures mistahes sõna iga võimalik tähendus vastab ühele neist vormidest või universaalidest või omadustest" (lk 19). Metafüüsiline realist teeb Putnami meelest kaks ekslikku eeldust. Esiteks, realist eeldab, et võimalike mõttevormide hulk on kindlapiiriline ja et iga sõna tähendus määrab mingi kindla omaduse, mis sellele sõnale vastab. Putnam vaidlustab sellise arusaama keelest, apelleerides muu hulgas sõnade rahuldustingimuste sõltuvusele kasu-

tuskontekstist, mille tõttu idee sellest, et sõna valib välja mingi kindla hulga võimalikke asju ja omadusi, absurdseks muutub. Teiseks eeldab metafüüsiline realist, et eksisteerib teatud kindel omaduste ja objektide hulk, mis meie mõtted ja väited tõeseks teeb. Putnam arust on see eeldus ekslik, kuna ei leidu ühtset kriteeriumi, mille alusel objekte indideerida.

Putnami enda eelistatud loomulik realism (või kainemõistuslik realism või deweylik realism või “aristotellik realism ilma aristotelliku metafüüsikata”) on mõeldud olema kesktee kahe mainitud äärmuse vahel. Peamiseks süüdlaseks selles, et valikut metafüüsilise realismi ja anti-realismi vahel on nähtud ainuvõimalikuna ning loomulikust realismist on mööda vaadatud, peab Putnam kujutlust, et mõtlemist ja tegelikkust vahendab mingi vaimne liides, olgu selleks kas meeleanndmed või representatsioonid. Säärase vaheliidese eeldamine muudab võimatuks selle mõistmise, kuidas inimesel saab üldse olla tunnetuslik kontakt maailmaga. Loomulik realism seevastu väldib liidese postuleerimist ning lubab tunnetuse ja maailma vahetut kontakti neil juhtudel, kui tunnetus on maailma suhtes adekvaatne.

Putnam mõistab siinkohal hukka nii idee meeleanndmetest kui ka vaimsetest esitustest/representatsioonidest kui võimalikest vaheliidest kandidaatidest. See on siiski tema poolt veidi rutakas, kuna näiteks praeguse aja tajurepresentatsioonist eristab ennast teravalt meeleanndmeteoreetikust. Vaimsetel esitustel, erinevalt meeleanndmetest, arvatakse olevat täpsustingimused ning juhul, kui need tingimused on täidetud, on isikul representatsioonisti järgi tunnetuslik kontakt nende asjade ja omadustega, mis neid täpsustingimusi konstitueerivad. Näiteks Susanna Siegel on väitnud, et tema representatsioonism on tegelikult otsese/loomuliku realismiga kooskõlas: kogemus kujutab endast fundamentaalset kontakti tegelikkusega ja just nimelt seetõttu, et tal on täpsustingimused (*The Rationality of Perception*, Oxford University Press, 2017, lk 39). Putnam peab meeleanndmete ja vaimsete esituste eristamist tarbetuks, aga tema oponendi jaoks see ilmselt nii pole.

Teine loeng püüab naasta loomuliku realismi juurde. Üks populaarsemaid argumente vaimse liidese postuleerimise kasuks on tuginenud unenäokogemustele, mida subjekt pole tegelike asjade kogemusest võimaline eristama. Kuna unenägude objekte tegelikult ei eksisteeri, tekib küsimus, mille kohta need kogemused siis käivad. Vahendatud realismi vastuseks on, et need kogemused käivad mingi vaimse liidese, näiteks meeleanndmete kohta, ning kuna tegeliku kogemust pole võimalik eristada realistlikust unenäost või hallutsinatsioonist, siis on ka tegeliku kogemuse esmaseks objektiks säärased liidesed. Putnam vaidlustab

Austinit järgides nii selle argumendi eelduse, mille järgi unenäod käivad millegi kohta, kui ka idee, et juhul, kui unenäod tõepoolest millegi vaimse kohta käivad, siis ka tegeliku kogemuse objekt peab olema vaimne. Samas loengus kritiseerib Putnam ka katseid samastada postuleeritud vaimne liides millegi materiaalsega, näiteks ajuseisundiga.

Kolmas loeng on keelefilosoofilise suunitlusega. Vaatluse all pole mitte taju ega mõtlemine, vaid keele ja maailma suhe. Ka selles kontekstis püüab Putnam kaitsta loomulikku realismi, mille järgi meie väited on tõesed, kui nad vastavad faktidele, kus vastavust on mõistetud ilma liigse metafüüsilise koormata. Vastandades loomulikku realismi substantiaalsele või metafüüsilisele realismile, mis seda koormat eeldab, püüab Putnam eristada enda seisukohta ka Michael Dummetti antirealismist, mis asendab tõetingimused väidetavustingimustega. Viimase vaatekohta järgi muutub mõistatuseks, kuidas me näiteks saame esitada tõeseid väited minevikusündmuste kohta, mida me verifitseerida ei suuda. Putnam, järgides oma realistlikku Wittgensteini tõlgendust, väidab vastu, et meie võime mõelda (ja ühtlasi esitada väiteid) vaatlemata asjadest ja sündmustest minevikus ja tulevikus (ning ka meie võime teha teadust) on meie loomadega jagatud võimete loomulik edasiarendus, mida anti-realist kipub müstifitseerima.

Tekib aga küsimus, mis mõttes Putnam ikkagi väldib metafüüsilist realismi, kui ta tunnistab tõde kui vastavust. Vastavussuhte postuleerimine tundub ontoloogiasse millegi uue lisamisena, kuna enam ei piirdata väidete ja asjaolude postuleerimisega. Putnami toonitus, et kaine-mõistuslik realism mingit metafüüsilist omadust ei postuleeri, tundub seega olevat habrastel alustel. Tunnistades mingi väite tõesust, ei ütle me võib-olla tõesti midagi rohkemat sellest väitest, ent koos tõe kui vastavuse tunnistamisega me vähemalt paistame *vaikimisi eeldavat*, et tõde on teatavat sorti omadus.

Üks viis, kuidas Putnam ennast metafüüsilisest realistist eristab, on tema väide, et tõesuse nägemise asemel üht sorti suhtena, mis jääb igas kontekstis samaks, tuleks uurida, kuidas eri diskursused reaalsusega suhestuvad (lk 97). See aga paistab viitavat võimalusele olla pluralist tõesuse kui vastavuse suhtes. Pluralisti järgi sõltuks see, mis vormi vastavus võtab, diskursusest, milles antud kontekstis väiteid esitatakse. Pluralist aga ei eitaks tingimata seda, et tõesus kui vastavus on substantiaalne omadus, hullempi veel, pluralist võiks väita, et eksisteerib määramatu hulk vastavussuhete tüüpe.

Raamatu teises osas "Vaim ja keha" võtab autor vaatluse alla vaimu metafüüsika ning sealsete loengute üks läbivaid motive on nende füsikalistlike vaadete kriitika, mis üritavad mingil moel vaimuseisundeid

füüsikaliste seisunditega, näiteks ajuseisunditega samastada. Putnami argumentid ei ole aga suunatud niivõrd selle väite tõesuse, vaid pigem selle arusaadavuse vastu. Kui aga füüsikalismi kesksed ideed on arusaamatud, siis on arusaamatud ka selle vastaspoole, dualismi kesksed ideed.

Teise osa esimene loeng “Ma mõtlesin automaatkallimast, nagu seda nimetasin” võtab vaatluse alla väitluse Jaegwon Kimi ja Donald Davidsoni vahel selle üle, kas eksisteerivad psühhofüüsilised seadused, s.t vaimuseisundite ja füüsikaliste seisundite vahelise põhjusliku interaktsiooni seadused. Putnam keskendub siin selles debatis rolli mängivale epifenomenalistlikule eeldusele “automaadid”,* mida Kimi järgi tuleks tunnistada siis, kui Davidsoni kombel arvata, et psühhofüüsilisi seadusi ei eksisteeri. “Automaatide” eelduse järgi ei muutuks midagi füüsikalistes sündmustes, kui teatud inimestel poleks vaimseid omadusi, aga nende füüsikalised omadused ja füüsikaline ümbrus jääksid samaks.

Putnami meelest on võimalik vaidlustada “automaatide” mõisteta-
vus ning seeläbi ka Kimi ja Davidsoni vaidluse mõistetavus. Ta nimelt arvab, et väide saab oma sisu alles konkreetsetes kasutuskontekstis ning et “automaatide” eeldusel säärane kontekst puudub. Oma arvamuse kaitsmiseks ammutab Putnam inspiratsiooni Charles Traveise kontekstualistlikust keelekäsitusest, mille keskmes on idee, et väidete sisu on radikaalselt kontekstitundlik, nii et väidete puhul ei määra neis sisalduvate sõnade tähendus võimalikku sisu, mis neil väidetest võib kunatistes kontekstis olla. Sellises filosoofilises “automaatide”-väites sisalduvatel sõnadel võib olla tähendus, aga see ei tähenda veel, et neil oleks sisu, mille tõesuse või vääruse üle otsustada.

Tekib aga küsimus, miks ei saa kohelda filosoofilist arutelu kui omaette kasutuskonteksti, mis annaks filosoofilistele väidetele kindla sisu, nii et ka need väited oleksid arusaadavad. Putnam kõrvutab filosoofilist konteksti kujuteldava situatsiooniga Wittgensteini teosest *Märkmeid psühholoogia filosoofiast*, kus me kohtame hõimu, keda tahetakse orjastada, ning meile öeldakse, et neil puudub hing, kuigi nad käituvad nagu meie. Kui sellises kontekstis väita, et neil ei ole vaimseid omadusi, kuigi neil on samad füüsikalised omadused, siis Putnami järgi on sellel väitel sellises kontekstis sisu, aga me peaksime seda vääraks, kuna näeksime seda alatu propagandana. Filosoofilises kontekstis ei ole aga sellel väitel Putnami järgi isegi sisu. Mulle jääb segaseks, miks ei võiks arvata, et ka filosoofilise arutelu kontekst võiks mängida sobivat sisu fikseeri-

* Putnam kasutab kuju (AUTOMAADID). *Toim.*

vat rolli. Vähemalt Putnam ei anna selle võimaluse välistamiseks piisavat alust. Tegelikult Putnam hiljem ka möönab, et filosoofiline kontekst võib millalgi tulevikus muutuda arusaadavaks, samas toonitades, et selle arusaadavaks tegemise koorem lasub ta oponendil. Säärane mööndus tundub aga juba piisav, et muuta Putnami argument sattumuslikuks.

Teise osa kolmandas loengus “Psühhofooniline korrelatsioon” kritiseerib Putnam kaasumisteesi, mille kohaselt vaimuseisundid kaasuvad nendega sünkroonsetele füüsilistele seisunditele. Kaasumistees pole tema järgi kooskõlas eksternalismiga, mille järgi psühholoogiliste seisundite sisu on määratud keskkonna poolt. Ka siinsel juhul kritiseerib Putnam nende ideede arusaadavust, millele kaasumistees tugineb. Näiteks sisemise psühholoogilise seisundi mõistet peab ta just osalt eksternalistlikel kaalutlustel arusaamatuks, kui seda kasutada filosoofilises kontekstis, kus räägitakse mõtlemisest ja uskumisest. Ta peab tegelikult arusaamatuks nii seda, et uskumine on “sisemine”, kui ka seda, et see on “seisund”. Need võiksid olla arusaadavad siis, kui uskumise omistamine ja argipsühholoogia laiemalt oleksid “prototeaduslik spekulatsioon käitumise põhjuste kohta” (lk 151). Putnam seevastu arvab, et argipsühholoogia roll on muu hulgas normatiivne ja hindav ning et omistatavate uskumuste sisu on kontekstitundlik. Kuna argument kaasumisteesi vastu ei tugine üksnes kontekstitundlikkusest tulenevale arusaadavuse puudumisele, vaid ka rahvapsühholoogia ja teadusliku psühholoogia ühismöördutusele, siis tundub Putnamil siin olevat rohkem mänguruumi kui “automaatide” vastase argumenti puhul.

Putnam lõpetab oma raamatu kahe pika järeldusega, millest esimeses vaatleb ta põhjustamise ja seletamise vahekorra küsimust ning teises arendab oma argumenti kvaalide kui nähtumuslikult ühetaoliste kogemuste ühisteguri vastu.

Omalt poolt lõpetaksin selle arvustuse paari positiivse noodiga. Kui Putnam kritiseerib ideed vaimsetest liidetest, mis subjekti ja objekti vahendavad, siis mis on tema alternatiiv? Olles selle kriitika käigus tagasi lükanud ka vaimsete esituste idee, pakub ta alternatiiviks, et vaimust rääkides me räägime mitmesugustest võimetest ja nende avaldumismvormidest, mida pole vajagi püüda reduktiivselt seletada. Selline pilt vaimust kooskõlastub üpris hästi antirepresentatsioonistlike vaadetega nüüdisaegses vaimufilosoofias, mille esindajad samuti kritiseerivad ideed vaimsetest esitustest, püüdes selle asemel mõista vaimu organismi ja keskkonna dünaamilise vastastikmõju kaudu. On isegi üllatav, et antirepresentatsioonistid Putnamile nii vähe viidanud on.

Teiseks, nagu mainitud, on *Kolmekordne lõng* suuresti tagasisivaatav ning kriitiline. Putnami hoiak osutub tegelikult päris radikaalseks:

ta paistab arvavat, et suurem osa eelnevast analüütilisest filosoofiast on olnud valel teel, kuna mitmetes vaidlustes pole kummalgi poolel olnud õigus, mis viitab sellele, et lähtunud on väärade aluseeldustest. Sellest johtuvalt tuleks tagasi lükata nii metafüüsiline realism kui ka deflationism ja antirealism, nii vaimufilosoofia füsikalistlik projekt kui ka dualism. Kui Putnami kriitikaga varasema analüütilise filosoofia kohta nõustuda, siis on ka loomulik mõelda, et oleks aeg teemat vahetada. Osalt on nii 21. sajandil läinudki, mil paljude filosoofide huvi on vaimu, keele ja maailma vahelisele puudutavalt “suurtelt probleemidelt” nihkunud eriteaduste filosoofia ja rakendusliku filosoofia poole. Kuigi Putnam, eriti tema hilisemad vaated, on viimasel ajal pärvinud võrdlemisi vähe tähelepanu, on vähemalt vaimufilosoofia mõned tendentsid väljendatud just seda nihet, kuna empiirilise suunitlusega vaimufilosoofid ei huvitu enam niivõrd vaimuseisundite füüsikaliste seisunditele taandamisest üldises mõttes, vaid keskenduvad lokaalsematele ja empiirilistemat laadi probleemidele mitmesuguste vaimuseisundite kohta käivate teooriate loomise juures. Võiks niisiis öelda, et paljud vaimufilosoofid on eemaldunud vaimu metafüüsikast ning on suunanud oma tähelepanu psühholoogia filosoofias esilekerkivatele konkreetsematele ja kitsamatele probleemidele. Kui Putnamil on õigus, et üldisemad väited vaimu ja keha vahelise kohta on kontekstitundetud või koguni arusaamatud, siis on see loomulik ja tervitatav asjade käik.

Uku Tooming

UKU TOOMING (1986) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia erialal 2007. aastal, usuteaduse magister religioonianthropoloogia erialal (TÜ, 2010), doktorikraad filosoofia erialal (TÜ, 2014). 2015–2019 TÜ teoreetilise filosoofia teadur, 2017–2019 Harvardi Ülikooli teadur. Alates 2019 järel doktorant Jaapanis, esmalt Hiroshima Ülikoolis, aastast 2020 Hokkaido Ülikoolis (Sapporo). *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Kuidas saab jumal tahta, teha ja tunda?” (2010, nr 3, lk 447–472), “Enesetõlgendus ja soovid” (2012, nr 6, lk 1099–1127) ning “Kuidas liigitada vaimuseisundeid?” (2016, nr 7, lk 1215–1242), samuti tõlkinud Rush Rheesi, Talal Asadi, Webb Keane’i, Harry Frankfurti, David Hume’i, Peter Strawsoni, Hilary Putnami, Ernst Tugendhati, Hugh Mellori, Christopher Gaukeri ja Timothy Williamsoni tekste; avaldanud ka ühe arvustuse.

MATEMAATIKA TÕSIKINDEL ALUS EHK MÕTISKLUSI GÖDELI TÕESTUSEST

Ernest Nagel, James R. Newman. *Gödeli tõestus: koos Kurt Gödeli loenguga matemaatika alustest ja Tanel Tammeti järel-sõnaga*. Tlk Märt Väljataga. Tallinn: EKSA, 2020. 142 lk.

Matemaatikust ja loogikust Kurt Gödelist (1906–1978) on üks tore lugu. Nimelt kui ta 1947. aasta detsembris USA kodakondsust taotles, valmistus ta selleks nagu kõigeks oma elus suurima põhjalikkusega. Ta töötas rida-realt läbi USA põhiseaduse ja leidis sealt vastuolu, mida oleks võimalik ära kasutada, muutmaks Ameerika Ühendriikide riigikorda diktatuuriks. Albert Einstein, Gödeli hea sõber, soovitas tungivalt seda kodakondsuseksamil mitte mainida. Eksam, mille üheks tunnistajaks oli Einstein ja teiseks majandusteadlane Oskar Morgenstern, arenes aga teisiti:

Eksaminaator: No nii, härra Gödel, kust te pärit olete?

Gödel: Kust ma pärit olen? Austriast.

Eksaminaator: Mis tüüpi valitsus teil Austrias oli?

Gödel: Austria oli vabariik, kuid põhiseadus oli selline, et lõpuks muudeti see diktatuuriks.

Eksaminaator: Oi! See on väga halb. Siin riigis seda juhtuda ei saaks.

Gödel: Ja kuidas veel! Ma võin seda tõestada!

Sel hetkel otsustas eksaminaator siiski, et selle teemaga pikemalt tegelema ei hakata. Kurt Gödel sai oma kodakondsuse ja võis jätkata juurdlemist matemaatika ja filosoofia põhiprobleemide üle.¹

Liikudes 53 aastat edasi, 2020. aasta detsembrisse, peab eksaminaatorit kergendustundega tänama: on vist pigem hea, et Gödelil oma avastust põhjalikumalt selgitada ei lubatud. Samas peab tõdema, et on igati ajakohane Gödeli tähtsamad mõttekäigud taas üle käia. Selle on meie jaoks lihtsamaks teinud Märt Väljataga, kes on tõlkinud Ernest Nageli ja James R. Newmani teose *Gödeli tõestus* ning sinna juurde veel ka

¹Vt Oskar Morgensterni päevik, https://drive.google.com/file/d/0B9_mR_M2zOc4Y2VhNzZkMDQtMDdINC00YWQ0LWJlYzQtMzAxZjAxMGYxNzM5/view.

Kurt Gödeli loengu matemaatika alustest. Järelsõna on raamatule kirjutanud Tanel Tammet.

Lihtsustatult öeldes tegeles Gödel selliste küsimustega nagu “kas iga tõde on võimalik tõestada?” ja “kas iga väite kohta saame öelda, et see on kas tõene või väär?” — praegusel ajal vaieldamatult päevakohased ja päevapoliitilised küsimused!

Gödeli jaoks oli säärase küsimuste kontekst siiski teine. Nimelt oli üks Saksa matemaatiku David Hilberti 20. sajandi matemaatikutele püstitatud ülesandeid leida matemaatikale loogiline alus ja vundament, millele kogu matemaatika võiks toetuda. Loogilise aluse all pidas ta üldjoontes silmas teatud sümbolite keelt, selles keeles kirja pandud aksioome ehk alusväiteid, mille tõesuses omavahel kokku lepitakse, ning viimaks teatud järeldusreegleid, mida iga tuletus või tõestus peaks järgima. Ülesanne — mille lahendatavusse üldiselt usuti — oli niisiis valida sääraseid sümbolid ja aksioomid, et selles formaalses sümbolite keeles saaks kirja panna kõik matemaatilist tõesed väited ning nende tuletuskäigud ehk tõestused.

Gödeli mittetäielikkuse teoreemid aastast 1931 ütlevad (väga lihtsustatult), et Hilberti visandatud eesmärki pole tegelikult võimalik saavutada: kogu matemaatikale ei ole võimalik leida ühte ja ainust fikseeritud aksioomide baasi, millest lähtudes saaksime iga matemaatilise väite kas tõestada või ümber lükata. Kuna üks kahest, kas väide ise või tema eitus, on tingimata tõene, tähendab see, et igas fikseeritud aksiomaatikas on matemaatilisi tõdesid, mida pole võimalik selles raamistikus tõestada! Seetõttu nimetatakse seda aksiomaatikat mittetäielikuks.

Oluline on siin sõnapaar “kogu matemaatikale”. Näiteks on võimalik luua täielik matemaatiline vundament eukleidilisele geomeetriaile: iga selles raamistikus sõnastatav küsimus või väide on tõestatavalt kas tõene või väär. Gödeli mittetäielikkuse teoreemid ütlevad aga — nüüd pisut täpsustatult —, et niipea, kui meie matemaatiline teooria sisaldab naturaalarve ja nende aritmeetikat (liitmist, korrutamist jne), leidub selles teoorias matemaatilisi tõdesid, mida pole võimalik ei tõestada ega ümber lükata. Ei aita ka see, kui aksioome lisada: uues, rohkemate aksioomidega süsteemis leidub jällegi (uusi) tõestamatuid väiteid!

Tegemist on üsna üllatava tulemusega — või vähemalt oli see nii omal ajal, nn Hilberti programmi taustal. Üllatav ei ole see, et leidub mittetäielikke aksiomaatilisi süsteeme. Võtame näiteks tavapärase Eukleidese geomeetria. Seal on aksioomiks võetud teatud väide sirge

paralleelsusest.² Selgub, et see väide ei jäeldu Eukleidese teistest aksioomidest; seda ei saa ainult neist lähtudes ei tõestada ega ümber lükata. Samas võib need teised aksioomid võtta ühe igati toreda matemaatilise teooria aluseks. Lihtsalt osa selles teoorias sõnastatavaid väiteid, nagu väide sirgete paralleelsusest, ei ole tõestatavad! Võib öelda, et selle põhjuseks või taustaks on asjaolu, et tegelikult annavad need aksioomid aluse mitmele erinevale teooriale. Nimelt, kui lisame paralleelsete sirgete aksioomi, saame tavapärase eukleidilise geomeetria. Lisades aga mõne teise aksioomi, mis ülejäänutega sobitub, võime aluse panna hoopis mitte-eukleidilisele geomeetria, nagu näiteks elliptiline geomeetria, mis kirjeldab geomeetriat keral, või hüperboolne geomeetria, mis on kasutusel näiteks relatiivsusteoorias. Niisiis, mittetäielikud aksiomaatikad on kergesti leitavad või tekitatavad. Tihti on võimalik neid aksioome lisades ka täielikuks muuta. Näiteks kõik Eukleidese aksioomid üheskoos panevad aluse täielikule aksiomaatikale: kõik sõnastatavad väited on kas tõestatavad või ümberlükatavad.

Nüüd võime Gödeli teoreemide sisust ja põnevusest paremini aru saada. Nimelt järeldeb tema tulemustest, et iga võimalik naturaalarvude aritmeetikat kirjeldav aksiomaatika on mittetäielik. Teisisõnu, niipea kui matemaatiline vundament on piisavalt lai, et kirjeldada naturaalarve, nende liitmist, korrutamist ja veel üht-teist, on ta samas liiga kitsas, et kõiki oma väiteid tõestada või ümber lükata. Aga ometi sisaldaks iga loomulik vundament kogu matemaatikale ju tingimata ka naturaalarve ühes nende aritmeetikaga. Seega jõuamegi eespool toodud lihtsustatud ja üldsõnalise kirjelduseni: ükski kogu matemaatikast kirjeldav fikseeritud aksioomide baas ei oleks kogu matemaatika jaoks piisav!

Tunnistan, et minu kirjeldus on olnud üsna ebatäpne. Näiteks ei oleks ülalkirjutatu abil võimalik lahti mõtestada, kuidas Gödeli mittetäielikkuse teoreem sobitub Gödeli esimese tähtsa uurimistulemuse, tema nn täielikkuse teoreemiga. Vähemalt sõnaliselt on need kaks tulemust ju vastuolus! Aga õnneks ei pea ma sellepärast muretsema: huvitunud lugejale selgitab seda kõike kenasti Tanel Tammeti järelsõna *Gödeli tõestusele*. Tegemist on hea tunde ja arusaamaga kirjutatud mõtisklusega, mis toob välja ka alles hiljem selgunud paralleelid arvutialgoritmide ja Turingi masinaga. Kindlasti on see järelsõna hea esimene samm Gödeli teoreemidega tutvumiseks.

²See aksioom ütleb, et kui tasandil on antud sirge S ja sellest sirgest väljaspool punkt P , siis saab läbi selle punkti tõmmata täpselt ühe sirge, mis ei lõiku sirgega S .

Kui järelsõna loetud ja huvi endine, on igati õige asuda *Gödeli tõestuse* enese kallale. Gödeli teoreemidest on tänapäevaks ilmunud juba hulk raamatuid. Siin vaadeldav Ernest Nageli ja James R. Newmani teos, mis pärineb 1958. aastast ning on nüüd Märt Väljataga tõlkes ka eesti keeles kättesaadav, on ajaliselt üks esimesi ja kindlasti üks traditsioonilisemaid. Raamat on hästi loetav ning võiks pakkuda toredat mõtteelamust igapähele, kes tõe olemuse üle arutleda soovib. Vahest ei ole ta päris kerge õhtune lugemine, aga kui on huvi ja tuju natuke keskenduda, pole matemaatiline ega filosoofiline taust sugugi vajalik raamatu nautimiseks. *Gödeli tõestuses* on rõhutatud ennekõike just Gödeli teoreemide sisulist, matemaatilist poolt. Sellega eristub ta paljudest teistest populaarteaduslikest käsitlustest, kus põhirõhk on pigem kõikvõimalikel seostel ja järeldustel. Tõsi on muidugi see, et tänapäeval on Gödeli täielikkuse ja mittetäielikkuse teoreem juba matemaatika bakalaureuseprogrammi osa. Neid ei peeta enam teab mis üllatavaks ega kuigi keeruliseks. Samas võib julgesti öelda, et tegemist on väga ilusa ja põneva mõttekäiguga ning Nageli ja Newmani raamat loob niihästi aluse Gödeli argumentidega tutvumiseks kui ka tutvustab piisavalt põhjalikult argumenti ennast.

Märt Väljataga tõlge on sorav, hea on lugeda. Ebaselgeks jääb küll, miks pole tõlke aluseks või vähemalt toetuseks võetud uuemat, Douglas R. Hofstadteri toimetatud ja parandatud versiooni 2001. aastast. Mõistan tõlkija soovi jääda alusmaterjalile truuks, võib-olla isegi nõustun, et teatud kohendused tõestuste edasiandmises seitsmendas peatükis pole parandatud versioonis alati täiel määral õnnestunud. Samas on Hofstadteri lisatud joonealused märkused ja pisimuudatused tihti abiks. Näiteks on raamatus läbivalt kasutatud sõna “klass”. Hofstadteri kommentaar, et tegemist on tolleaegse sõnakasutusega ja tänapäeva lugeja peaks selle asemel mõtlema “hulk”, tundub mulle igati täpne ja kasulik. Samuti aitas mind Hofstadteri otsus kasutada raamatu teises peatükis “Riemanni geomeetria” asemel “elliptilist geomeetria”, mis jällegi on praegusele sõnavarale lähedasem, sest Riemanni geomeetria on nüüdseks pigem üldmõiste, mis hõlmab ka eukleidilist geomeetria. Siin-seal häirisid ka mõned sõnavalikud, näiteks “dedutseerima” seal, kus oleks võinud kasutada “tületamist” või vahest isegi “tõestamist”. Mõistan tõlkija valikuid üldise kooskõla ja täpsuse seisukohalt, kuid usun, et oleks saanud ka teisiti: formaalsemad sõnad ei muuda matemaatilisi argumente formaalsemaks. Viimaks oleks ehk kasulik olnud lasta matemaatilised ääremärkused üle vaadata; näiteks lk-l 99 on induktsiooni kirjeldus matemaatiliselt ebatäpne. Need on aga pisiasjad: hea eestikeelse tõlke ilmutamine on ajakohane ja tänuväär, raamatu sisu aga aegumatu.

Lõpetuseks tuleksin tagasi Gödeli teoreemide juurde. Võiks ju arvata, et need andsid matemaatikale ja matemaatilisele uurimistööle korraliku põntsu. Kuid ajalugu näitab, et nii see polnud: matemaatika pole kunagi arenenud nii kiiresti kui alates 20. sajandi teisest poolest. Gödeli mittetäielikkuse teoreemid pole suutnud seda arengut peatada. Võib-olla aitasid nad seda hoopis kiirendada, tuues kaasa teatud vabaduse Hilberti programmist, mis ähvardas viia järjest formaalsema matemaatikani. Tanel Tammet lõpetab oma järelsõna tõdemusega, et matemaatikal ei ole tõsikindlat alust, millele toetuda. Mina järeldaksin Gödeli teoreemist ja sellele järgnenud matemaatika kiirest arengust aga hoopis vastupidist: matemaatikal on tõsikindel alus, kuid seda vundamenti ei moodusta mitte üks fikseeritud aksiomaatika, vaid pigem matemaatiline arutlusviis ning matemaatika siht ja soov mõista meid ümbritseva maailma mustreid ning neid võimalikult täpselt ja rangelt kirja panna.

Juhan Aru

JUHAN ARU (1986) on lõpetanud Cambridge'i Ülikooli Trinity kolledži bakalaureusekraadiga matemaatika erialal (2009), kaitsnud kaks magistriväitekirja — Pariisi Descartes'i Ülikoolis interdistsiplinaarsete eluteaduste alal (2011) ja Cambridge'i Ülikooli Trinity kolledžis matemaatika erialal (2012) — ning doktorikraadi Lyoni École Normale Supérieure'is matemaatika erialal (2015). Praegu juhusliku geomeetria õppetooli juhataja Šveitsi Föderaaalses Tehnoloogiainstituudis Lausanne's. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Matemaatilise uurimistöö põhijooned" (koos Timothy Gowersi ja Kristjan Korjusega; 2011, nr 2, lk 259–297; nr 3, lk 537–570) ja "Elav matemaatika: Vestlus Prantsuse matemaatiku Étienne Ghysiga" (2016, nr 1, lk 3–21) ning järgmised tõlked: Timothy Gowers, "John Milnori matemaatiline uurimistöö" (2011, nr 11, lk 1996–2016); Alfréd Rényi, "Sokraatiline vestlus matemaatikast" (2012, nr 3, lk 387–405).

KUI ON MUST, NÄITA KUST

Olli Lagerspetz. *Mustuse filosoofia: Raamat maailmast, meie kodust*. Tlk Kati Karja, Jaan Pärnamäe. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 444 lk.

Sageli püüavad üldhuvi-erifilosoofiaraamatud tähelepanu sellega, et võtavad vaatluse alla mõne eriskummalise, esmapilgul filosoofiakauge teema (vt ka eesti k *Kõndimise filosoofia, Igavuse filosoofia*). Lagerspetzi

raamat sellise uudsuse seljas liugu lasta ei saa — nagu ka teosest selgub, on mustuse, räpasuse ja jälestusega seotud teemasid 20. sajandi humanitaarias ja kunstis sageli käsitletud, samuti võib leida vastavateemalisi arutlusi juba Lääne filosoofia algusest peale (vt lk 45–50). Hakata kirjutama korduvalt läbikirjutatud teemal, pealegi veel populaarses vormis on parasjagu riskantne, kerge on jääda varasemat pelgalt refereerima ja kompileerima. Lagerspetz tuleb sellise riskiga suurepäraselt toime: raamat on küll mitmekülgsest erudeeritud, kuid samas originaalne, sisaldab nõudlikke ja täpseid analüüse, ent on seejuures põnev ja kergesti loetav.

Teose maht võib hariva öökapiiraamatu otsijaid eemale peletada, kuid julgustan ajapuuduse käes vaevlejaid — siin aetakse mitut asja, osa vaadeldavaid probleeme moodustab autori mustuseteooria toetamiseks vajaliku tausta, mistõttu võib raamatut edukalt ka ositi lugeda. Sellest, mis mustus autori jaoks on, saab ammendava ülevaate ka nii, kui lugeda 3. peatükki “Mustus: esmased piiritletused” ning IV osa (11.–13. ptk). Veelgi kiirema ülevaate saab 13. peatüki varal, kus võetakse raamatu mõttekäik äärmiselt selgelt kokku. Raamatu II osas kritiseeritakse põhjalikult mustuse antropoloogilist reduktsionismi, seejuures ei kohkuta tagasi põhimõttelisest kriitikast klassikute Mary Douglase ja Norbert Eliase kohta. III osa kritiseerib sügavalt loodusteaduslikku naturalismi, mis tunneb üksnes neutraalseid objekte, mitte eluvooga seostuvaid esemeid. Seda osa võib lugeda ka eraldi kui teadusliku ja argimõtlemise eristust. Lisaks mainitule leidub raamatus ka mitmeid detailseid filoloogilis-mõisteloolisi analüüse. Võib seega öelda, et Lagerspetzi uurimus on interdistsiplinaarne ega lähtu selgesti ühestki filosoofilisest paradigmast. Samas on tema filosoofilised positsioonid, millele käsitus tugineb, selgelt äratuntavad.

Nagu peagi näeme, on mustus tehniliselt küllaltki lihtsalt määratletav. Autori peamine uurimisküsimus on pigem selles, kas mustus on päriselt olemas. Lagerspetz kaitseb vaadet, et on küll, kuid selle seisukoha kaitsmiseks tuleb tal üles ehitada peen käsitus, mis hajutaks tegelikkuse tavapärase jagamise objektiivseteks ja subjektiivseteks nähtusteks (vt lk 304). Ühelt poolt on asjade liigitamine puhasteks ja mustadeks üldlevinud argitoiming, mis pole mõeldud sugugi pelgalt subjektiivse väärtushinnangu andmiseks. See liigitus on teadaolevalt omane kõikidele kultuuridele. Aga teiselt poolt erineb piiritõmbamine konkreetsetel juhtudel nii eri kultuurides kui esineb ka olulisel määral lahk-arvamusi ühe kultuuri siseselt (*à la* naise jaoks must, koristamist vajav tuba tundub mehele veel puhas küll). Loodusteaduslik vaateviis mustuse mõistet ei tunne ega rakenda (küll aga räägitakse puhastest ja ebapuhastest ehk seguainetest, mis on autori jaoks teine teema). Samuti kalduvad antropoloogid taandama mustust kõrvalekaldeks üldisest kultuurilist elu

valitsevast korrastusprintsiipest (vt II osa). Seega pole ka antropoloogilise pilguga vaadatuna mustust päriselt olemas, see on subjektiivse hinnangu varal tegelikkusele külge poogitud sekundaarne omadus, või moesõna kasutades, sotsiaalne konstruktsioon. Lagerspetz paljastab selle vaatevinkli taustal peituvat kahtlasele epistemoloogilisele pinnale tuginevat usku objektiivse reaalsuse olemasolul ning näitab veenvalt, et sellist mõtteliini pidi liikudes tuleb asjade kõik materiaalsed omadused kuulutada konstrueerituks (vt lk 153). Kuigi autor seda välja ei ütle ega vist tahagi öelda, võib tema käsitust mustuse olemasolu võimalikkusest julgelt sotsiaalkonstruktivistlikuks nimetada, kui loeme seda määrangut viisil, mis ei eelda päriselt olemasolevat tegelikkust kusagil konstruktsioonide taga.

Vaadeldes nüüd esmalt lühidalt autori mustusemõiste piiritlemist. Mustus tekib nii, et mingi ese, mida nimetatakse peremeeseseemeks, puutub kokku mõne teise, nn kokkupuutematerjaliga, mille tulemusel peremeeseseeme ideaalseisund saab kahjustatud (vt 3. ptk). Seni öeldu paistab olevat puhtalt materiaalsete faktide kirjeldus, kuid autor täpsustab, et mustus on samavõrd ka inimlik vaatekoht esemetele (lk 366) — ei ole võimalik sõnastada absoluutseid tingimusi, mille korral kõik esemed on kas puhtad või saavad mustaks. Mustus on suhteline peremeeseseeme ja olukorra suhtes (lk 92), samuti erinevad inimeste taluvuspiirid ning vaatevinklid sellele, milline on ühe või teise eseme normaalseisund (lk 91). Kultuuride tasandil vaadates erinevad koguni puhtuse pidamise süsteemid, autor eristab vee- ja korrapõhist süsteemi (7. ptk).

Kui loodusteaduslikult vaadeldes pole mustust olemas, miks on ta siis argielus sedavõrd levinud kategooria? Siinkohal tuleb mängu autori laiem teooria argielust, mis pretendeerib olema alternatiivne tõene kirjelduskeel teaduskeele kõrval (lk 245). Erinevalt teadusliku vaatevinkli neutraalse objektiveerimise taotlusest on inimeste argine suhe esemetesse teleoloogiline, s.t enamik kogemusvoos ilmuvatest esemetest paistavad omavat eesmärki millekski ning on oma eesmärkide tarbeks kas sobivas seisundis (nt puhtad nõud söömiseks) või sobimatus seisundis (nt mustad nõud). Lagerspetz astub selgesõnaliselt ja korduvalt vastu loodusteaduslikule reduktsionismile, mis taandab esemed pelgalt objektideks. Esemed on sellised asjad, mis on võetud inimeste hoolitseva läbikäimise osadusse (lk 315), inimesed tajuvad neid koos nende mineviku ja potentsiaalse tulevikuga. Hoolimine ümbritsevast — nii teistest inimestest kui ka asjadest — on inimliku kogemuse vältimatu põhisituatsioon (11. ptk). Lagerspetz tugineb siinkohal põgusalt Heideggerile ning toob ka esile inimese-eseme suhte ringstruktuuri: ühelt poolt võib küll öelda, et materiaalsed objektid esemestuvad inimliku kogemuse tõttu, aga teisalt eelnevad sellised esemelised seosed juba iga üksiku

inimese kogemusele, “me astume lavale alles teises vaatuses” (lk 293). Selle argumenti valguses on võimalik mõista, miks on mustus autori jaoks *sui generis* (lk 115): seetõttu, et hoolitsev suhtumine keskkonda on inimliku kogemuse vältimatu osa — Heideggeri keeles öeldes eksistentsiaal, Collingwoodi järgi transtsendentaal või Foucault’ käsituses ajalooline *a priori* jms.

Metodoloogilise külje pealt peab ütlema, et autor põimib oma vaadete toetamiseks vabas vormis kokku kilde erinevatelt mõtlejatelt, peale juba mainitud Heideggeri Wittgensteinilt, aga olulisena lipsab sisse ka Marxi praktikakäsitlus, mille kaudu kritiseeritakse tegelikkuse jagamist subjektiivseks/objektiivseks (lk 297). Mulle tundub, et autor võiks paljuskki nõustuda eesti filosoofi Rein Vihalemma samast allikast võrsuva praktilise realismi programmiga, see nõustumine võiks teda ka loodusteadustega pisut lepitada.

Teoreetiline kollaaž on küll põnev, aga jätab ka pisut konarliku mulje. Mulle tundub, et Lagerspetz on enese teadmata proto-fenomenoloog ning tema vaateid esemetega koos elamisele saaks edukalt ja tihedalt kirjeldada eksistentsiaalse fenomenoloogia vahenditega (s.t kasutades varase Heideggeri eksistentsiaalanalüütikat, mis on teoses niigi jupiti kohal, ja hilise Husserli elumaailma-teooriat). Näiteks on autori peamine taotlus hajutada küsimus, kas mustus või ka laiemalt teleoloogiad on maailmas päriselt olemas, ja uurida kontekste, kus need fenomenid inimlikku kogemusse tungivad (lk 304), minu meelest seesama mis fenomenoloogiline *epoché*. Tähelepanek, et me satume inimesena vältimatult teleoloogiliselt mõistetud esemete keskele, on Heideggerilt pärineva *maailma heidetuse* üks vorm. Seda, et eseme-kogemus hõlmab endas vältimatult mineviku- ja tulevikuviseid ning ka väärtustamist (must = halb), saab täpsemalt kirjeldada juba Husserli väljatöötatud kogemuse horisondilise ülesehituse abil. Lagerspetzi kogemusmaailm (lk 303) on seesama mis elumaailm hilisel Husserlil. Kui lisada siia Heideggeri praktika-analüüs, mida Lagerspetz vahendi (*Zeug*) mõiste kaudu pelgalt mainib (lk 300), saaks mustuse analüüsi veelgi täpsustada. Asi, mida autor lahti ei kirjuta, on selles, et argielu praktilises kogemusvoos ei ole minu meelest puhtad ja mustad esemed sugugi samamoodi kogetud. Kõik normaalses seisundis olevad esemed (puhtad, terved, töötavad, omal kohal asuvad jne) ei ole enamasti üldse kogemuses tähelepanufookuses, vaid toimivad praktikaseostes üksteisele viitavana n-ö “vaikides” (nt puhas särk on mul päev otsa seljas, ilma et ma seda esemena lähemalt vaatleksin). Heidegger nimetas sellist suhet esemetesse *käepärasuseks*. Ese kerkib tähelepanu fookusse, *käeesiseks* juhul, kui ta minetab oma normaalseisundi, kui tekib tõrge praktikaseoste toimivuses (Heideggeril on kuulus puruneva haamri näide, aga sa-

mamoodi mõjub ka eseme määrdumine, mille puhtust parasjagu kehtiv praktikakontekst nõuab). Mustus on üks säärase tõrke juhtumitest (ka Lagerspetz tõmbab raamatus sageli paralleele katkiminekuga). Visandatud lähenemisviis ei käsita esemeid kitsalt materiaalses tähenduses — kõik, mis mingis mõttes tähendusega täitub, on fenomenoloogia jaoks ühtviisi ese — näiteks kasvõi moraalseadus toimib normaalelus habitaalselt, automaatselt, aga piirsituatsioonis, keeruka dilemma esilekerkimisel muutub arutluse esemeks. See tähelepanek võimaldaks ehk lepitada Lagerspetzi II osas kritiseeritud antropoloogidega. Autori süüdistuste kohaselt taandavad need alusetult esemelise-materiaalse mustuse mingi sümboolse printsiibi väljenduseks, oma teoses rõhutab ta korduvalt just materiaalse külje esmasust sümboolse ees. Fenomenoloogiliselt vaadeldes on see vaidlus viljatu, praktikaseostes toimuvad tõrked füüsiliselt tajutavate ja abstraktsete esemete vahel on struktuurselt sarnased ja pole tarvidust kumbagi esmaseks kuulutada.

Mustuse filosoofia on näide sellest, kuidas arutleda erudeeritult, ent jääda samas vabamõtlejaks, ühendada täpsus nauditava stiiliga ning mitte uppuda akadeemilisse argoosse. Nende kvaliteetide tõttu julgen teost soovitada kõikidele humanitaaridele, kes soovivad kirjutada laiemale publikule — on, mida õppida.

Leo Luks

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaal-instituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrakraad sealsamas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427), “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130), “Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas” (2014, nr 12, lk 2115–2130), “Meil ajaäärne tanavas: Lisandusi analüüsile” (2015, nr 5, lk 847–860), “Nietzsche moraalkriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid” (2016, nr 12, lk 2174–2198) ja “Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega” (2017, nr 12, lk 2170–2200); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja “Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne” (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832) ja “Fragmente võimu tahtest” (2014, nr 10, lk 1762–1795); avaldanud ka kaksteist arvustust.

ABSTRACTS

History of the Estonian Students' Society in the form of a rye seed's life course: Poem for the feast of its 25th anniversary by H. Rosenthal, one of the founders of the Society

Although Estonia was subjugated by the Russian Empire and culturally dominated by Baltic Germans, the national awakening movement gained ground there in the second half of the 19th century like among other small Eastern-European nations. It was led by the new elite.

On 26 March 1870, nationally minded Estonian students gathered in Tartu for the first time. This date marks both the foundation of the Estonian Students' Society (EÜS) and broader convergence of Estonian intellectuals around the cultural and later also political objectives of the nation. When the 25th anniversary of EÜS was celebrated on 30 May 1895, Heinrich Rosenthal (1846–1916), one of the mainstays of the organisation, performed his “history” of EÜS in a poetic form. Among everything else, he mentions the consecration of the blue-black-and-white flag of the student corporation, which still bore the name of Vironia then, in the hall of Otepää parsonage in South Estonia on 4 June 1884. The event is significant, as since the establishment of the Republic of Estonia in 1918, the blue-black-and-white flag has been used as the national and state flag. (Edit.)

REIN RUUTSOO. 13 April 1988: “Let’s give it some thought...”

On 13 April 1988, the creation of a political movement — the Popular Front of Estonia — was initiated on the discussion programme “Let’s give it some thought” on Estonian Television (ETV). Initiatives by unions of creative professionals and protest movements had prepared a favourable ground for better political organisation of the Estonian public. Resistance to Neo-Stalinists’ attempts to turn back Gorbachev’s reforms increased. Ideas were put forward to consolidate civic movements. The broadcast became a turning point in contempo-

rary Estonian history as these developments received a political expression. The author places the discussions preceding the foundation of the Popular Front and the analysis of the broadcast into a historical context. An essential place is given to polemics with speculations relying on pseudo-historical conspiracy theories.

The format of the live broadcast dealing with civic initiatives provided a particularly favourable opportunity for bringing the ideas critical of the regime to the broadest audience. The live broadcast precluded the authorities' potential attempts to keep silent about the proposal. No previous agreements had been made about the content of the programme and the roles of its participants. The proposal by Edgar Savisaar, a future prominent politician of the Republic of Estonia, was unexpected to everyone. But sources show that Savisaar had developed the political ideas and power strategy behind the plan of creating the Popular Front in the previous months already, although the plan took a more concrete shape immediately before the broadcast. Although he could have got formal support for giving greater legitimacy to his proposal from Professor Boris Kurashvili's articles in Moscow newspapers, the political objective of Savisaar's proposal was the opposite. Neo-Stalinist Kurashvili planned to found a bureaucratic umbrella organisation subjugated to the Communist Party of the Soviet Union. Its aim would have been neutralisation of the civic initiative that threatened the regime. Savisaar planned to create an organisation based on citizens' initiative that could be used for struggle for power and participation in elections with its own candidates. The closest aim for converging the democratic associations and initiatives into a political movement was getting rid of Karl Vaino, the leader of the Communist Party of Estonia; the broader aim was consolidation of people into a legal political opposition. The Party and Soviet officials who participated in the broadcast shunned the discussion. The representatives of the regime refused to participate in drafting the appeal that was written in resonance to the broadcast. In cooperation, the show hosts and creative personalities among the guests worded a declaration for creating a Popular Front in support of perestroika. An initiative group that was formed on the spot and the editorial office of ETV became the first organisational centre for establishing the Popular Front. (Auth.)

MARGIT JUURIKAS. **Zeami and his written legacy****ZEAMI. The Book of Transmission of the Flower**

Zeami (Hada no Motokiyo, 1363?–1443?) was a talented and ambitious actor, leader of the Kanze school, dramatist and drama theoretician who is considered the founder of the Japanese classical nō theatre. The dominant social and political situation of the period and relations with the upper class determined both the aesthetic norms of nō as an art form and the trace that Zeami finally left in the history of the theatre.

Zeami's most noteworthy legacy is twenty-one treatises on the nō theatre. Zeami's theories on the theatre and the actor form a cohesive system, although The Book of Transmission of the Flower seems to be the base text the ideas of which the author develops and deepens in the course of time. Thorough instructions initially meant for a narrow circle transmit Zeami's understanding of the characteristic elements of the theatrical process.

Here, the first of Zeami's treatises, The Book of Transmission of the Flower (Fūshikaden, written in 1400–1418) has been translated. This is the earliest attempt to discuss the essence of the nō theatre and its actors. In the first part of the treatise, Zeami explains how, depending on his age, the actor should acquire various skills and perform different roles. Next, the author interprets, in the question-answer style of zen, the aesthetic ideal of nō — the flower (hana) — and how the actor can use the presence of the flower in his favour at a competitive performance. The discussion also explains what a real flower is like and why it is so rare. Zeami also entrusts the actor with the complicated task of performing so that it would be enjoyable for spectators from all social classes. A separate chapter is devoted to the mythological sources of nō as a performing art. In the last part, Zeami emphasises the connection of the flower with learning and practice and the actor's innate qualities.

The treatise provides an overview of not only the actor and his skills but also of the principles that have helped the nō theatre persist as a living art form for more than six centuries. (Transl.)

TOIVO MAIMETS. Biology on teleology

“Teleology is like a mistress to a biologist: he cannot live without her but he’s unwilling to be seen with her in public.” These words belong to J. B. S. Haldane (1892–1964), a geneticist and physiologist of the previous century, one of the founders of Neo-Darwinism. Although teleology as a doctrine of purposefulness of development was defined by the philosopher Christian Wolff as late as in 1728, the description of its history usually begins with Ancient Greece, mainly Plato and Aristotle. The analysis of causality in its modern form starts with Immanuel Kant (1724–1804) who studied causal connections in both the inorganic world and living nature and reached the conclusion that natural sciences must unite two principles — teleology and mechanicism. Through disputes on epigenesis and preformism, mechanicism and reductionism but also through contrasting theism/deism with atheism, searches for the place of teleology in biology have continued to the present. The biologist and philosopher Michael Ruse has reached the conclusion that it is namely teleology that defines how biology differs from other sciences. As all the living organisms are complex, non-linear and emergent, and therefore, ultimately unpredictable in their nature, biology is teleological in a certain deep sense (Ruse 2020). (Auth.)

TOOMAS KIHU. The time when masks drop

BRUNO MÖLDER. Mind and interpretation

The article outlines interpretivism, the view that interpretation plays a constitutive role in what it takes to have intentional states, and explores some ways to argue for this position. In particular, the focus is on the possibility of arguing for interpretivism proceeding from the special properties of intentional states. The following properties of intentional states that presumably call for interpretive considerations are rationality, normativity, holism, abstractness, and recognition-dependence.

However, neither rationality nor normativity are suitable properties based on which one could support interpretivism. Neither does holism fit very well for arguing for interpretivism. We are not rational in the required way, and accounts

that support the normativity and holism of intentional content might not go together with interpretivism very well. A better case can be made for the abstractness of intentional states, but this in itself does not favour interpretivism over other views such as eliminativism, instrumentalism, and fictionalism. Finally, recognition-dependence is deemed the most promising feature of intentional states for supporting interpretivism. On this line of thought, the possession of intentional states is dependent on their recognition as states under some mental description and with a specified content. This kind of recognition counts as interpretation. (Auth.)

Review

UKU TOOMING. *Hilary Putnam*. Kolmekordne lõng: Vaim, keha ja maailm. [*The Threefold Cord: Mind, Body, and World.*] Transl. and afterword by Tiiu Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: University of Tartu Press, 2020. 310 pp.

JUHAN ARU. **Definitive foundation of mathematics or reflections on Gödel's Proof**

Ernest Nagel, James R. Newman. Gödeli tõestus: koos Kurt Gödeli loenguga matemaatika alustest ja Tanel Tammeti järelsõnaga. [*Gödel's Proof: with Kurt Gödel's lecture on foundations of mathematics and Tanel Tammet's afterword.*] Transl. Märt Väljataga. Tallinn: EKSA, 2020. 142 pp.

LEO LUKS. **Show me where the dirt is**

Olli Lagerspetz. Mustuse filosoofia: Raamat maailmast, meie kodust. [*A Philosophy of Dirt: A Book on Our World, Our Home.*] Transl. Kati Karja, Jaan Pärnamäe. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinn University Press, 2020. 444 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXXIV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JUHAN ARU PhD (1986), head of the Chair of Random Geometry at the Swiss Federal Institute of Technology in Lausanne

MARGIT JUURIKAS MA (1974), teacher of Japanese and doctoral student of cultural studies at the School of Humanities, Tallinn University

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

LEO LUKS PhD (1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

TOIVO MAIMETS PhD (1957), director of the Institute of Molecular and Cell Biology, University of Tartu

BRUNO MÖLDER PhD (1975), professor of philosophy of mind at the University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

HEINRICH ROSENTHAL (1846–1916), Estonian physician and cultural figure

REIN RUUTSOO PhD (1947), emeritus professor of School of Governance, Law and Society, Tallinn University

UKU TOOMING PhD (1986), postdoctoral fellow at Hokkaido University (Sapporo)

KRISTINA VIIN (1985), Estonian artist and poet

ZEAMI MOTOKIYO (1363? – 1443?), Japanese playwright, actor and *nō*-theorist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXXIV

26. september [1947] (reede). Surma läbi lahkus 22. sept. Tartu R. Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna geograafia kateedri juhataja, geograafiateaduste kandidaat dotsent Jakob Kents (sünd. 3. veebr. 1883), kes enne ülikooli juurde tulekut oli palju aastaid tegelenud algkooliõpetajana. Maeti 25. sept. (?) Paide.¹⁶⁴⁷

Oli pikemat aega Loodusuurijate Seltsi liige.

27. september (laupäev). Eilsel ülikooli õpetatud nõukogu koosolekul otsustati rektori prof. A. Koorti ettepanekul 56 häälega poolt ühe vastu (üks nõukogu liige jäi erapooletuks) kirjalikul nimelisel hääletusel paluda ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi võtta "nii-nimetatud ülikooli koguduselt" (rektori sõnad) ülikooli kirik ja üle anda ülikoolile, kuna see kannatab sõjajärgsetes oludes tunduva ruumipuuduse all.

Rektori ettepanekut toetas energiliselt prof. A. Kipper, juhtides nõukogu liikmete tähelepanu tõsiolule, et idealistlik õpetus, mida kirikus levitatakse, ei ole kooskõlas tänapäeva progressiivse maailmavaatega. Ka ei tohi ülikooli õppejõude kirikuga seoses olla, nagu see mõnede kohta teada on; nad olgu teadlased või usuteenijad, aga mitte mõlemad koos.

Kiriku ülevõtmise ettepaneku poolt rääkisid peale A. Kipperi veel mõjuvalt prof. G. Rägo, dots. Natalie Rägo, dots. V. Reiman ja lõpuks õppeprorektor H. Haberman. Viimane märkis nimeliselt ka kahte arstiteaduskonna kateedrijuhatajat, kes ülikooli koguduse liikmed olnud, üks neist isegi kiriku nõukogu esimees, kuid nüüd on kogudusest lahkunud.¹⁶⁴⁸

G. Rägo leidis, et ülikooli kirik sobib hästi auditooriumiks.

¹⁶⁴⁷Georg-Jakob Kents on maetud Ambla surnuaeda.

¹⁶⁴⁸1945. aastal olid ülikooli koguduse registreerimisavaldusele ja hoone kasutamise lepingule alla kirjutanud 20 isikut, neist kuulusid ülikooli õpetatud nõukokku koguduse juhatuse aseesimees Elmar Karu (psühhiaatria kateedri juhataja 1944–1975), Valter Hiie (stomatoloogia kateedri juhataja 1944–1963) ja Albert Valdes (patoloogilise anatoomia kateedri juhataja 1944–1962) ning farmatseudid Nikolai Veiderpass (galeenilise farmatseutika ja farmatseutilise keemia kateedri juhataja 1944–1966) ja August Siim (farmatseutilise keemia kateedri juhataja kt 1946–1948). Hiie ja Valdes ei võtnud siin kirjeldatud koosolekust osa. 58 kohalolnust hääletas kiriku muutmise poolt õppehoo-

Kiriku ülevõtmise ettepanekut ei pooldanud vaid dots. J. Silvet, seegi vaid enne küsimuse põhjalikku valgustamist.

Otsusest oli enamik nõukogu liikmeid siiski masendatud, mis peegeldus nende süngetel nägudel.

Nõukogu päevakorras oli kiriku ülevõtmine "õppetegevuse aktuaalsemate küsimuste" nime all.¹⁶⁴⁹

Eraviisiliselt on rektor seletanud, et ülikooli kiriku kavatsetakse paigutada 6000-köiteline üliõpilasraamatukogu, mis kiriku arhitektoonikat säästab.¹⁶⁵⁰

29. september (esmaspäev). Algas kohustuslik poliitiline seminar arstiteaduskonna kateedrijuhatajaile, dotsentidele, assistentidele ja vanemaile õpetajaile ülikooli õpetatud nõukogude saalis.

Esimese ettekandega esines dots. V. Üprus teemal "Tervishoiuorganisatsiooni põhiprintsiibid Nõukogude Liidus ja tervishoid kapitalistlikes maades ajaloolisest aspektist". Seminari juhatas temale omase teatraalsusega tervishoiu organisatsiooni kateedri juhataja dots. V. Hion, jagades lõpuks välja teemad edaspidisteks ettekanneteks. Minule tegi ta ülesandeks rääkida "Sanitaarstatistikast Nõukogude Liidus ja kapitalistlikes maades". Kuna Hion ise oma sõnade järgi statistikat küllaldaselt ei tunne, juhatab seminari, mil minu ettekanne päevakorda tuleb, tema assistent dr. F. Arneman.

1. oktoober (kolmapäev). Vaikne on kalmistu põliste puude all, vaikne ka ema kalmu juures... Juba langevad sügiskollased le-

neks 56, vastu oli 1, erapooletuid 1. Valter Hiie olevat selleks ajaks kogudusest välja astunud. Vt peatükki "Tartu Ülikooli kogudus" Riho Altnurme raamatus *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001), lk 92–97, dspace.ut.ee/handle/10062/41556.

¹⁶⁴⁹Ülikooli kogudus likvideeriti 12. märtsil 1948. aastal. 1952. a hakati tegema ettevalmistusi hoone ümberehitamiseks; 1956. aastal kolis sellesse õpperaamatukogu.

¹⁶⁵⁰Päevikusse on lisatud ajalehelõige: "Eesti NSV Ülemnõukogu Preisiidiumi seadlus Eesti NSV maakondade, linnade, linnarajoonide, valdade, alevite ja külade tööraha saadikute nõukogude valimiste teostamise kohta [18. jaanuaril 1948]". — *Rahva Hääl*, nr 227, 27. IX 1947, lk 1.

hed, kummaliselt õhus hõljudes ja lenneldes. Aeg-ajalt puutub mõni neist juba raagus oksa külge, muudab hetkeks järsult oma laskumissuuna ja jääb siis, maapinnale jõudnud kerge sahinaga, koltunud rohule lebama, et järjest kattuda teiste omasugustega ja mitte kunagi enam näha ja tunda pidevalt taanduva päikese soojust.

Hetketi kuulduv vaikust häiriva ebakõlana vali plöksatus, mis aga samas kaob jalgade põhjustatud, maad katvate lehtede sahinasse — kõrgelt tammelt kukkus küps tõru.

Ühte lehtedeta võsastikku on äraviimiseks koondatud kümmekond kalmuplaati, nende hulgas ka endise Tartu maakonna- (1886–1895) ja linnaarsti (1895–) *dr. med.* Christian Ströhmbergi¹⁶⁵¹ oma, mõned ristid on pieteeditult käelt tõugatud alustelt...

Põliste puude all aga püsib vaikus, pole seal poliitikat, seminare ega koosolekuid ja argipäevamuresid, on vaid igavene rahu...

Kollased lehed jätkuvalt langevad.

2. oktoober (neljapäev). Dekaan A. Valdes Leningradis viibides on dekaani kt. prodekaan E. Karu omal algatusel teinud 29. sept. rektorile esitise kinnitada mind sisehaiguste propedeutika kateedri juhatajaks-professoriks arvates 1. sept. 1947. Huvitav, miks seda pole teinud Valdes ise ja juba ammu? Kunagi Moskva saadetud esitisele pole seni vastust saabunud.

3. oktoober (reede). Tartus viibides külastas täna kirjandusmuuseumi oma adjutandi ja kahe saatjaga N. Karotamm. Ta tutvus üksikasjaliselt muuseumi osakondadega, eriti rahvaluule kogudega, rõhutades edasise kogumise tähtsust ja vastava üleskutse koostamist, millele lubas oma allkirja. Kogumistöö soodus-

¹⁶⁵¹ Christian Johann Ströhmborg (1851 – 19. IX 1907 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1877, *dr. med.* 1877. TÜ silmakliiniku assistent 1876–1877, arst Tartus 1877, Vene-Türgi sõja ajal sõjaväearst Thbilisis ja Aleksandropolis 1877–1878, kaevurite haigla peaarst Vjatka kubermangus Votkinskis 1878–1884, Võru linna- ja raudteearst 1884–1886, Tartu kreisiarst 1886–1895, ühtlasi kubermangugümnaasiumi ja veterinaariainstituudi arst, Tartu linnaarst ja linnahaigla peaarst 1895–1907.

tamiseks arvas vajaliku olevat kahe maastikuauto muretsemist rahvaluuleosakonnale.

Erilist huvi tundis ta arhiivraamatukogu raudkapis säilitatavate haruldaste trükiste vastu, pühendades nende vaatamisele nii palju aega, et ukse taga viibiv saatjaskond muutus juba rahuks.

4. oktoober (laupäev). Üks ammune soov on lõppeks täitunud: kõikide Tartu ülikooli endiste õppejõudude teada olevad kalmud Tartu kalmistuil, vaatamata teaduskonnale, kuhu keegi on kuulunud, on puhastatud ja korrastatud. Värske muruga on kaetud professorite Martin Ernst Styxi, Ludwig August Struve, Gottlieb Franz Immanuel Sahmeni, Carl Victor Ruf Weyrichi, Adolph Wachsmuthi, Jakob Ernst Arthur Böttcheri ja Johan Blumbergi kalmud. Lisaks on korrastatud dr. Jakob Hurda, Karl Ernst v. Baeri, akadeemilise kunstniku Georg Friedrich Schlateri ja Maria Moieri ning kõikide Õpetatud Eesti Seltsi endiste esimeeste, sekretäride, laekurite, bibliotekaaride ja konservaatrite kalmud, kuivõrd need säilinud.

Õpetatud Eesti Seltsi esimehed, kelle kalmud korrastatud, on prof. A. Hueck (1841–1842),¹⁶⁵² dr. A. Hansen (aseesimees esimehe ülesannetes 1842–1843), *dr. med.* F. R. Faehlmann (1843–1850), Carl Reinthal (1850–1853),¹⁶⁵³ prof. E. Tobien (1859–1860), dr. Th. Beise (1860–1861),¹⁶⁵⁴ prof. J. Engelmann (1864–1867).

¹⁶⁵²“Klambrates märgitud aastad näitavad teotsemisaega Õp. E. Seltsi ametkohtadel.” *Herbert Normanni märkus.*

¹⁶⁵³Carl Gottlieb Reinthal (1797 – 2. X 1872 Tartu) lõpetas TÜ usuteaduskonna 1817. Rõuge koguduse õpetaja 1828–1844, seejärel Liivimaa mõisnike krediitkassa Tartu osakonna ametnik, ajalehe *Das Inland* toimetaja 1849–1854 ja 1856–1857; ÕESI asepresident 1850 ja president 1851–1853.

¹⁶⁵⁴Theodor Heinrich Beise (1818 – 8. VIII 1878 Tartu) lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1838, *cand. jur., dr. phil.* 1853 (Jena). Kindralkuberner kantselei ametnik Riias 1838–1839 ning samas õue- ja rae-kohtu advokaat 1839–1851; TÜ sündik 1851–1869, ajalehe *Das Inland* toimetaja 1844–1845 ja 1859–1860; Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi sekretär Riias 1839–1851 ja kaasdirektor 1861–1878, ÕESI sekretär 1859.

Kasutada olevate korrastussummade vähesuse tõttu tuli ka oma ressursse mängu panna ja korduvalt tegelikultki töödest osa võtta: laenatud aiakääridega J. Hurda matuseplatsi hekki kärpida, siin-seal umbrohtu kitkuda ja muudki teha. Kuid siht on saavutatud ja ennast vullanud vajalikuna tundunud töö rahuldus.

Loomaarstiteaduskonna nimel avaldas mulle prof. V. Ridala isegi tänu.

Kas tehtud korrastustööd aitavad edasisi rüüstamisi vältida, näitab tulevik.

7. oktoober (teisipäev). Üliõpilaste ühiselumajade revideerimiseks valitud komisjon koosseisus R. Roots, F. Lepp ja M. Uiho esitas 6. oktoobril kateedrijuhatajate koosolekul oma aruande. Sellest nähtub, et ühiselumajad on üldiselt mustad ja lutikarikad, sageli ilma veeta (ühes ühiselumajas on pesemiseks kasutada vaid üks kraan, teises tuleb vett tuua väljastpoolt), käimlad on korrastamata ja kohati haisevad, sisustus äärmiselt kehv. Kappide puudusel ripuvad riided seintel, toole on vähe. Raamatud vedelevad vooditel, kuna neid mujale pole kuhugi panna. Koduseks pisipesu pesemiseks puuduvad nõud ja muud võimalused.

Sööklas tuleb üliõpilasil kaua oodata järjekorda. Puhtaid töökitleid kannavad ettekandjad tänavariietusena, oma ülesannete täitmisel jooksevad aga laudade vahel kulunud ja ebapuhastes kleitides. Palju jätab soovida ka söökla puhtus.

Samal koosolekul oli arutusel ka ülikooli põhiseaduse projekt. Arstiteaduskonnas õpetatavad ained täiendati A. Valdese ettepanekul arstiteaduse ajaloo, õppebaaside loetellu võeti arstiteaduse ajaloo kabinet. Kustutati paragrahv, mis võimaldab rektorile esineda ettepanekuga kateedrijuhatajate vabastamiseks ametist, kui nad 5 aasta vältel pole osutanud küllaldast produktiivsust teaduslikus töös.

Projekt läheb seisukoha võtmiseks ka õpetatud nõukokku.

8. oktoober (kolmapäev). Lektooriumi Uues Anatoomikumis sisse ei seata. Dekaanile esitatud nõude koos lektooriumi asjus tekkinud kirjavahetusega on A. Prink 24. sept. 1947 saatnud füsioloogia ja bioloogilise keemia kateedri juhatajale prof. Elise

Käer-Kingisepp'ale seisukoha võtmiseks A. Pank'i¹⁶⁵⁵ ettepaneku kohta.

Kirjas dekaanile 27. sept. 1947 teatab seepeale prof. Käer-Kingisepp, et lektooriumiks ette nähtud ruumi kasutab kateeder nii teaduslikuks tööks kui ka õppetöö korraldamiseks, mille pärast lahendus tuleks leida väljaspool füsioloogia ja bioloogilise keemia kateedritele kuuluvaid ruume. See oleks leitud, kui lektooriumiks võtta Uue Anatoomikumi auditooriumi kõrval asuvat väikest ruumi, mis on köetav ja lukustatav. Tuba on üldiselt korras ja vajab vaid vähest remonti. Kokkuleppel aga on alati võimalik õppejõududel viibida füsioloogia laboratooriumi üldiselt kasutatavais ruumes, mida mitmed õppejõud on ka juba teinud.

9. oktoober (neljapäev). Prof. Käer-Kingisepp'a poolt Uues Anatoomikumis lektooriumiks soovitatud ruum auditooriumi kõrval osutus pisikeseks pimedaks punkriks, millesse valgus paisatab koridorist läbi trellitatud akna, laudpõrand ruumil puudub, seinad on üleni mustad. Seda on nähtavasti kasutatud ja kasutatakse mingisuguseks panipaigaks.

Minu assistendid leidsid prof. Käer-Kingisepp'a ettepaneku ebakollegiaalse olevat, minul isiklikult tundub see lihtsalt irtusena Uue Anatoomikumi koosseisu mittekuuluvate, kuid seal lugema sunnitud õppejõudude suhtes, sest ebaõnnestunud pahaks naljaks nimetada tehtud ettepanekut on liiga vähe.

Kasutasin mõnda aega lektooriumina füsioloogia ja patoloogilise anatoomia laboratooriumide vahelise trepi podesti maalilise väljavaatega Uue Anatoomikumi õue ja Toomimäele, kuid see okupeeriti peagi stomatoloogiaosakonna üliõpilaste poolt, kes seal loengute vaheajal noortele omase isukusega hävitavad oma kehvi võileibu.

Tegin siis eraviisiliselt teatavaks, et parema koha puudumisel võtan jutulesoovijaid kuni edaspidiseni vastu Uue Anatoomikumi õuel või lähedal Kassitoomil.

Loenguile püüan tulla mõneminutilise hilinemisega, et kohe minna auditooriumi, sest seista koridoris, lasta endast üliõpilasi

¹⁶⁵⁵P.o Ilmarin Pank.

pikas reas mööda defileerida ja pidevalt tervitusi vastu võtta on äärmiselt ebameeldiv.

10. oktoober (reede). Minu palgata puhkus onkoloogilise haigla konsultandina on pikendatud kuni uutesse ruumidesse asumiseni, s.o. esialgu määramata aja peale, sest remont uues onkoloogilises haiglas ei taha ja ei taha jõuda lõpule. Näib otstarbekas olevat konsultandi ülesannetest onkoloogilises haiglas üldse loobuda.

13. oktoober (esmaspäev). Järjekordne poliitiline seminar. Kõneleb prof. A. Linkberg "Tsaariaegse Venemaa tervishoiu ja Nõukogude tervishoiuorganisatsiooni erinevustest".

V. Vadi leiab, et teema käsitus A. Linkbergi poolt on ideelis-poliitiliselt nõrk. See on kättemaks A. Linkbergile, kes Kliinikute Valitsuse direktorina oli hiljuti teinud V. Vadile kui I Sisehaiguste kliiniku peaarstile kirjaliku noomituse ühele peaarstide koosseisule mitteammutuse pärast, mida arstiteaduskonna kateedrijuhatajate ringkonnas peeti ebakollegiaalseks sammuks vanema ametivenna vastu. Vadi arvamusega ühineb ka V. Hion, kes temale omase elevusega juhatab seminari. Eugeneikale kaldudes tähendab muide V. Hion, et see on ebateadus, mille järgi töölised on loodud alaväärtuslikust materjalist, Churchill¹⁶⁵⁶ ja Truman aga seda väärtuslikumast.

14. oktoober (teisipäev). Minu ettekande tarvis arstiteaduskonna poliitilises seminaris soovitas V. Hion vastaval konsultatsioonil kasutada 1940. a. Moskvast ilmunud G. A. Batkise¹⁶⁵⁷ "Sot-

¹⁶⁵⁶Sir Winston Churchill (1874–1965), Suurbritannia peaminister 1940–1945 ja 1951–1955.

¹⁶⁵⁷Grigori Batkis (1895–1960) lõpetas Kiievi Ülikooli arstiteaduskonna 1919, dr. med., NSVL Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1945. Moskva 1. ja 2. Meditsiiniinstituudi sotsiaalhügieeni kateedrite töötaja 1923–1930, Moskva II Ülikooli sotsiaalhügieeni ja tervishoiu organiseerimise kateedri juhataja a-st 1931, NSVL Tervishoiu-ministeeriumi sanitaarstatistika teaduslik-metoodilise keskbüroo direktor 1948–1949.

siaalet hügieeni”¹⁶⁵⁸ ja seda nõutada tema assistendilt dr. F. Ar-nemanilt. Viimaselt aga sain teada, et Batkist omab vaid Hion ise. Kui sellest Hionile teatasin, võttis ta kohe omaks, et ainuke eksemplar Eestis Batkise “Sotsiaalsest hügieenist” on tema isiklik vara (enne ta seda nähtavasti ei teadnud) ja lubas mulle kohe abivalmilt raamatu saata, palus vaid kaardiga Tallinna temale oma lubadust unustamise vältimiseks meelde tuletada. Sekretär paneb siis kaardi tema töölauale ministeeriumis (kui hea on olla minister) ja ta teeb korralduse raamatu läkitamiseks. Kaardi saatsin soovi kohaselt kohe teele.

15. oktoober (kolmapäev). Kaua kõne all olnud üliõpilasambulaatorium algas viimaks ometi tegevust 13. oktoobril linna polikliinikus, kuid mitte selleks ette nähtud endistes üliõpilasinternaadi ruumes, vaid Tartu 3. jaoskonna arsti ja minu assistendi dr. N. Grozdovi¹⁶⁵⁹ haigete vastuvõtutoas hoone teisel korral. Internaadi on Gilinov lukustanud mitte veel lõppenud remondi ettekäände all. Minule kabinetiks ja varem ambulatooriumiks määratud ruumide saatuse kohta ei anna A. Räni ikka veel siduvat vastust. Ambulatooriumi arstiks on dr. Lembit Pruus,¹⁶⁶⁰ hambaarstiks Alice Sillard.¹⁶⁶¹ Viimane võtab üliõpilasi vastu polikliiniku hambahaiguste osakonnas 4. korral. Mõlema kinnita-

¹⁶⁵⁸Григорий А. Баткис. *Социальная гигиена: Учебник для медицинских институтов*. Москва—Ленинград: Медгиз, 1940.

¹⁶⁵⁹S.t Natalie Grozdova.

¹⁶⁶⁰Lembit Pruus (Lembitu P.; 1907 – 10. XII 1964 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1935. TÜ vaimu- ja närvihaiguste kliiniku nooremassistent 1935–1936; Pärnu-Jaagupi tiisikusnõuandla juhataja, Valjala jaoskonnaarst 1936, Libatse tuberkuloosihaigla arst ja juhataja 1936–1942, Võru tuberkuloosipunkti juhataja 1942–1944, Tallinna Vabariikliku Tuberkuloosidispanseri ordinaator 1944–1946, Lustivere lastesanatatooriumi juhataja ja ordinaator 1946–1947; TRÜ spordihügieeni kateedri laborant 1947–1948; Tartu linna I arstipunkti juhataja 1947–1948 ja 1952–1964, Tartu Linna Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna ordinaator 1948–1952.

¹⁶⁶¹Alice Sillard (Emberg; Smironin; 1900 – 8. VII 1992 Tartu) õpis Julie Saarepera hambaarstikoolis Tartus, hambaarst Viljandis (1935–1940) ja Tartus.

mise kohta ametisse pole tervishoiuosakonna juhataja käskkirja veel tulnud.

16. oktoober (neljapäev). Prodekaani E. Karu esitise kohaselt 29. sept. 1947 on rektori asetäitja prorektor H. Haberman otsusega 15. okt. 1947 mind kinnitanud sisehaiguste propedeutika kateedrijuhataja-professori ajut. k.t.-ks arvates 1. sept. 1947 kuni õpetatud nõukogu otsuseni ja Kõrgema Hariduse Ministeeriumi kinnitamiseni (alus: rektori käskkiri nr. 146, § 19, 15. X 1947).

Selgub, et A. Valdese esitis 12. veebr. 1947 minu kinnitamise asjus kateedrijuhatajaks-professoriks koos vastavate dokumentidega pole Moskva saadetudki, vaid teadmata põhjusil unustatud rektori kantselei kausta.

Minu kohta A. Valdese antud iseloomustuses leidsin muide, et mu loengud olla sisukad, selged ja üliõpilaste poolt hinnatud. Mainitud oli ka nende kirjanduslik-kultuuriline viimistlemine.

17. oktoober (reede). J. Ennulo, kes omaenese sõnade järgi pidi siirduma 1. septembril Tallinna akadeemia teenistusse, on sellest kavatsusest esialgu loobunud, kuna teda soovitakse näha akadeemias mitte kohakaasluse alusel, nagu seda lubanud rektor, vaid täisametis.

18. oktoober (laupäev). Tartu Teadusliku Arstide Seltsi koosolekul 14. oktoobril väljendas kuulajaskonna üllatuseks ENSV tervishoiuminister V. Hion, kõneldes teemal "Teaduslik töö ja abinõud ravi-profülaktiliste asutuste töö kvaliteedi tõstmiseks", uudset seisukohta, et Eestis pühendatakse liig palju tähelepanu eksperimentaalsetele uurimustele ja unustatakse statistika, mis on eksperimentaalsest nokitsemisest oluliselt väärtuslikum. Mitmed noored teadlased, kel käsil kandidaaditööd (H. Petlem, V. Savi), võiksid eksperimentaalsete uurimuste asemel võtta parem vaatluse alla meie statistilise materjali. Eelarvamus statistiliste tööde vastu on täiesti väär, sest need ei käsitle kuive arve, vaid esitavad statistiliste materjalide väärtusliku teadusliku analüüsi.

19. oktoober (pühapäev). Liiklemisõnnetusel saadud vigastusis suri 14. okt. 1947 I Haavakliinikus Tartu R. Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna anorgaanilise keemia ka-

teedri vanemõpetaja keemiateaduste kandidaat Ella Parmakson (sünd. 30. okt. 1898), kadunud dots. Paul Parmaksoni abikaasa. Narva maanteel oli 8. oktoobril temale peale sõitnud auto, põhjustades koljupõhimiku murru jaaju pehmekelme verejooksu. Murdunud oli ka vasem õlavarreluu ülemise kolmandiku piirides.

Ella Parmakson maeti 18. oktoobril ülikooli kalmistule oma abikaasa kõrvale.

21. oktoober (teisipäev). Minu kuulajaskonna nimel palus mind III kursuse vanem Robert Looga¹⁶⁶² ettekanda sisehaiguste propedeutikat, kui seda pean võimalikuks, senisest veel aeglasemini, et võimaldada paremat märkimist. Minu loengud olevat sedavõrd kompaktsed, et kuulajaskond ei oska neist midagi välja jätta ja sooviks neid võimalikult täieliselt järelkirjutada. Lubasin esitatud soovi arvesse võtta.

23. oktoober (neljapäev). Mõnda aega teaduskonna ülesandel Moskvast viibinud prodekaan prof. E. Karu tegi teatavaks, et 1. jaanuarist 1948 vabastatakse kõik kliiniliste kateedrite juhatajad paarstide ja assistendid ordinaatorite kohtadelt, kusjuures raviülesannete ja ordinaatorite eriarstilise väljaõpetamise eest hakatakse neile maksma lisatasu. Vastavad summad on juba võetud Kõrgema Hariduse Ministeeriumi 1948. a. eelarvesse. Kuna lisatasu saamiseks peab igal kliinilisel kateedril olema kindel baas-statsiooniar (polikliinikut sellena ei arvestata), tuleb sisehaiguste propedeutika kateedril ikkagi asuda III Sisehaiguste klii-

¹⁶⁶²Robert Looga (1921 – 6. VII 2015 Tartu) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1951, meditsiinikandidaat 1954, meditsiinidoktor 1970 (Leninigrad; kinnitati 1971). Teise maailmasõja ajal mobiliseeriti Punaarmeesse 1941, viibis tööpataljonides ja teenis 1942–1945 Eesti Laskurkorpuses; TRÜ füsioloogia kateedri aspirant 1951–1954, anatoomia kateedri assistent 1954–1955, patoloogilise füsioloogia ja teaduskonnasisehaiguste kateedri vanemõpetaja 1955–1961, dotsent 1961–1972, patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja ja professor 1973–1984, konsultantprofessor 1985–1986, professor 1986–1990, üld- ja molekulaarpatoloogia instituudi erakorraline professor 1992–1993, emeriitprofessor 1994, arstiteaduskonna prodekaan 1959–1961.

nikusse, sest statsionaari küsimus polikliinikus vaevalt lähemal ajal laheneb.

24. oktoober (reede). Tervishoiuosakonna juhataja A. Räni käskkirjaga 22. oktoobrist 1947 on kinnitatud Tartu Riikliku Ülikooli ambulatooriumi arsti kohale dr. Lembit Pruus ja hambaarsti kohale Alice Sillard arvates 25. sept. 1947.

27. oktoober (esmaspäev). Poliitilises seminaris kõneleb prof. E. Karu "Metropooliate ja kolooniate tervishoiulisest olukorrast". Kaasreferentidena esinevad tema assistendid Jüri Saarman ja [Pauline] Preedik. Arutluse korras küsib V. Üprus, miks Nõukogude Liidus varjatakse avalikkuse eest andmeid nakkushaiguste levingust. Temale vastab V. Hion. Selgub, et pidevalt toimuva ideoloogilise sõja tõttu Nõukogude Liidu ja Lääne demokraatiate vahel võivad viimased neid andmeid sihilikult moonutada ja kuritarvitada Nõukogude Liidu kahjuks, tavalisele kodanikule aga ei ütle nakkushaigusi käsitlevad arvud midagi. Arstid seevastu, kes juhivad võitlust nakkuste vastu, on alati vajalikest andmeist informeeritud ja teadlikud.

28. oktoober (teisipäev). Sain Hionilt mõneks päevaks kasutada Batkise "Sotsiaalse hügieeni". F. Arnemanilt saabus täiendava materjalina minu eeloleva ettekande tarvis seminaris tema nähtavasti lähemal ajal ilmuva "Lühikese sanitaarstatistika käsiraamatu"¹⁶⁶³ käsikiri. Neist andmeist peaks jätkuma.

Muide, nagu sedastasin, on paljud seminaris arutluse korras V. Hioni esitatud tsitaadid ja selgitused võetud Batkiselt.

29. oktoober (kolmapäev). A. Valdes tegi kateedrijuhatajaile teatavaks, et Eestist lahkunud endiste Tartu ülikooli professorite seni säilinud raamatukogud tulevad kateedrite vahel jagamisele. Arstiteadlastest on teada K. Schlossmanni, F. Granti, S. Lind'i ja mõnede teiste raamatuid. Soovitas ka minule teha oma kateedri tarvis valiku. Vastuseks väitele, et kateedril puuduvad ruumid raamatute paigutamiseks, sõnvas mulle teravalt: "Jätke juba ükskord see jutt."

¹⁶⁶³Vt Friedrich Arneman. *Lühike sanitaarstatistika käsiraamat*. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948.

1. november (laupäev). Ema sünnipäev. . . Tema veel suviselt rohelisel kalmul tunnen seekord selgemini kui kunagi varem, et ema kalm on tõesti vaikne palvepaik ja altar, lihtis altar, mille kohta laulik ütleb:

“Ei mu altril’ anna valgust
Küünlatuli särades,
Ei ta hiilga hõbes, kullas,
Sammeti ja siidi sees.
Sääl on sinililled hõbe,
Kullerkupud kullakroon,
Sääl on koit tall’ küünlatuleks,
Õhtulambiks ehajoon.”

(K. E. Sööt)¹⁶⁶⁴

Ja koolipõlves õpitud piiblitekstidest meenuvad äkki sõnad: “Olge rõõmsad lootuses, kannatlikud ahastuses; jääge kindlaste palvesse” (Rooma r. 12, 12).¹⁶⁶⁵

Puud aga on juba täiesti raagus, kuid pilvede vahelt nähtavale tulnud päike mängleb veel suviselt vallatult ristide vaskplaatidel ja koltunud niisketel lehtedel jalge all.

Dots. H. Metsapa kalmult on järjekordsena viidud graniidist monument.

Muide, kõik suvel korrastatud kalmud on fotograafi L. Uue-maa poolt pildistatud. Prof. G. Teichmülleri aluselt tõugatud ja maapõue peidetud rist sai pildistamiseks välja kaevatud ja omale kohale asetatud. Sama toimus ka mitme teise maa alla peidetud risti ja plaadiga. Siis leidsid nad taas omale varjupaiga maasügavuses kuni paremate aegadeeni. . .

2. november (pühkepäev). Õpetaja H. Haamer on kantslilt teatanud, et leeride korraldamine on ametlikult keelatud, kuid ta on nõus poeg- ja tütarlapsi, kes soovivad hakata armulaua käima,

¹⁶⁶⁴ Karl-Eduard Söödi luuletuse “Minu altar” 2. ja 4. stroof.

¹⁶⁶⁵ Vrd “Olge rõõmsad lootuses, vastupidavad viletsuses, püsivad palves!” (Rm 12:12).

eraviisiliselt vastavalt ette valmistama. Leeride keelu põhjuseks olla, et neist on osa võtnud rohkesti kommunistlikke noori...¹⁶⁶⁶

3. november (esmaspäev). Kateedrijuhatajate järjekorraline informatsioonikoosolek. Dekaan A. Valdes teeb teatavaks, et arstiteaduskonna ravi- ja stomatoloogia osakonna teise kursuse üliõpilastele korraldatakse alates 1948. a. üleminekueksamid kolmandale kursusele anatoomias, histoloogias, füsioloogias ja bioloogilises keemias komisjoni ees.

Moskvast on saabunud teade, et 10. novembril toimub seal Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia Neurokirurgia Instituudis akad. N. N. Burdenko mälestussamba nurgakivi panek. Sellest osavõtt tehakse ülesandeks V. Üprusele.

Esitatakse kaebusi, et paljudel kateedritel puudub elementaarsemgi varustus õppe- ja teaduslikuks tööks, rääkimata mikroskoopidest ja kemikaalidest, ja jõutakse otsusele, et säärane olukord ähvardab muutuda katastroofiliseks. Täieliselt puudub eeter ja kloroform, piiritust on kasutada sedavõrd vähe, et raske katta pisemaidki vajadusi.

Eriti rõhutatakse, et auditooriumid ja kateedrite ruumid on kütmata ja küttematerjaliga hakatakse neid nähtavasti varustama vaid sel määral, et ära hoida veetorude külmumist. A. Valdes, kes ütleb möödunud aastal külmetamise tagajärjel kütmata auditooriumis kopsupõletiku olevat saanud, palub hügieeni kateedri juhatajat dots. R. Rootsi kindlaks teha, kui madala temperatuuri juures on loengute pidamine üldse lubatud ja võimalik. R. Rootsi andmeil on sääraseid eeskirjad olemas. Ähvardatakse loengud katkestada, kui ruume ei hakata kütma.

Prof. K. Schlossmanni, F. Granti, dots. S. Lind'i ja teiste endiste arstiteaduskonna õppejõudude säilinud raamatutest otsustatakse moodustada arstiteaduskonna teaduslik raamatukogu, andes vanemad väljaanded hiljem üle asutada kavatsitava arstiteaduse ajaloo kabinetile. Sellekohase ettepaneku teeb A. Valdes. Raamatute koondamise ülesande võtab oma peale R. Roots.

¹⁶⁶⁶Vt ka peatükki "Leeriopetus" Riho Altnurme raamatus *Eesti Evan­geeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*, lk 241–251, dspace.ut.ee/handle/10062/41556.

Küsin omalt poolt A. Valdeselt, kas Uues Anatoomikumis auditooriumi kõrval on peale seal asuva muldpõranda ja trellitatud aknaga-uksega veel mõni teine ruum või on prof. Käer-Kingisepp just selle ruumi ette pannud lektooriumiks. Kui see nii on, siis ei oska tehtud ettepanekule küll õiget nime anda.

A. Valdesele on küsimus silmanähtavalt piinlik. "Noh, vast ikka on, peab vaatama", vastab ta ja läheb päevakorras kiiresti edasi.

Peale koosoleku lõppu räägib prof. Käer-Kingisepp, et auditooriumi kõrval on tõesti olemas väike avara aknaga köetav ruum, mis hästi sobiks lektooriumiks, mida aga A. Valdes kasutab oma kateedri mitmesuguste varade panipaigaks.

5. november (kolmapäev). Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäeva pidulik tähistusaktus ülikooli aulas.¹⁶⁶⁷

Punase kaleviga kaetud presiidiumilauas istuvad peale rektori A. Koorti prorektorid K. Taev ja A. Pint, E. Brandt, A. Preetmet, A. Uiibo, A. Vaga, E. Peebsen, A. Valdes, E. Ertis,¹⁶⁶⁸ V. Ritslaid, A. Prink, [Hillar] Randalu, ülikooli puidutöökoja juhataja Ferdinand Onni ja mõned teadmata isikud, rida presiidiumi toole on vabad. Laua taga sügavas nišis kahe samba vahel suur valkjaskollane sm. Stalini rinnakuju generalissimuse mündris paljude aumärkidega. Rinnakuju tagapõhjaks maitsekas drapeering punasest siidist keskel ja valgest siidist külgedel. Kuju, mille raidur loonud tähelepanu äratavalt vidukil silmadega, on eredalt valgustatud. Kahel pool kujust sammaste vahel hallil alusel pu-

¹⁶⁶⁷Vt S. Lõhmus, "Aastapäeva aktus TR Ülikoolis". — *Postimees*, nr 261, 6. XI 1947, lk 1.

¹⁶⁶⁸Eduard Ertis (1915 – 19. XII 1994 Tartu) lõpetas Leningradi Riikliku Ülikooli filoloogiateaduskonna klassikalise filoloogia erialal 1941. Kooliõpetaja Trutnevos 1934–1936, Teise maailmasõja ajal mobiliseeriti Punaarmeesse 1941, teenis Eesti Laskurkorpuses ja oli selle ajalehe *Tasuja* toimetuse liige, Moskva Riikliku Ülikooli filoloogiateaduskonna aspirant 1943–1944; TRÜ klassikalise filoloogia kateedri assistent 1944–1947, õppeosakonna ülem 1947–1948, kaugõppeprorektor 1948–1954, NLKP ajaloo kateedri õpetaja 1950–1952, üldajaloo kateedri vanemõpetaja 1952–1958, ajutine õppeülesandetäitja samas 1958–1968; ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi direktor 1954–1990.

nased kilbid aastaarvudega 1917 ja 1947. Presiidiumi laua ümborus on rohkesti loorberi- ja mandlipuudega dekoreeritud. Aulas on rohkesti rahvast, vabaks on jäänud vaid toolide esimesed read. Õppejõududest on kohal G. Rägo, D. Rootsmäe, J. V. Veski, P. Ariste, F. Lepp, J. Ennulo, N. Veiderpass, Vold. Vaga, V. Reiman ja mõned teised. Mitmes teaduskonnas on võetud ilmumist kohustavad allkirjad.

Rõdule on asunud V. Hiie, G. Kingisepp, A. Rulli, A. Siim ja nende ridade kirjutaja. A. Rulli juhib tähelepanu sm. Stalini kuju ja dekoratsiooni meeldivusele.

Aktuse avab rektor A. Koort, andes peokõneks sõna ajaloolise ja dialektilise materialismi kateedri juhatajale dots. A. Uibo-le, kes, tähekujulise ordeni ja mitme medaliga kahe nööpide-reaga laial tsiviilkuuel, selgitab Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni maailmaajaloolist tähtsust, Nõukogude Liidu saavutusi viimaste viisaastakute vältel ja lõpuks annab ülevaate tänapäeva rahvusvahelisest olukorrast ja uue sõja õhutamiskatseist USA poolt.

Ta räägib hästi, ise vähe ettepoole kummardunult seistes, mille tõttu ülikond, eriti kuub tal kuidagi suurena tundub, pea paljas, juust vaid oimu ja kiiru külgmistes piirkondades. Seejuures valgustab elektrilamp kateedril eredalt tema aumärke, jättes näo täiesti varju.

Kõne lõppedes jagab rektor välja teenelistele ülikooli teenistujaile tunnustusmedaleid. Enamikku medalisaajaist pole aga kohal. Rohkesti teenistujaid on autasustatud tänukirjadega ja väljapanekuga autahvlile. Nende nimed loeb ette asjadevalitseja A. Maaroo.

J. Stalinile saadetakse pikk tervitus- ja töotustelegramm, mille teksti loeb ette A. Uibo. Suure vaimustusega kiidetakse telegramm heaks.

Aktus lõpeb Nõukogude Liidu ja Eesti NSV hümniga, mille esitab Akadeemiline Meeskoor R. Ritsingi juhatusel. Seejärel tuletab rektor veel koosolijaile meelde, et 7. novembril toimub Tartu linna töötajate demonstratsioon, millest ülikoolil tuleb osa võtta.

Järgneb veel kontsertosa, mida aga ootama ei jää.

A. Uibo kõne ajal kustub ootamata sm. Stalini rinnakuju taga valgustus, mis segavalt mõjub. Häire parandatakse siiski mõne aja möödudes.¹⁶⁶⁹

7. november (reede). Suure Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäev.

On karge novembrikuu hommik. Öösi on tulnud esimest värsket lund. Kuid see on juba sulanud ja tänavad tõmbunud kuivaks. Justkui jõulud, naljavad Tartu töötajad, rutates kiirel sammul oma kodudest kohustuslikust demonstratsioonist osavõtuks ettenähtud kogumispaikadesse, ja peagi algab massrongikäigu möödumine tribüünidest turuplatsil.¹⁶⁷⁰

10. november. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 30-da aastapäeva tähistusaktus Tartu Riikliku Ülikooli aulas. Aktuse korraldajateks on Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Tartu osakond ja Tartu Riiklik Ülikool.

Kõnega esineb ülikooli pedagoogikakateedri juhataja prorektor A. Pint. Kõneleb "Nõukogude koolist enne Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäeva".

Aktusest osavõtt on kõigile õppejõududele tehtud kohustuslikuks. Seepeale vaatamata on kuulajaid aulas vägagi hõredasti.

Üks kübaras ja prillides tundmata naisõppejõud on lektori monotoonsest häälest suigutatuna sügavasti uinunud ja toolil poolkülili vajunud. Mõnel hetkel kostab isegi tema rütmilist norskamist. Ka arstiteaduskonna dekaan A. Valdes istub kahtlaselt kaua suletud silmil.

¹⁶⁶⁹Päevikusse on lisatud ajalehelõige "Eesti NSV Ülemnõukogu Preisiidiumi seadlus Eesti NSV teenelise arsti aunimetuse andmise kohta [4. XI 1947]". — *Rahva Hääl*, nr 261, 6. XI 1947, lk 2. Teeneliseks arstiks said Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi meditsiin-sanitaarstatistika osakonna ülem Friedrich Arneman, Vabariikliku Neurokirurgilise Haigla peaarst Felix Raudkepp, Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi nakkushaiguste vastu võitlemise asutiste osakonna ülem Georg Uibo ja Toompea Raviasutiste Valitsuse arst Elisabet Vassiljeva.

¹⁶⁷⁰Sissekanne on jäänud pooleli. Vt ka "Jõu ja ühtsuse võimas demonstratsioon Tartus". — *Postimees*, nr 263, 11. XI 1947, lk 3. — Enne järgmist sissekannet on päevikus moto: "Kogu elu on mõte ja töö. I. A. Gontšarov: "Oblomov"."

Arstiteaduskonna õppejõududest on dekaani rangest nõudmisest hoolimata aktusele tulnud vaid E. Aunap, R. Bernakoff, V. Hiie, R. Roots ja nende ridade kirjutaja. . .

Aeg aga venib, tundub igavikuna.

12. november. Polikliiniku juhataja dr. E. Murašev teatab, et ei saa enam minule kasutamiseks jätta dr. I. Väärsi vastuvõturuumi esikut, mis seni oli minu kabinetiks, kuna sinna asub üliõpilaste ambulatoorium. Ühtlasi palub ta kirjalikult teatada, millistel tundidel vajan praktikumiks kasutatavaid ruume. Endist internaati hoiab Gilinov ikka veel lukustatuna.

13. november. August Jakobsoni¹⁶⁷¹ "Elu tsitadellis" kino "Ateeni" linal. Eesti NSV rahvakunstnik Hugo Laur¹⁶⁷² on loodusteadlase prof. Miilasena võrratu. Üldmulje filmist on siiski rusuv, vaatamata heale lavastusele. Tahaks mitte väljuda tsitadellist, nagu teeb prof. Miilas, vaid sellesse sulguda. . .

¹⁶⁷¹August Jakobson (Augustin J.; 1904 – 23. V 1963 Tallinn) õppis TÜ õigusteaduskonna kaubanduse osakonnas 1926–1930 ja arstiteaduskonnas 1932–1937, seda lõpetamata. Kirjanik Tartus, Eesti Kirjanikkude Liidu esimees 1939–1940, kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst peatoimetaja 1940–1941 ja 1944–1948, ajalehe *Kommunist* toimetuse liige 1940–1941, Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organiseerimistoimkonna esimees 1941, NSVLi tagalas Tšeljabinskis, Moskvast ja Leningradis 1941–1944, ENKLi esimees 1944–1946 ja 1950–1954, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 1950–1958, ENSV Ülemnõukogu II–IV koosseisu saadik 1947–1958 (juhataja asetäitja 1947–1950), EKP Keskkomitee liige 1951–1958; Stalini preemia laureaat 1947 ja 1948.

¹⁶⁷²Hugo Laur (Hugo-Johan L.; 1893 – 30. XII 1977 Tallinn) õppis Riias tehnilistel kursustel 1911–1913 ja arhitekt Mihhail Berlovi era-teenikumis arhitektuuri 1913–1914. Riias praktikant ehitusmeistri juures 1912–1915 ja arhitektibüroo teenistuses 1915, Tallinna merekindluste ehitusvalitsuse tehnik 1915–1918; näitleja Estonias 1918–1949 ja Draamateatris 1949–1965; Tallinna Teatriinstituudi õppejõud 1948–1950, ENSV Teatriühingu esimees 1951–1955; Stalini preemia laureaat 1948 ja 1952.

Filmi on lavastanud Herbert Rappaport,¹⁶⁷³ stsenaariumi loonud tihedas koostöös Aug. Jakobsoniga Stalini preemia laureaat Leonid Trauberg,¹⁶⁷⁴ saatemuusika kirjutanud Stalini preemia laureaat Eugen Kapp.¹⁶⁷⁵

Lavastuse eest on Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 6. nov. 1947 antud H. Rappaport'ile Eesti NSV teenelise kunstitegelase aunimetus ja L. Traubergile Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukiri.

Ka rida teisi loomingulisi kaastöölisi on autasustatud aukirjadega.

16. november. Grewingkite matusepaigalt vanal Jaani kalmistul, kus puhkamas prof. Constantin v. Grewingk, on viidud graniitne rist.

¹⁶⁷³Herbert Rappaport (Herbert Jacob Otto R.; 1908 – 5. IX 1983 Leningrad) sündis Viinis, pere oli pärit Lvivist; õppis Viini Ülikooli õigusteaduskonnas 1927–1928. Stuudio Nero-Film AG assistent Berliinis a-st 1928, tegutses seejärel Pariisis ja 1934–1936 Hollywoodis; kutsuti 1936. a Nõukogude Liitu, töötas stuudios Lenfilm ja Tallinna Kinostuudios; Stalini preemia laureaat 1941, 1948, 1951 ja 1952. Eesti-ga seotud filmid: *Elu tsitadellis* (1947), *Valgus Koordis* (1951), *Andruse õnn* (1955), *Vihmas ja päikeses* (1960).

¹⁶⁷⁴Leonid Trauberg (1902 – 13. XI 1990 Moskva), Nõukogude režissöör ja stsenarist. Õppis koomilise ooperi stuudios Petrogradis, rajas 1919. aastal Odessas teatristuudio, a-st 1921 taas Petrogradis, kus koos Grigori Kozintsevigaga asutas Ekstsentrilise Näitleja Vabriku; režissöör Lenfilmis a-st 1924 ja Mosfilmis a-st 1949; Leningradi Lavakunstiins-tituudi õppejõud 1926–1932, Leningradi Teatriinstituudi filmiosakonna juhataja 1926–1927; Stalini preemia laureaat 1941.

¹⁶⁷⁵Eugen Kapp (1908 – 29. X 1996 Tallinn) lõpetas Tallinna Konservatooriumi Artur Kapi kompositsiooniklassi 1931. Tallinna Konservatooriumi teooriaõppejõud 1935–1941 ja 1944–1947, professor a-st 1947, konsultantprofessor a-st 1975, kompositsioonikateedri juhataja 1949–1957 ja 1964–1966, rektor 1952–1964; NSVLi tagalas 1941–1944 helilooja ja dirigent ning Jaroslavlis ENSV Riiklikes Kunstiansamblites; ENSV Heliloojate Liidu esimees 1944–1966; Stalini preemia laureaat 1946, 1949 ja 1952.

Oktoobripidustuste viimasel päeval ilmunud A. Tilga¹⁶⁷⁶ andmeil matusepaigale kaks kangidega noormeest, purustanud risti ja asunud lahti kangutama selle massiivset alust.

Olnud õhtueelne tund ja nägijaid seepärast vähe. Siiski hakanud mõned julgema naised noormehi hurjutama ja ähvardama, mispeale need vandudes lahkunud.

Järgmisel hommikul olnud alus kadunud.

Prof. M. Wittlichi monument kalmistu peatee ääres on tõugatud ümber. Ka selle alus puudub.

Matusepaikade korrashoidmine rüüstajaid ei peleta. . .

17. november. Kateedrite juhatajate koosolek. Päevakorras on keskkoolide abistamine.

Dekaan teatab, et paremad õpetajad on siirdunud ülikooli õppejõududeks. Praegu koolipõllul teotsevad õpetajad vajavad kateedrite abi oma kvalifikatsiooni tõstmiseks loengute ja konsultatsioonide kujul.

Sosistan enda kõrval istuvale prof. N. Veiderpassile, et õpetan suurima lahkusega kõik keskkooliõpetajad korralikult perkuteerima ja auskulteerima. Temal soovitan korraldada õpetajaile põhjalik praktikum galeenilises farmaatsias ja apteegi retseptuuris.

Siis aga selgub, et abistamist oodatakse peamiselt humanitaarteaduste kateedritelt, mitte arstiteaduskonnalt. Päevakorda võetud küsimus vaid tutvustamise mõttes.

V. Üprus teatab, et viibinud 10. novembril Moskvas akad. N. Burdenko mälestussamba nurgakivi panekul Neurokirurgia Instituudis. Päris nurgakivipanekut pole õieti toimunudki, vaid instituudi õuel avatud kivi, millel kuldkirjas võis lugeda, et samas püstitatakse 1948. a. mälestussammas. Tartu ülikooli arstiteaduskonna ja Tartu kui neuroloogia hälli esindajana pole temale sõna antudki.

Jaanuari alul toimub Tartu ülikoolis teaduslik sessioon, mille arstiteadusliku sektsiooni juhatajaks on prof. G. Kingisepp.

*

¹⁶⁷⁶S.t Anna Tilga.

Ülikooli aula. Iga hetk peab algama järjekordne loeng Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu ettekannete sarjas. Välja on kuulutatud prof. A. Valdesse loeng "Roiskkärbuse olemuse teadusliku lahendamise tähtsusest arstiteaduse arengus".

Ja juba ilmubki rektoraat koos prof. A. Kipperiga ja prof. A. Valdesega.

Kõnetooli astub prof. A. Kipper, kes teatab, et seekordse loengu teemaks on "roiskkärbus", mis kuulajaskonnas manab esile kujutuse mingisugustest "roiskkärbestest".

A. Valdes algab oma ettekannet temale omase põhjalikkusega.

Aula on kuulajaid tulvil täis. Eranditult on kohal arstiteaduskonna esimese kolme kursuse üliõpilased. Nägin juhuslikult pealt, kuidas ühe kursuse vanem osavõttu organiseeris. Tema sõnavõttus peegeldus hirm dekaani ees.

Õppejõududest on kohal vaid V. Hiie, R. Roots, V. Ernits...

Ettekande lõpul aplodeeritakse, kombekohaselt, loiult...

18. november. Juba üheksandat päeva istub Tähtvere linnaosas elunev professorkond pilkases pimeduses, sest Ulila jõujaamas on toimumas remont. Remondiks on osutunud kõige sobivaks kuuks november, mitte mõni suvekuudest.

Professoritelt aga nõutakse 1948. a. teadusliku uurimistöö plaani 5 tabelil kolmes eksemplaris. Tabelid tulevad joonistada omal, sest ülikoolil trükitud plankette plaanideks ja aruanneteks ei ole.

Kool on siiski hea. Kes juba mõnda aastat professorina töötanud, joonistab üsna hästi. Raskusi teeb vaid pimedus.

Kuna valgust taas saab, pole esialgu veel teada. Seepärast tundub otse pilkena järgnev väike kirjutis "Postimehes":

Elektter küladesse

Üle 5000 ENSV talu sai tänavu elekttervalgustuse. Installeeritud on üle 20 000 valgustuspunkti. Käesoleva aasta algusest on ehitatud 34 transformaator-alajaama, 5 soojus- ja 4 hüdroelektrijaama ning on ehitatud 987 km liini.

Harjumaa, Läänemaa, Pärnumaa ja teiste maakondade talurahvas on töötanud elektrijaamade ehitusel üle 20 000 päe-

va. Võrumaa ja Valgamaa kommunistlikud noored töötasid Võrumaal Leevaku põllumajandusühistu hüdroelektrijaama ehitamisel üle 5000 päeva.

Käesoleval aastal viiakse lõpule veel 9 hüdroelektrijaama, 1 soojustelektrijaama ja 43 transformaator-alajaama ehitamine. (ETA)¹⁶⁷⁷

Nii kirjutab "Postimees", need aga, kes otseselt valgust vajavad, istuvad pimeduses.

19. november. Sisehaiguste propedeutika kateedri laborant Helmi Hintsar¹⁶⁷⁸ on tunnistatud arstiteaduskonna riigieksamite komisjoni otsusega 31. okt. 1947 arstiteaduskonna raviosakonna lõpetanuks.

Kuna Helmi Hintsar on määratud tervishoiuministri asetäitja Pavel Kalju poolt tervishoiuvõrku, lahkub ta lähemal ajal kateedri teenistusest...

1. detsember. Järjekordne kateedrite juhatajate koosolek ülikooli õpetatud nõukogu saalis.

Koosoleku alguseni on veel mõni minut aega. Dekaan A. Valdes seisab üksinda akna juures ja püüab hämaruses dešifreerida mingisugust paberit.

– Kas võiksin sinult vähe nõu küsida, pöördun tagasihoidlikult A. Valdese poole, — mulle on suure hilinemisega tehtud õppeülesandeks korraldada veel käesoleval semestril stomatoloogidele õpetust sisehaiguste propedeutikas. Kuidas oleks seda kõige paremini korraldada? Ega ma kava enam läbi võtta ei jõua.

– Siis oled sa veel väga roheline õppejõud, kui säärast küsimust ei suuda lahendada, — vastab üllatuseks sõbraliku nõuande asemel dekaan.

Tema sõnades on varjamata solvamine. Olen kahjuks olnud liig kaua ülikooli õppejõud, et sääraseid sõnu omale lasta meeldida. Keeran kannal ringi ja eemaldun, vaevu suutes säilitada vä-

¹⁶⁷⁷"Post. 1947, nr. 266 — 14. nov. — lk. 1." *Herbert Normanni märkus.*

¹⁶⁷⁸S.t Helmi Novek (Hintsar).

list rahu. On kindel, et kunagi enam nõuküsimisega A. Valdes poole ei pöördu.

Süttivad tuled, algab koosolek. Dekaan teeb teatavaks, et 8. detsembril esineb aulas ettekandega "Psüühilistest häiretest ülipinguse puhul" I Leningradi Meditsiinilise Instituudi direktor ja tuntud nõukogude psühhiaater prof. N. I. Ozeretski.¹⁶⁷⁹

Kuna arstiteaduskonnal on I Leningradi Meditsiinilise Instituudiga sõlmitud sõprusvahekord, mis toimus instituudi 50. a. juubelipidustustel 26.–28. sept. 1947, siis otsustatakse külaline väärikalt vastu võtta. Muide käisid pidustusil A. Valdes, V. Vadi ja V. Hiie, kusjuures A. Valdes andis Ozeretski kaudu instituudile üle kunstipärase auaadressi, mille nahkkaantesse olid pressitud ornamendiga kaunistatud I Leningradi Meditsiinilise Instituudi ja Tartu Riikliku Ülikooli hoonete kujutused.

Läheneva talvise eksamisessiooniga seoses olevate küsimuste all teatab dekaan, et üleminekueksamid teiselt kursuselt kolmandale (endine *examen philosophicum*) toimuvad alates jaanuarist 1948 komisjoni ees. Eksamite ametlikuks nimetuseks on edaspidi riigi-üleminekueksamid. Kinnitatud tähtpäevi muuta ei tohi. Eksamineerida tuleb piletite järgi, kusjuures piletite sõnastus peab täpselt vastama õppekavale. Vastused piletites toodud küsimustele otsustavad, kas üliõpilane loetakse eksami sooritanuks või mitte. On vastused tunnistatud rahuldavateks, võib esitada lisaküsimusi, et hinnet tarbekorral tõsta. Mõnede ainete eksamitel kasutatavad mikroskoopilised preparaadid peavad olema nummerdatud ja nende kohta koostatud piletid. Kirjalikkude eksamite korral peavad suulised eksamid järgnema samal päeval. Puudulikud vastused tulevad eksaminandil lasta kirja panna, et

¹⁶⁷⁹Nikolai Ozeretski (1893–1955 Leningrad) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1917, NSVL Meditsiiniakadeemia akadeemik 1948. Venemaa kodusõjas sanitaarrongi vanemarst 1918–1921, Leningradi Pedagoogilise Instituudi lapsea psühhopatoloogia kateedri juhataja a-st 1929, Leningradi 1. Meditsiiniinstituudi lastepsühhiaatria kateedri (2. psühhiaatriakateedri) juhataja a-st 1933, professor a-st 1935, instituudi teadusala asedirektor a-st 1938, Teise maailmasõja ajal Leningradi blokaadis ja evakuatsioonis Krasnojarskis, kus määrati Krasnojarski Meditsiiniinstituudi direktoriks; Leningradi 1. Meditsiiniinstituudi direktor a-ni 1949 ja psühhiaatria kateedri juhataja.

neid saaks ebarahuldava hinde korral kasutada tõendusmaterjalina. Vastuseid eksameil peab hindama õiglaselt, ei tohi rakedada "nõrksüsimusi" eksaminandi "sissevedamiseks". Ülikooli õppejõudude lapsi tuleb eksamineerida oma assistendi või mõne teise ülikooliõppejõu juuresolekul. Hinne kantakse eksami protokollis eksaminandi nähes. Hinded tulevad väljendada mitte numbrites, vaid sõnades "väga hea", "hea", "rahuldav" ja "mitte rahuldav". Kõik hinded kantakse eksami protokollis vastavasse lahtrisse sääraselt, et nende ette enam ühtegi sõna kirjutada ei saa, näiteks "hea" ette "väga". Otstarbekas on hinded kirjutada suure algustähega. Protokollid hoitakse lukustatult. Eksamineerijad, kes neid nõudeid ei täida, langevad distsiplinaar karistuse alla.

Dekaan räägib hoogsalt, ise oma sõnadest vaimustudes. Kateedrite juhatajate näod aga süngistuvad järjest. Kõigil on tunne, et neile tuubitakse aabitsat.

Siis palub sõna prof. N. Veiderpass ja koosolijate mõtteid väljendades tähendab, et dekaani sõnadest jääb mulje, nagu pole professorid usaldusväärsed ja ei oska eksamineerida, ometi peaks kuulsa mineviku ja rohkete traditsioonidega Tartu ülikooli vanad õppejõud selleks olema võimelised.

Hetkeks jääb dekaan nagu mõtteisse, siis aga jätkab oma seletusi. Eksamitele tulejaid peab enne eksamineerimist arusaamatuste vältimiseks tingimata identifitseerima. Selleks peab eksaminaator nõudma erilehel iga eksaminandi kohta kahelt kaaseksaminandilt allkirja, et eksaminand on tõesti tema ja mitte keegi teine. Üliõpilaspilet ja matrikkel identifitseerimiseks ei kõlba, sest neil leiduv päevapilt sageli ei võimalda isikut ära tunda, olles ebaselge või "vana".

Nüüd puhkeb lõbus naer, mis dekaani tema kõrges ametis vihabab.

– Vabandage, milleks see naer?, — küsib ta valjult ja käskivalt, — mis on minu sõnades naeruväärset?

Kõik jäävad vaikseks, nii masendavalt mõjub dekaani küsimus. On tunne, nagu sajatab kuri kooliõpetaja hetkeks lõbususse sattunud mudilaste karja. Kuid dekaan ei rahune veel.

– Mille üle siin naerda?, — küsib ta taas, — mille üle teie naerate, seltsimees Tomingas?

Kuid naisakadeemik ei vasta, ei vasta ka keegi teine.

Viibimine koosolekul muutub piinaks. Dekaan aga jätkab, nõudes ranget kontrolli loengutest ja praktikumidest osavõtva-
te üliõpilaste üle.

Keegi kateedrite juhatajatest väidab, et nimede loendus ei an-
na suurte kursuste puhul tulemusi, sest vastatakse sageli teiste
eest. G. Kingisepp ja V. Pärtelpoeg tähendavad, et kontroll nõuab
palju aega, mida aga kasutada ei ole. G. Kingisepp lisandab veel,
et tema ja V. Pärtelpoeg kontrollivad üliõpilasi vaid üks kord
kuus (neil on 200 kuulajat), lastes neid anatoomikumi auditoo-
riumi ühest uksest sisse ja teisest välja.

A. Linkberg tähendab, et haavakliiniku ambulantsi, kus ta
loeb, mahub 65 üliõpilast. On ruum täis, on kõik üliõpilased ko-
hal. Puudub osa, jääb ruumi tühjaks. Tühja ruumi järgi teeb ta
kindlaks puudujate arvu.

Julgetakse jälle naerda või vähemalt naeratada.

Dekaan soovitab lasta üliõpilastel end vastavale lehele kan-
da, muidugi assistentide juuresolekul.

Lõpuks on koosolek läbi. Lahkutakse masendatult, vaikselt.

Koosolekule pidi veel järgnema Eesti NSV tervishoiuministri
asetäitja dr. Pavel Kalju ettekanne “Imperialism kui kapitalismi
kõrgem aste”, mis referendi mitteilmumise tõttu aga ära jäi.

V. Hion ja H. Haberman on sõitnud Saksamaale ja kuulu järgi
ka Rootsi repatrieerima eestlasi...

2. detsember. Õigus- ja ajaloo-keeleteaduskonnas kontrollitak-
se õppejõudude loenguid. Osaliselt loengud stenografeeritakse.
Kuuldavasti tõlgitakse stenogrammid vene keelde ja saadetak-
se partei keskkomiteesse või isegi Moskva seisukoha võtmiseks
nende ideelis-poliitilise taseme kohta...

(Järgneb)